

ГИЈАСЭДДИН ЭСКӘР оғлу
ГЕЈБУЛЛАЈЕВ

**АЗӘРБАЈЧАНЛЫЛАРДА
АИЛӘ ВӘ НИКАҺ**

А Р Х И В

II ниссә

1994

269

АЗƏРБАЙҶАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
АРХЕОЛОГИЈА ВƏ ЕТНОГРАФИЈА ИНСТИТУТУ

75
Г 32

ГИЈАСƏДДИН ƏСКƏР оғлу ГЕЈБУЛЛАЈЕВ

**АЗƏРБАЙҶАНЛЫЛАРДА
АИЛƏ ВƏ НИКАҺ**

(XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri)

II hissə

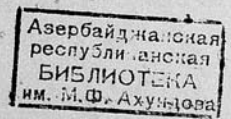
Тарихи етнология тəдқиғат

688B

БАКЫ — ЕЛМ — 1994

2442

15-519

РӘ"ҶЧИЛӘР

Һ.А.ГҮЛИЈЕВ

Тарих өлжәләри доктору,
профессор

Б.А.КӘРИМОВ

Тарих өлжәләри кандидаты

КНИЖ РЕДАКТОР:

Һ.А.ГҮЛИЈЕВ

Тарих өлжәләри доктору,
профессор

ГИЛАСӘДДИН ГҮҖУМЛАЈЕВ

АЗӘРБАЙҶАНЛИҶЛАРДА АЙЛӘ ВӘ НИҶАҶ

(XIX әср вә XX әсрн әввалләри).

Бәш: "Еди", 1994. - 440 бәш.

ISBN 5 - 8066 - 0984 - 1

Әсәрде XX әср вә XX әсрн I рибундә азәрбајҶанҶиләрин айхә мәншәти мәсәләләри арандирлишиш лә бунулла әләгәтәр оларәг юшәтәдәки чохлу мәрасимләрин әдәтләринә вә әјинләрин мәншәти ачалишдир.

Китаб тарих, этнография вә фолклорла машғул әләнләр үчүн нәзәрде тулулмушдур.

Г 0505 00000 - 367 грифли нәшр.

655 (07)-94

2:4-265

IV ФӘСИЛ

ДОГҶИ ВӘ УШТЛАРЫҶИ АЙЛӘ ВӘ ТҶРЕЙӘСИ

§ I. Догум әдәтләри вә тәрбия

Јухарда гәјд әтмишдик ки, кечмиш азәрбајҶанли әиләсиянчә гәддинн "әвгәјә вә әри тәрәјиндән она мүнәсибәтин характери олуң әвләдиннн олмасиңдан әлили иди. Нәсилартырма тарих бәју ниҶаҶ мүнәсибәтләриннн мәркәзиндә дурмушдур (252, 17). Әвләди олмајан киши кәнд ичмәсиннн јыгынчагында иштирак әдә биләрди, ләкин сәсвәр-мәјә һуҶуҶу јох иди (84, 82). Ејнилә ушагы олмајан гәддинн әдлә һуҶуҶу олмурду, әтрафдақилар тәрәјиндән она јакшы мүнәсибәт бәсләнирди: соноуз гәдин гоһум-гоһи, адиңнн догумунда иштирак әдә билмәди, ваһыннн вә көрпәнин јаннна кәдә билмәди. Гоһум-гоһи да тојларда кәлтири палтары вә чәһизи илә әләгәдәр тәдбирләрдә бәлә гәдиннн иштиракы да арзу олунмурду. Гәдин кишијә нисбәтән даһа чох ушаг арзулајырди; бу олуң төкчә нәсилартырма инстиҶкати дејилди. Бу һәм дә бәшәннә вә дәмәли төк гәлмә горхусу иди. Јалнмә әвләди олдуҶда кишиннн вә гәдиннн гәршылагли мүнәсибәтләри гәјдәсиңчә давам едир, мустәгил тәсәртүфәт әвәјә јәратмага һәвәс вә мејли јаранырди. Дәмәли, әвләд ата-ана үчүн төкчә мә, нәви, әхләги вә психоложи амти, төкчә әвүнүтәсдиг дејилди, һәм дә сосиал-иттисади һәјәт шәрәйти символу иди. Ушаг арасында "ушагчә әв-вардыр" -- дејилди. Әвләди олмајан киши әлдүкдән оиңра гәлмәт әв "соноуз јурд" адиҶиырди. Ора һеч чим кечмәв, оңу јәт ки" адиҶиырди. Бәлә јурд "тиловили" сајылырди; "соноуз јурдун түшәг дүш-мәзи олар" -- дејилди.

Гәдиннн ушагәвләгиһынн сәсәби ики түр изаһ олунурду: ја гәднә (кәлине) "чәллә дүшмүшди", ја да аллаһ јанннда кунәһкардыр. ИҶинчи һалда гәдинла бәрәсәр киши лә кунәһкар сајылырди. Бунуң

үчүн Аллах жолуна гурбан нөзир дейир, касыблара пайланмаан үчүн мөсчидилер пул ве өрөөг верир, өвдөн садага чыкардыр ве башга хежиртах ишлер көрүрдүлөр. Нагылларымызда ве дастанларымызда нөзир-нияз пайламагла, өвдөн "садага чыкармагла", жохоуларгы же-диртмөк ве кежиндирмөккө ушагынз өр-арвадын өвлад тапмалары наг-гында чох дөжилдир. Бу барөдө "Китаби-Дөдө Горгуд" эпосунда да эт-рафли мө'лумат вардыр ве бу барөдө киришдө данышмышыг. Таден нө-зир-нияз ве садага чыгарылымында мүөзжөн өн'өнөви гайда варды. Гадны кишини гаванчындан, үмүмийетле аиленин варидагында нөзир-нияз бердикдө ве садага пайладыга мутлөг өринден ичазе адмалы. ида. Гадны жалныз өз мөһр пулундан истөдижи мигдарда садага вгөре билорди ве бу ваван кишини разылыгны сормажа да билерди.

Жухарында дөдик жн, халгын инамына көрө ушагоналыг аллахын гаргышдыр, кишини жа арвадын Аллах гаргышында күнаһынны нөтиче-сиддр. Бу күнаһн жумаг үчүн аллаһа хош көдөн ишлер керуимөли иди: керпу салыммалы, булаг дүвөддилмөли, арх, канал газмалы, жохоу-лара садага пайламалы, өвлижаларын үстүндө сөрдабалары те'мир өт-мөли идилер. Мө'луматчыларымызын дөдиклерине көрө аиленин варида-тынчы үчдөн ики һисөси касыблара пайланса аллах күнаһндан көчөр ве өвлад верөр. Бу кнам "Мөһөмөд ве Сөлбиав" дастанында да вар-дыр. "Шөмжи-Гөмөр" дастанында дөжилдир ки, өвлад истөжөн адам 40 күн фагырлара пай вөрмөлидир.

Ушагоналыгын өөс сөбөбини гаднын "чиллөжө дүшмөсинде" ке-рүрдүлөр. Куман өдирдилер ки, өр өвине көчдүкдөн сонра көлин 40 күнлүк чиллөсини навахтоа, нарадаса көзлөмөмишдир, она өјни вахт-да өрө көтмиш башга колондөн. жахуд "һөмзатлы гадындан"¹ чиллө дүшмүшдүр.

"һөмзатлы" гадны угчлары бир-биринин ардынча, бө'а. һаллар-да бир-бирини үзүнү көрмөдөн өлөн гадны дөжилдирди (8,146-147).

"һөмзатлы" гадны өзүнү бу Сөладан гуртармаг үчүн һөмзатны башга гадны, даһа дөттиги, өрө көтмиш, лажин һөле догмамыш гадны "төк-мөли" иди: нөвбөти һамилөлик вахтында о, јеничө догмуш итин ве ја пишижи үстүгө көтмөккө һөмзатны "төкмуш" олурду: нөтичөдө һөј-ванын бир баласы өлүр, өзүнүн догачагы ушаг исе дари галырдн². Лажин һөсөд өдирди ки, бу өвсүн о гөдөр дө те'сирли олмур; өн ө'тибарчи чыкыш жоду -- һөмзатлынын фүрсөт дүшдүккө өрө көтмөди-дөн 40 күн көчмөмиш көлинин үстүгө көтмөсидир. һөмзатлы гадны до-гумдан 40 күн көчмөмиш ваһи илө көрүшдүккө дө "һөмзатдан" хилас ола билерди.

Бөле куман да варды ки, көлин вахтындан өввөл догмуш ("ушагы дүшмүш") гадныла растлашмадан да чиллөжө дүшө билер. Гадны чиллө куја өлүдөн дө дүшө билерди. Буу мүөзжөн өтмөк үчүн бөдө өвсүн ичра олунурду: өвсүнчү гадны ики таба -- касажа оу төкүр ве габ-ларын бири "өдү", дикөри "гырмыш-дирн" адландырылды. Сонра да ичө, иже 8-9 жашлы гыз чагырылды ве касалардан бирини көтүрмөји она төклиф өдирдилер ве сунуула да чиллөни өлүдөн ве ја дари адамдан дүшдүжү мүөзжөн олунурду.

Үмүмийетле, халгын инамына көрө гадны чиллө өлүдөн, дари адамдан, һөјвандан, ахар судан, көккү агаддан, гајадан, јөдди јол ажрычындан ве с. дүшө билер.

Көлини чиллөдөн гуртармаг үчүн кулди мигдарда өвсүнлар мөв-чуд иди. һөмин өвсүнлар ики јөрө бөлүнө билер:

1 -- Макија илө алагөдәр өвсүнлар. Бу өвсүнлары өвсүнчү гаднылар ичра өдирдилер.

2 -- Икянчи групп өвсүнлар исе ушаг истөжөн гаднын өзү, гај-наласын, жахуд анын ве с. төрөжиндөн ичра олунан өвсүнлардыр. Бу өвсүнлар өкөсөрийетчө "төгмили" жахуд ошар ит макија тапкына

аят ир.

Биринчи група аил овсуңлар ашагыдакылар, мисал кестөрмөк олар. Новруз бајрамы күнүндө гадын ушагсыз келинин башы үстүндө габда көжөрмөш јашыл сөмөни тутур, башга бириси габа су текүр, су сөмөни габнын конарларындан ахыгыча овсуңчу дейирди: "Ај бу бугдани көжөрдөн, бу келини де көжөр. ", јакуд Новруз бајрамы күнү овсуңчу келини мејвө агачынын башына јосоландырар вә дейирди: "Еј бу ага бу бар верөн, бу келине де бар вер". Гадны Новруз бајрамы күнүгө барлы агачын алтында јатындырырдылар; ушагсызла бир кечәдә өрә көтмөш, ләкин ушагы олмуш гаднын евиндөн чөрөк көтирер, евин гапысында тутур вә келини һөмин чөрөјин алтында кечирирдылар; Өгөндирә чөрөк јалдыгыда бир-бирине јапшымыш ики чөрөји ушагсыз гаднын башы үстүндө ајырырдылар; ушагы гадын ушагсыз гаднын башы үстүндө мөчлө сүфрөси чырпырды (5, 94)⁴. Ушагы олмајет гөүни онула бир күндә өрә көтмөш, ләкин ушагы олмуш гаднын өрнөк шаларынын пачалары арасында көчәрирдылар (2, 87); гаднын өл вә ајат бармагыларыны аг илә үч дөфә сөтөјир вә чиллә көсөн овсуңчу гадын ону гөјчи илә көсирди. Бу үч дөфә текрар едилди. Сонра иллери гаднын өрнөк үстүндө тутур, гырчачар чамла тәвәриңдөн су ахырдылар (2, 67-68); келини үч дөфә чөнабә алтындан көчәрирди, сонра өлүјүјән (мүрдәшир) өлчөн вә башына су текүр; ја да баш вә ајат бармагыларыны үч дөфә баглајир, су текүб ипин учларындан ахырды, сонра ип көсирдилар (8, 270); тәвәриңк түстүсү вә тәвәриңк 40 көјнөк јаснын суја салар вә ушагсыз гаднын һөмин сула чимдирирди; бө'зи јөрлөрдә икә, келине өлүдөн чиллә дүјүдү кү мөјјөн өтдикдә ону үч дөфә өлүјүјән гычлары арасындан көчәрирди; Абг'ронда ушаг икәтәјән гаднын тумурчугланымы агачын башына дүндүрди вә дейирди: "Ај буну көжөрдөн, бу келини де көжөрт".

Иккинчи група аил овсуңлар ашагыдакылары амд өтмөк олар. Новруз бајрамы күнүндә гадын ахан су конарына көдир, суја бир даш етүр вә дейди: "Ушагсызлыгны дашыны атдым". Ушагсыз гаднын г'ристана көдир, једди гөбриң һөрасиндөн бир чыдик торпагы тектүрүр, к'ри бахмадан өвө гөјидир, чөртөнбө күнү һөмин торпагы суја салыб чимирди (2, 67); ушагсыз гадына биринчи ушагы олар гаднын илк дөш сүдүндөн ичирдирди (3, 82, вә с.

Бө'зи јөрлөрдә чилләдөн гуртермаг үчүн гадын күллә јарасындан өлмүш адамнын гөбри үстүнә көдир, палтында бир парча кәсик баш дашына баглајир вә бунула да "чилләсини орала гөјүрди"; ушаг икәтәјән гаднын сөјид адамнын дөстөмаз сујучда чимөси өдәл дөварды (8, 267). Гуса рајонучун Будут кендиңдә чөл мө думатларына көрә, Новруз бајрамы күнлөриндә кендиң јакынлыгында дагы јарганыңды и су чымага баглајир вә парзыни ахырында көсөлир. Өвлад икәтәјән гадын һөмин күнлөрдә сујун ачылмасыны икәләр вә ачылмасыны шаһил олсајды, ушагы олачагына инанырды. Нахчыванда ушагсыз гадын Новруз күнү киркирәнин үстүндә даш чөкарды (24, 87).

Гаднын чилләдөн киләс өтмөк үчүн бө'зи јөрлөрдә олар Чиллә пирлерине дө апардылар. Азербайҗанын мөхтөлиф јөрлөриндә бө'зи пирләр варды. Бу пирлерин өзләри дөшкәли даш (гаја парчаларынын төсәдүфи үст-үстө дүшмөси нәтиҗәсиндә эмәл көлмөш јары), јакуд коғушул к'ри агачлардан ибарәт иди. Гадын һөмин дөшк вә јакыңдан кетмәклә чилләдөн азад олмуш һөсәс едилди. Өвлад икәтәјән гаднын пирләр јурбан гөзир дейди.

Гөјд едилмәлиди ки, көчөшдә пирләрә мөјјөн ән'әнәли үстдә и јласы варды вә бу гадда үч үстүрдөн ибарәт иди: гаднын евөлчө пирин гөриҗында ајат үстө өлләри сикәсинә чарпаз бабајјәтдә дүрүб јалвары, сонра өјиләрәк пирә өлүр. дага сикә

торпагындан бир чимдик кетурб суја салыб ичирди.

Азербайжан һәр бир элкесинде кечмишде евлад олмасы учун мурахиб, олунан пирләр Азербайжанын шимал-шәргинде Бабалаг, Хидир-Эинде, Нахчыванда Асеф-Кеф, Губадли-Зенкилан зонасында Мазан-Пәне, Ширванда Дирибаба, Дәдә Кунеш, Шеки-Загатала зонасында Куш-Мурад, Мил-Гарабагда Пир-Пејгәмбәр⁵ вә б. хусусилә мәшһур иди. Өвлад үчүн пире кетмиш гадни кичи өлчүдә нәни дүзәлдир, ичәрисинә гаднын ес кейнә палтарындан "ушаг" дүзәлдиб гојурдулар. Әгидәје кәре нәнини тәрпәнмәси гурбанни гебул олунмасыны билдирирди вә демәли, гаднын ушагы олачагди.

Бәзи йерләрдә пире-гадныла бәрәбәр ери дә кәдирди. Абшерон-да Агдәст пиринә кәдән әр-әрвад гаршы-гаршыја отураг палтарларнын етәкларини үст-үстә гојараг үстүндә чәкичлә бир мых чалырдылар. Әкәр мых даша кәчсә, демәли ушаглары олачагди. Үмумијјәтлә, пире евлад үчүн кәдән гадни өзүнә инам јаратмагла, халт ичәрисиндә дәјилдәји кими "пире сидгини билгламала", мүмкүн гәдәр пирини үстүндә јатмалы иди.

Кәчән есрлә Гарабаг зонасында ушагсыз гадинларын вәнкләре, Албан христиан килсәләринә вә монастырларина кетмәләри фактлары ца мәдүмдүр⁶. Вәикә евлад үчүн кәдән гадни орада шам јандырды (8, № 20). Ушагсыз гадинларын гоц пирләре (гоц һејкәлләринә) кетмәләри һаллары да варди⁷. Мәсәлән, есримизин 40-чи илләринә гәдәр Нахчыванда евладсыз гадинларын гоц һејкәлләрин алтындан кечмәси әдәти гәлимишдир.

Шардаг групу халглај илдан бири олан хыналыглыларда евлад дүстәјән гадинлар орадаки атамкаһа кәдирдиләр. Атәш.аһа кәдән гадни мутләг есәјлә әт апармалы вә ону орада алов дилимләринин үстүнә гојулмуш сәл дашын үстүндә говурмалы вә пире кәдән адам-

ларә пәјланмалы иди. Софра да гурбанни (нәзирин) гебул олунуб-олунмадыгына билтиәк үчүн гадни аловун сәјруклә даш парчасы ялә кичик чала гәвгјир вә ора алов јакынлашдырырди. Әкәр кичик бир алов јараныб сәнәјди, демәли, ушагы олачагди.

Ушаг истәјән гадинлар Хидир Нәбијә говут говурмагы да еһд едирди. Халт тәгвиминдә 20 күнлик Кичик чилләнин үч чүмә ахламы варди: биринчи чүмә шаһлыг, икинчиси бәјлик, үчүнчүсү исә рәйјәт ахшамы сәјилырди. һәмин чүмә ахшамлары говут говурулду вә буна "Хидир Нәби говуту" дејилырди. Нәзир дәјән кәндчиләрсә, ашмаг үчүнчү ахшамы говут говура биләрди. Бунун үчүн гадни нәзир дедији мигдәрда бугла вә ја нохуду говураг әл дәјирманнидә (киркйрәдә) үјүдүрди. Үјүдүлмиш говуту гадни мәрмәјә тәкүр, үстүнә дәмәб (бәкмә) әләвә едиб гарышдыр, софра да сываг јумрулар дүзәлдири. Мәрәсилә гоһум-әграба да дә вәт олунурду. Говут јумрулариндан бир әз табәгдә баш отагда гојурдулар ки, Хидир Нәби аты әлә кәлиб је-син. Табага һал вә кукү, ат үчүн бир гәләр арпа да гојулурду. Сәһәрисин һәмин говуту евләре пәјләјирдиләр. (Шамахда Хидир Нәби мәрәсимини Адам Оләри тәсвир етмишдир).

Һәмилә гадни әһләдә бәјүк гәјги илә еһәтә олунурду. Үмумијјәтлә, азербайжанлыларда һәмилә гадина һәм һөрмәт бәсләјирди. Иди ушагы, хусусилә бир нәчә гызын софра оған ушагыны сәбирсәјләсә кәвләјирдиләр. һәмилә гадныла растлашан һәр бир хәнар гадни саламдан софра сәһбәтә кәчмәдән әввәј мутләг "аллаһ сәнә огул пәји версин" сөвүнү демәли иди. Ана бәгниндә кәрпәни чәкиси әв-вәлдәдән мүәјјән етмәк үчүн дә мутләкәф јомамалар варди⁸.

Һәмилә гадинин вәзијјәти әһләнин һәнәк гүмрәјә мәнсуб олмасындан чох әсәли иди. Кәшик вәһмәткәш кутләси ичәрисиндә хусусилә емәк гәбилијјәтли ушагларны олмәдиги әһләләрдә һәмилә гадни

бүтүн күнү төсөрүфатда ишлемеңде давам едирди. Лакин ону агыр ишлерден азад едирдилер. Намиле гаднын умумийетле суза (булага, чаја) жахылашмаон, су кетирмеси меслеһет билинмири; мачбур олдугда арданча бир ушаг да кетмели иди. Әгидеје кере су кетирдикде ве ја су ичдикде ску "јез" (бе'зи јерлерде әрлев, су перисот ве с.) вура билер⁹. О гаранлиг отагда тек отурмамалы иди.

намиле гаднын јемәјине хусуси дигетет јетирилди. "Јерик-ләме" ајларинда она истедији мөјвәни алыр, истедији хереји биширдилер. Бир гәјда олараг гоһум-гошуда шадлиг мәчлисләри кечирилдикде, јахуд хәрәк биширилдикде она пәј кендәрилирди¹⁰. Бал көсдикде, состан јегиндикде намиле гадина пәј кендәрмәк санаб иш һесаб олунурду. Әкс һалда, инама кәре, намиле гадин "умсунарди"; "көвү галарди", "дешү шивәрди". Намиле гадан хәјир ве шәр мәчлисәрине кетмирди. Намиләлијинин илк 6 аји әрзинде езе, һәјетә дошан кетирмәк олмазди¹¹. Она балыг¹² ве мал даләги да јемәк меслеһет дејалди. Лакин гаднын алма ве нар јемәји јахшы иди. Доғмагына лап аз галмыш гадин көрпә үчүн лазым олан шәјләри (багырдаг, гундаг ағы, пача өскиш, чалма, гарын баглајан, нәзәр мунчугу, бир нечә өски ве с.) һазырлајырды. Вејләгән рајонунда шәһсөвәләрде намиле гадин көздәјемәје (јахуд бәднәзәрә) гарша бәјнундаа "әрчин" аскрди (бир нечә көзмунчугу, бир јашыл мунчуг ве бир дағдаған).

Гадна јашадыгы өзинде доғурду. Кечен әрде Азәрбајҗанда доғум өвдәри ве тибби төһсилә олап мамачалар јох иди. Умумийетле, еһалије әһијје хидмәтинин сәејјәси чох ашағы иди. Мәсәлән, 1800-чи илде бүтүн Азәрбајҗанда чәми 12 һәким варды ве оилардан јаланз бир нәфәри коңд јерлеринде ишләјирди. 1870-чи илде һәкимларин сәи 17 нәфәр, 1899-чи илде 78 нәфәр олмушду. 1878-чи илде

Баки губернијасында 12 фелдшер, 1898-чи илде исә 63 фелдшер ишләјирди. Јешивәтпол губернијасында 1895-чи илде 93 нәфәр фелдшер варды. Умумийетле, XIX әсрин ахырларинда Азәрбајҗанның һәр ики губернијасында еһалинин һәр 13 миң нәфәрине 1 фелдшер дүшүрлү. һәм де гәјд едилмәлидир ки, һәким ве фелдшерлерин әкәсәријјетини руслар төһкил едирди. Азәрбајҗанлылар русларны кифәр һесаб етдикләрине кәре онлара мурачәт етмирдилер ве хусусәлә намиле гадинләра јахны бурахмырдылар (бәх:182). Тәһсилли мамача гәтијјән јох иди. XIX әсрин өввәлләрине аид мө'лумәтда дејялдер ки, Салҗанда 17 ветеринар һәким олдугу һалда бир мамача јохдур¹³. Әслинә гәлсә өвлә вәзијјет әсримизин 20-30-чу илләрине гәдәр галмышди. Мәсәлән, XX әсрин 20-чи илләринде Азәрбајҗанның коңд гәвәләринде һәр 77 миң нәфәр адама 1 һәким дүшүрду¹⁴ (256, 246).

Она кәре де һамиле гадин халг ичәрасинде тәһнимыш, төһрүбәли мамачалара¹⁵ тамамлао әрхәјин иди. Адәтән һәр бир һамиле гадин азад олачыгы вахти төһминчә де ола билирди. Она кәре де һәмин күнләрде киши өвдән узага кетмирди. Гаднын санчәси башланан күни, киши мамачаны, сопра да гаднын халәсин, анасыны чагырар, буңдан сопра езу ве умумийетле јашлы кишилер (гаднын гаданата-он, гәјни) гонлуја кеширдилер¹⁶. Доғум вахти гоншулардан јахын гадинлар да кәләрәк, гадин ве көрпә үчүн шәраит һазырлајырдылар (341, 18). Лакин доғумундан 40 күн кечмәмиш, јахуд ушагы өлмүш гадинлар иштирак едә билмәздилер. Мамача көлән киши һамиле гадинни күрәјине јавашчадан вурур ве бәтниндәки ушага "мән көлдим, сән де көл" сөзләрини дејирди.

Һамиләзин раһат асад олмасы үчүн чохлу өвсуңлар ичра едилди. Доғумда иштирак едән гадинлар үстләриндәки пәлтарда дүҗмәләри, дүҗүнләри ачырдылар. һетта өвлә олан бүтүн бағли шәјләри

(сандыг-богча, килид ве с.) ачылмалы иди (291, 16). Бе'зи жерлерде нетта гапн-гоншулар да өвлөрүндө ве өжиндеринде баглы һер ве вар ачмалы идилер. Ёви ве ја төвләни гыфатламыш гадын догумда иштирак өтмәмөли иди¹⁷. Алетән мамачынны "машы" адланан көмөктиси омурду.

Мамача ве төчрүбәли арбаллар догуму асанилашдырән өн'өнәви усуллар¹⁸ лөтөһг өдир ве мүхтөһф ажилер¹⁹ ичра өдирдилер. Доғум вахты һамы аллаһа јалварыр, мүгөддәслери көмәјө чагырдылар²⁰. Ушагы тутан мамача доғушун башлангычһнда өввөлчө "бисмиллаһир-рәһ-манир-рәһим", сонра "Әл мөһим дејил Фаһма ананын (Мөһөммөд пәјғәм-бөрин гһән нөзөрдә тутулур) өшчир" сөзләрини төкрар өдирди. Өһти-мал ки, исламдан өввөл мамача аналарын ве көрпеләрин һамысы Умај ләһәсини көмәјө чагырылды. Гадын гајынаһасы, ја да анасы пирлә-рө һөзир дејир, өвдән садага (төсөдүг) чыхардырди²¹. Доғум просө-сяндө һал анаһына гаршы²² төдбирләр көрүрдүләр. Әтидөјө көрө, һал анаһы ири көвдөли, бөдһөјбөт сифетли, узун дөшләрини чижинләринө атмыш гырмыш сифетли, узун сачлы гадын варлыгыдыр. О, доғум вахты ве доғушдан сонраки илк күнлөрдө (мө'луматчыларымыза көрө һал 7 күн горхулудур, сонра јахин кәһмир) көзө-көрүнмөдөн ичәри кирир, ваһнын һамарлајыр ("бөсир"), чижерини чыхардыб апарыр ве ушагла-рына јөддәдирди. Лакин о, өввөлчө гадынны чижерини су гырагына көтирөрөк јујур²³.

Губа рајонунда ве Абшеронда гадын азад олан һәм, мамача ал-нына јајлыг бөглајыр ве һал анаһына гаршы она ијнө кечирдириди. Кө-чөләсирин орталарында А.Захаровун јаадыгына көрө, гадын доғудта бәһимә өрдини папагыны гојурдулар (152). һал анаһынны өвө јахин дүрө бәһимәсөк үчүн гыпшы астанасына, шилләгән аһтына дөмәр өш-ја (зәһар, салта, котан каваныч, ве с.) гојурду, түфәк

атылырди²⁴.

Ушаг ("чага", "бөбө", "сүдәмөр", "хичиһ", "хизән") дунјаја көләп кими, оглан ушагыдырса, төз атаһына көбөр верир ве муштулут итө-јирдилер. Укумијјәтлә, көрпәһни өн өввөл бөбөһына ве һөнөһына кө-төрилмәси әдети варлы. Чага аһләһин илк, јахуд бир нөчө гыздан сон-ра доғулуш оглан ушагы олдудта ата гојун гурбан көсир ве өтиһин һамыһын пәјләјирди, бу өтдән өвө кәтирмәк олмады.

Мамача көрпәһни көбөһини көсдиклән сонра²⁵ оғу өввөлчөдөн һа-зырланмыш илыг дузду суја²⁶ салыб чыхардыр, гурудуб әскијө бүкүр²⁷ ве анаһынны гојунна гојурду. Бе'зи бөлкәләрдә дузду судан чыхардыл-дыгдан сонра чағаны очагыни оду үстүндө доландырдылар²⁸. Гөјд өт-мөк ләзәмдир ки, көрпәһни дузду оудә јујутмәси әдети аһсајлы халы-ларда олмајбө. Тәтларда мамача ушагы төштә илыг суда јујуб гуру-дур, өјнөкө өг көјнөк кејир, бөһана јајлыг бөглајыр ве она ијнө ке-чирдириди. һахчыһанда сонраки ајларда, иллөрдө көзө кетмәмөси үчүн көрпәһни орадаки гадынларын һамыһына көстөриридиләр. Бөлә һәм варды ки, илк аһларындан ушагы көрөн гадын һөч вахт оғу һөзөрләјө бил-мөв. Көрпәјө илк дөфә дөш суду верилдикдә мамача ја ушагыни өгзына бир тикә (Көһчө шөһөрһндө мө'луматчымыза көрө һөхүд бөздә) сарк јаг гојур, су да (Сәбирәбәд ве Саатлы рајонларында) өһанын дөшлө-ринин киләләринө јаг сүртүрди. Дејиләкө көрө бу көрпәһни "ана дөштү-ну тутмәһыни аһсајлашдыр". Аһсабәди рајондун Бајат кәһлиндә мө-луматчымыза көрө ушагы чимиздирәнлән сонра аһнына бир өз очаг гарасы (һис) сүртүлдүрү.

Һал арвалдыһы өһни ве чағө олан өһни ичәһыне кирө билмәмө-си ве кәрдикдө онларә јахиндә һамыһам үчүн мөһчә, көмөктиси өһти, ја да гадынлардан бири көйкөрлп үчү, өһш, јахүд көрпәһни көзө јә-һин көсөһимәһиндә һөһиһдә олушүрү гајыи дө өһни дөһкәһ дөһарла-

рини довреломе чызарат бунуля силары өтрафына "өед чөкөр"ди.
 Сонра да һемин өшжанк заһнын јанына гојурду²⁹. Кечмишле заһнын
 баш алтына сизрилмиш хөнкөр гојулмасы адети һәр јерде варди. Бе
 аз јерлерде (мәселән, талышларда) исе заһи ве көрпөни өтрафыни
 јун сичимле, јахуд кечи талышдан һөрүлмиш өркөнле довреләјирдилер
 (3, 88). Заһиная јатагыни өтрафына дешемәде өшја иле чызат чөкөк
 адети де варди. Буна "Меһрү-Сүләјман" дејиллиди. Заһи үч кун (бе
 аз јерлерде једди кун, талышларда он кун) "меһрә"ден кенара чыма
 мәли иди. Губа-Һаңмәз бөлкөсинде һал анаснын гапыдан ичери кечмө
 мәси үчүн өшин дөбөнни һал вурурдулар³⁰. Ленкәран-Астара бөлкө
 синде һал анасны тутмуш кишини³¹ паптарынан бирини (папаны,
 чухасын ве с.) кетириб заһнын бөјрүнә гојурдулар. Башга јерле
 рде заһнын јанына "һал дабаны" гојулурду (260, 46). Туркдилли
 авәрбајчанлыларда заһнын башы алтына чапавар туку гојма адети де
 варди. һесаб өдиллиди ки, һал анаһ металлдан ве оддан бәрк горхур.
 Оһа кәфе доғумдан сонра 40 кун мүддәтинде оһагда арамсыз од јанма
 лы иди. Умумијјәтле, заһи үчүн һал арвады горхулу сајылырди. Аһе
 рон юндләринде заһнын доғушдан сонра төз јатмамасы үчүн ағына
 чөјнәмәк үчүн бир нече чыј дүју вәгирдиләр. Бөјлөгән районунда
 гадны һушуну йтириликде (мәлуматчымын ифадөсинде "биһал" олдугла)
 өчәклирини дартырдылар ки ојанонн, јатмөсүн.

Мамача ушгаһ "јолдашыни" (хәлг арасында оһа гөдим турк мән
 шәли "өзәк", "нүвә", "ич" мә һасышдаки төн сөзү иле бағлы оларат
 "төһә", Шәки-Зағатәлә зонасында "сон", Аһшәрәндә "хәфт" дејилли)
 бәсдирылгәде мүөјјәһ адәтләре прајәт өдирдиләр. Адәтөн гүз уша
 гынын төһәһәһи өшин торпаг дешәмөсинде, оғлан ушгаһын төһәһәһи
 исе төһәһәһи дешәмөсинде бәсдирылырди. Бөлә өгидә варди ки, буну
 ла гүз кәләчәкдә өвлар гадны, оғлан мал-һара саһәһи олачәг. Әкәр

ананы бундан габагык ушагы өлүбә, оһа төһәһи саһәһи күпәјә го
 јур, һал парчасы ве бир нече миһла бирликде 7 ил мүддәтинде адам
 ајагы дәјмөјөн јерде (адәтөн тахтапушда) сахлајырдылар³².

Ананы ве заһны башга пис руһларын тө'сийнлән муһафизә өт
 мөк үчүн илк аһлардан јанында дәмир өшјалан гојри-бир чыј јумур
 та, шиме кәчирдилмиш соған, илан габыгы ве с. гојулурду.

Аһләдә төчрүбәли гајыһана оһмадыгда көрпөни дундагылачәһи
 (бөләнмәси)³³ иле мамача ве машин мәһгул олуру. Умумијјәтле заһи
 40 кун ("чиллә") мамачанын ве машинын нәзарәти алтында галырди. Бу
 мүддәт өркинде гадны "заһн", көрпә исе "чага" аһланырди. Чиллә
 гаднын ве чаганын һәјәти үчүн өн мәс'улијјәтли дөвр сајылырди³⁴.

Заһија хуһуһи гуллуғ өдирдиләр. Гајыһанасы, анаһ, халасы,
 бачылары, балдылары ве б. даим онун гуллуғунда дурурдулар: бимәһ
 өвширир, габагык ушагыларына бәхирдиләр. Илк күнләр заһија өһәһәһи
 јағлы хөһир јәмәкләр (тујмәт³⁵, хәһил, төрә³⁶ ве с.), өшјыг хө
 рәкләр вәрилырди. Гөјд өлиәмәлидир ки, кечмишле һәмилә гөдий
 оһан өвде өввөлчөдөн јағ, гөнд, ун, чај ве с. өһтијәти керилурди.

Доғулдуғу илк күнләрдән көрпөһи һәм пис руһлардән, һәм дә
 бөднәзәрдән³⁷ (көздәјмөдөн) муһафизә өтмөк үчүн муһтәһиф ајыһ
 ве өһсунлар ичра өдирдиләр. Көрпөһи башы алтында һөһишә чәрәк
 парчасы, метал өшја (адәтөн өчылмиш вәһијјәтдә гајчы) гојулурду.
 Иһаһә көрә пис руһлар чәрәклән ве металл чөкөһирир.

Доғумдан сонра мамача заһнын төз сағалмасы үчүн бир сәһа
 туркчәһәрәләр өдирди³⁸. Чөтин доғуш олдугла мамача үч кун (бе
 аз јерлерде 7 кун) заһнын јанында галырди. Хәлг ичәһисинде мамача
 гүмумијјәтле һөрмәтлә јанашырдылар ве оһун һаггыһи арчылаһыла
 өдәјирдиләр. Мамачанын һаггы аһләһи яһәһәһи иһкәһләрләрдән бимәһ
 оларат һәм һатура (гојун, јәс, бал, гөнд, чај, јахуд доһуг тарәһ
 ве с.), һәм дә гулла өдәһириди.

Гәјд өтмөк даымдыр ки, көрпөнүн чинси мәнсуубийјети анләде үмуми әнвәл-руһијәјә тә'сир әдириди. Табагки ушаглар кими јези-чә доғулуш көрпә гыя олдугда онун динјәја кәлмәси о гөдәр дә ата-анаяр севинч кәтирмирди. Лакин бир нечә гыздан сонра доғулуш олдан ушагы севинчә сәбәб олурду. Ата үчүн оғул "евин чыраг јандиран" бәјлирди. Анләде оғул доғулушун арузуу һәлә кәлинин ата евиндә бәлинин бағлаимасы вә әр евина кирән кими гүмәгкна от-лан ушагынын отурдулушун әдәтләриндә ифәдәсини тапирди. Оғул ата мкрәсинин вәрисин, һәм дә неслин давамчысы яди. Имканын әнләләрдә бир нечә гыздан сонра доғулуш оғлан ушагынын кәбәји кәләчәкдә куја варлы олмасы үчүн гызды пун үстүндә кәсдирилирди. Кәслимиш кәбәк атылмаз, торгага басдырылмәз, әскијә бүкәрәк гапц үстүндә дивара (З, 89), јәхүд евин диварында бир јарыга гојудурду. Кәдә-бәј рајонундан Арыгдам кәндиндән мә'луматчымыз Мәсимов һәмәдин бәдәјинә кәрә оғлан ушагынын кәбәјинә төвләдә јәрә басдырырдылар ки, кәләчәкдә чәхлу мал-тарасын олсун. Бәлә әләт Бәјләгән рајонун-да јатајән шаһсәвәләрдә дә варды. Гыз ушагынын кәбәјинә евин астанасында басдырырдылар ки, кәләчәкдә евдан чәх узага әрә кәт-мәсин, ја да евин бир күнчүндә басдырырдылар ки, ондан евдар га-дин јетимсин (280, 65).

Көрпәјә әввәлчә 40 күнлүјә нәвәрдә тутулмуш кәјнәк кәјди-рирдилар. Бу "чиллә кәјнәји" адланырды. Әдәтән ону 7 тикә пар-чадан тикирдилар⁸⁹. Губа рајонунда түркдилли әһали ичәрисиндә (Сәһүб, Рук, Гархиң вә С. кәндләрдә) вә Шаһдаг групу халқларында мө'луматчыларымызын дедикләринә кәрә гирх күнлүјә тикилмиш кәјнә-јки әтәји саппа трикилмәлидир, онырын ифәдәсинчә "ијнә дәјмә-лидир". Гәјд өтмөк даымдыр ки, көчмәндә көрпә үчүн јорганни үзү 7 евдән јагылмиш рәңкли чит парчалардан тикилирди. Бәлә

јорган "турама" адланырды. Јәдди гыздан сонра доғулуш отлан уша-гынын бир гулагына сирга тахырдылар. Буна "һөјләри сирга" һәји-лирди⁴⁰. "Аман-вамаң ушагын башынын сртәсиндә исә "һөјләр" адла-нан кәкил гојурдулар. Бу әләт Орта Асияда әвбәкләрдә дә вардыр (ЗӘД, 201).

Чағалы, хусусилә оғлан ушагынын пис руһлардан горулмағ үчүн ичрә едилән әјинләр тохдур⁴¹. Бәлә ағадә варды ки, ушаған һәјәти-нин мухтәлиф мәрһәләләри үчүн горхулу руһлар чин, гара, шәшә вә әрдәвдур. Көрпәни һәм дә бәднәвәрдән (кәдәјимәдән) горулмағ үчүн мухтәлиф тәдбирләр кәрилурду. Азәрбајҗанлылар ичәрисиндә бәднәвә-рә инам күчлу иди. Әтидәјә кәрә бәднәвәр ушагын һәјәтинин бәшүн мәрһәләләри үчүн горхулулду⁴². Буна гәрәһи ушагын голуна, бәләјинә, бәј ијинә мухтәлиф дуа-вә мунчуглар тикилирди. Ушагын кәбә кәтмәмә-ғи үчүн ону чилләр әски илә бәләјирдилар. Көрпәнин јанна бир чил-ләјумурта гојурдулар ки, бәднәвәри зәрәрсизләшдирсин: куја нәвәр ју-муртаја дәјәрәк ону чатладыр, ушағ хәтәрсиз галыр⁴³. Ушагн кәнар аламлар јаннада тә рифләмәдиләр: онун јакын кәјфијјәтләрини (јахын јатмасы, јәмәси, бәј атымсы вә с.) кизлини сажлјирдилар. Сағламы, кәвәл кәришү ушага диггәтлә сахан һәр бир кәнар галынын арлычә аня әдәтән јәрә тупурур вә јавашчадан "әтәјин нәчислидир" сөзүнү пәһнәдәјирди.

Аилә үзвәлириндән башга көрпә олан өвә кәләнләр биринчи дәфә кәлиндә, әнвәлчә көрпәни кәнара тахырдыр, кәлән адам ичәри ки-рир, сонра ушагы "үстүнә кәтирдилар", јәхүд кәлән адам јулағын-да тутулмуш көрпәнин алтындан кечирди. Ваһн вә көрпә јанна кәлән гәдниларын гапца чәрәк алтындан кечирилмәси әдәтә дә варды. Кә-ләнләрин ичәрисиндә доғулушан 40 күн кәтмәмиш ("чилләси чихма-чы") галындар ушага елмуш гәдниләр ола сиймәзәки. һәтта балалы

пишји да өвө бурахырдылар. Чага олан өвө 40 күн мүддетинде өт⁴⁴, баглы гыфыл⁴⁵, түфөн⁴⁶ кетирмек олмазды. Губа районунун Голакөндү көндигинен Сәфөрүддизев Әбдүрреһманын (55 жаш) 1961-чи илде вердэжи ма'лумата көрө догмуш гаднын үстүнө чиж жумурта да кетирмек олмаз, "чүнки жумурта да "чаньдыр, балалыдыр, бир өвдө ики балалы ола билмөз".

Чаллеса чыкмамыш ушагын үстүнө гырмыан мунчут, гызыл үзүк, жахуу бөлөрзүк тахмыш, жахуу сары палтер кејмиш⁴⁷ гадын бурахылмырды, өкө тәгдирде куја ишаг сарылыг хөстөлдизине тутула билерди. Тасадүфөн бир гадын гызыл өшја иле көлөсө, онда ушагы жууары галдырар ве һөмин гаднын онун алтындан көчирирдилер.

Заһы 40 күн мүддетинде мамачанын ве машинаны нәзарети алтында олурду. Гајнана олмадыгда заһија анасы гуллуғ өдирди. Көрпө ушагы һәр дефе јериден төртөдикде "бисмиллаһ" дејилмөди иди. Гырха чыкмамыш ушага анд ичмөк олмазды, бу чох бөјүк кунаһ сејилырды. Јатдыгы јерде жууда ушагын күлүмөмөсини мәлекләрле өлагеләндиридилер. Инама көрө, гырх күн мүддетинде көрпөје мәлекләр һимаја өдир.

40 күн мүддетинде заһы алыны гатыга, мајаја, пендирө, хөмире, уна, һөһрөје, вурмамалы иди. Чүнки бу мүддөт әрзинде о "чылмөди" олдуғуна көрө һагәмиз сајылырды. Бу гајда бүтүн бөлкөлөүтә варды.

Вәлидејилерин көрпөје мунасибети она гојулан алда да өксикни тапырды. Нәзир-нијаздан, ширләрө турбан кәсийликден сонра дунјаја кәлиш ушага Аллаһверди, Бөбәверди, Ширверди ве башга ашлар гојулурду. Әхсәр һалларда ад гојмаг үчүн моллаја мурачәет өдирдилер. Молла Гур'аны-Кәрими ачир, саһифәдә раст кәлижи илк ады чәкирди. Бө әл һалларда мусәлман бајрамлары күнләринде доғулан ушаглары һөмин бајрамларын ашлары верилрди: Новруз,

Мөһөррөм, Сөфөр, Мөвлуд ве о. Чәлилабад райоқула "аман-заман" адланан бөлө көрпөје ад гојмаг үчүн бир һәфөр јәла чыхыр ве төрдәфөн раст кәлижи аламын алыны ушага гојулурлар. Аман-заман оглан ушагы даһа чох гајгы иле өһәтә олунурду. Ушагы галмајан гадын ушагы бир чохушаглы гаднын көјнөјиден көчирилди. Бөлө һалда оглан ушагы чохушаглы гаднын ушаглары үчүн гардеш һөсәб өдилрди. Салјан районунун Кәмушту көншиктен Рәәјев Рөвшөн Ибиш оглуну (75 жаш) 1969-чу илде вердәжи ма'лумата көрө ашләдә оглаң ушаглары сағ галмајса сонунчуоуна оглан олдугда атасынын, тиз олдугда аңасынын алыны гојмаг өдәди дө варды. Далбадал бир нечә ушаг өлмүшө, сонунчуоуну агылыгында өтә гебристаны апарыб басдырыдилер. Рөвшөн кишигын дејдизинө көрө, бу "Көфөн деғи" алмапырды.

Ашләдә өвөлки ушаглар тиз олдугда ве төкрар олдугда она Бөстә, Јетәр, Гыстаман, Гызјетәр, Тнагајыт, Көрөкмөв, Таман ве о ашлар гојулурду. Бу ашларда вәлидејиләр көрпөни гиләдә ахырчыкычә ушагы кыма көрмөк әрвусуну ифәдә өдирдилер. Ушага ад гојулдугда мамача, жахуу "бәшибүтөк" гадын үч дефе алыны тулагына пичалдејирди⁴⁸. Шамакыла, 106 јашлы, 80 ил чајты ишләш (о һөлө 1886-1887-чи илләрде Сејид Әһим Ширваније, сонрелар Марғө Әлөкбәр Сабыре ве Аббас Сәһбәтә чај вермәшдилер) Сејидналов Нә'мәт Султан оглунун Сабјрабад шөһәринде 1969-чу илде онзә вердәжи ма'лумата көрө кәчмәшдә Шамакыда ад верилдикден сонра көрпә хөстөләндикдә "ад ушага дүшмөјид" дөјерәк онун алыны дејидиридилер. Она төвөдөв улу бәбәсынын, ја да ямамлардан биринин ады гојулурду.

Азербәјчанын мұхтәләф бөлкөләринде ушага ад мұхтәләф вәдтләрде верилрди. XIX өсрүн өвөлләрине анд ма'лумата көрө доғуласындан 9 күн сонра көрпөје ад верилр ве о, һөмин күндө бөвија гојулурду (251, 229). Ләкин Шәки райоқунын көндөрәкдә төлмәди-

гымна мө'лумата көрө көрсө 4-чү күн бөшкө гождур. Ушагы бөшкө гождуга дөжрдиляр: "Бөжүбө өз аягына дүд".

Адетен заһнын жанна көлөн гадилер өлибө көлмөмөли идилер. Өжө һалда ваһи "ума" бидер ве негичеде "дешү ширди", жахуд "көзү галарди". Көлөн гадын хөрөк бишириб апарырди. Бундан бөшкө, Нахчы-ванда мө'луматчаларымизан дедиклерине көрө көлөн адам мүглө "көзү галмемасы үчү" күдечесинден (гадын архалигы), бозмөли "үст палтарнын чибяндөн (бир шеј-ногул, конфет, хурма ве с.) узатмөли иди. Сагатага рајонунун Көжөм кендише алдыгымыз мө'лумата көрө, ваһи гаднын жанна көлөн гадын гаргыдалы унутдан һалла бишириб апарырди.

Гоншулугта төгө чөрөк биширдикде ве ја хөрөк биширдикде ваһи-ја пај кендерилерди. Заһнын "умоунмемасына" гаршы мүзјөн сөсун-ляр ичра едирдилер⁴⁹.

Көрпө аиленин илк ушагы ошлугта онун үчүн төгө бөшик⁵⁰ дү-вөддилерди. Бөшик адетен палыд, гарагач, чыр армуд ве с. агач не-вүндөн гажрыларди. Өлмүш ушагын бөшижинден ве багырдагындан (бө-шик багындан) истифаде олунмурду⁵¹. Ушаг бөшикө гождулугта башы үстүндөн бөшикден мүхтөлиф мунчулгар, дуа асыларди. "Бөш бөшижи һөч вахт јаргаламад олмавди, өкс һалда куја бөшик ушагсыз галар"⁵². Бөшик ушагын бөдөненин дүкүн инкешафини тө иин едир⁵³. Көрпө бө-шикө багырдагла өлө мөһкөм сарышарди ки, төрпөнө бөдмөсин. Саб-рабад рајонунун Чавад кендишөн Гасимов Муртуза Бөјали оғлунун дөдәјигө көрө мадлар өллөрдө бөшик јох иди, онларда ушаг јүзүкдө јатнедрилларди. Бө әи јерлөрдө ушагын 40-и чыкдындан сонра әли таванындакы пердилерин бирине вурудмөш ики дөмир һалгадөн ачылмаш јүзүк дө дү өддилерди. Јүзүк ушагын јөллөндирелчөси иле јити-рилмасы үчүндүр⁵⁴. Адетен көрө ушаг 1 ил сөдикде (ве јүзүкдө) јатарилмөли иди ки, бөдөнө дүз инкешаф өскө. Бөшикде, жахуд

јүзүкде көрпөнүн алтын өртасы дөшикде дөшөкчө дөшөтирди. Һөминг дөшижин алтына исе сахсы таб (Көдөбөј-Көлбөчөр рајонларында бу таб "тувөк", чөх јерлөрдө "сөвинч", Ленкөранда "сөбитчө", Муган зонасында "хүвөч", Гуса-Хачмаз бөлкөсинде "купө", Ордубад рајонун-да "охана" адланыр) гождулурду. Көрпө јатнедрилдыгда гаргы пар-аннин бир башы көрпөнүн гычларынын арасына (бунун үчүн гаргынын бу башыны мүмла истөнилен формаја салырдалар), дикөр башы таба гој-лурду. Бөлөликлө көрпөнүн сидији гаргы иле таба ахырди ве негиче-де гуцага гуру галырди.

Ушагын догулмабсында 10 күн сонра заһи чимирди. Луна "өи һама-ми" дејилити. Лакин 40 күн мүддетинде заһи төмө һөсаб олунмур⁵⁵. Бу күнлөрдө о, хөмир јоғурмур, өвө су көтрмир⁵⁶ ве с.

Адетен догушдан 40 күн сонра ваһи ве чага чимдирил⁵⁷. Мама-ча заһнын бөшына гырхачар чамдан (бүрүндөн дүзөдлимш; ичөри төрөфи 12 водиаг бүрчүн төсвири олан, кенарларына 40 дөметр лөһө "ачар" бөркидлимш чам) 40 гашыг⁵⁸ су төкүрдү. Мамача гырхачар чамла 40 дөфө сују башга таба бөшаллар, сонра ону гызырар ве заһнын чимдирилди. Бунунла ушагын ве ананын чиллөси чыхмаш ошур-ду. Бө әи јерлөрдө һава мүләјимә 40-чи күнү чимдирилдөн сонра ушагы ве ананы пирө апарырдылар.

Чага 40-чи күнү чимдирилдикде гырх күн көјдји көјнөји ("чил-лө көјнөјини") чыхардыр ве бир даһа ону өјнөј, хөјрдилдириллар. "Чиллө көјнөјини" бөсөдирмаг, јахуд јандырмаг олмавди. Сидөч ушаг үчүн өски кими истифаде олунурду. Ушаг ампа-эман оғлачларга һө-мин күнүн ахшамы гөһүм-аграбаны китиракы иле шилә шөндји төрпөнө өдиларди. Азәрбөјчанын ашмак-шөрт бөлкөсинде бу шөндли "јыве", бө әи јерлөрдө "дүкүн" адланырди.

Гырх күн мүддетинде көрпөнүн дйнагалары тутулмурду, әллөри

ачыг олдуда үз-көзүнү чырмамасы үчүн онун өллөрүнө кимсечиклөр көчүрдүлүрдү. Алдатан аяк-үч аялрындан башлап араг көрпө ачыялда баш бермагыны оормога башлаптар. Теңд өтмөк лавымдыр ки, көрпөлөрүн бу бөрөгөтүн илк дефе XI өөр Азербайжан шаири Гетран Тобри-ак гејд өтмидир (С, II, 103). Бунун өрдүшө көчмөмөси үчүн де ушагынын һөмян элини бир мүддөт кысеје (өлчөје) салдырдылар.

Тисби хадмөт олмедигана көрө ушагынын өе арасынын саламатлыгы үчүн бир сара түрчөчөлөрдөн өе халг төбөбөти мүаличе усулларындан истифадө олдуурду.

Барлы аилелерде гирхи чыкмыгдан сонра ушага бахма үчүн гулдугчу галын, жахул даје тутуурду. Бу мөгөдлө гарабаш да сахланылди. Ушагы пис руһлардан өе көздөјмөдөн горумаг үчүн 8-9 жашларынадек дешүне, чыжине, палагына мухтөлиф мунчутлар тижирдилөр. Сарылыг хоотөлијине гаршы көрөбө, гарабасмаја гаршы гара шөвө, гусефа гаршы "гусунтај" алды мунчут⁵⁹, пис руһлара өе бөднөвөре гаршы гумров⁶⁰, чававар диши⁶¹, ајшара⁶², гаратикан⁶³, даглаган агачындан мунчут⁶⁴, гарынјары⁶⁵, битяк⁶⁶, өлөм (өл шөкш)⁶⁷ өе б. ⁶⁸ Агдам районунун Хетчибајлы келдинде 1967-чи илде алдыгымыз мө думата көрө аг бөдөңли (мө думатчымызын ифадөсинде "агмаја") көјтөк гиз ушагынын голуыз көчмөшө көзө көтмөмөси үчүн "агматач" алданын мунчут баглапдылар.

Бөјлетан районунда көрпөје "гаргешгајтаран" алды мунчут тижирди. Салјач районуну Комунчу кеңиден Рајав Рөвшөн Ибиш оглунун мө думатчына көрө ушагынын богазында чөп галмасын үчүн дешүне "кимје" тижирдилөр. "Кимје" -- очагдан (шпрдөн) көтүрүлмүш бир чымдык өе дөрдүкүн шөкилдө парчаја бүкүлүб тижилмиш торпаг или.

Эли Базрамк шөһөринден Ханам Гасымованын (135 жашлы Бөјүтөкөр Гасымовун арвалы) 1969-чу илде бизе даншырды ки,

бөднөвөре гаршы көрпөлөрө "һөјва чөпу" өе бир де "гара төрөк стун" алды от да тижилди (төвөсүф ки, бу отун элми алдыны мөјсөјөн өдө салмөдик). Онун дөдијинө көрө, көзө апаран гадшын палтарындан бир тикө, үвөрки өе кузу гатаб жандырар, ушагы өөө онун үстүндөн көчирдилер. Бөднөвөре гаршы өн ө тибарлы вөситө көзмүчүгү һөсөб өдилдири: ушага һөзөр дөјөндө мунчутдык "көалер"дөн бири "партлајар өе дөмөли, "һөвөр совушур" (Мө думатчылар өөө буну мөң-оуллу бостанын көзө көтмөмөси үчүн көчмидө бир баш сахон күшөни бостанда бөсдырдымыс илө мугајисө өдирлөр). Агчибөди районунда ушагынын бөшијинө, сонра дешүне "һөгит" мунчут тижирдилөр ки, куја ө "һөгг" чагырыр ки, "ушагы һөгг сахласын".

Бөш-алты жашларынадек ушаг үчүн эи гөрхүлү шөо руһ чин (өө ја өчинө)⁶⁹ һөсөб өдилди. Ушагынын вөхтанын хөстөлөнмөсөни (ју-худа дикоинмөси, чыгырмаон, агламыс өө ө.) чыларын ону "вурмыс" илө изаф өдирдилөр. Чыларө гаршы һөм ушага метал мунчут тижир. Башынын алтына төрөк тојур, һөм де моллаја дуа жадырыб тижирдилөр. Гөвах зонасында чинө гаршы ушагынын палтарында даглаган мунчут илө жанашы көј парчаја бұрунмүш тисбөгө сумујү тижилдири. Мө думатчыларымызын дөдиклөрүнө көрө чин (өчинө) вурмуш ушаг сөүгөк көлөр, оусалыб галыр, рөңки сарөлыр, јужуда төө-төө диксинир, төр-ләјир өө ө.

Көрпөнн һөјаты үчүн дикөр гөрхүлү шөо руһ шөөө сајалды. Шөөө өсөсөн мүрдлөр⁷⁰, төдөшлөр өө татлар арасында мө думдуур. Халг ичөрисинде инама көрө шөөө көчөлөр үчүн көзөкөрүшмөз гулауду. Куја онун көзөкөрүшмөзөлијинин сөбөсөл өдур ки, рөңки гөвалар. Бир өңдөје көрө шөөө ушаг үчүн догушунун 6-чы күнү гөрхүлүдүр. Бунун сөбөсөни мө думатчылар изаф өдө билмирлөр. Она көрө де догушунан сонраки 6-чы күнүн көчөсө өдө мөтөмади шөңд јөдлөрдөк өө ө сөһөрөдөк дөтмирдилөр. Дөңгаран зонасында һөмян көзө ушагынын

бөшини бала: тору иле ебате едирдилер. Инама көрө бу гүш эн чох оглан ушагына "тохунур", нетичаде ушагын ренки көжөрир, бо-гулмага башлаыр ға елум баш верир. Онда көрө көчмилде көрлө олан енде умуктјјатла "шөшө" аданы чөкмөк јасат иди, чүнки куја аданын чөкмөлөсүлө бу пис руһ көрлө олан еве төрөф учур. Мө'луматчыларымыз делеклерине көрө шөшөнн ушагы "зурмаси" үчүн, онун евин төс-түндөн үчмөсү кијајет едир. Шөшө әсәсән төк гадмын ушаг үчүн гор-хулудур, она көрө өнө ушагын һөч вахт бешиклө төк гојмурду (8, 145). Дејилдијине көрө, шөшө ушаг үчүн үч ај горхулудур, ондан сонра бу пис руһ ушага јажын көлмир.

Халг ичәрисиндеки әгиңәјә көрө оглан ушаглары үчүн үч јашын-дан сонра горхулу пис руһ "Гара"дыр. Лакин "Гара" мүөјјөн формалы варлык кими төсөвүр олунамур. Дејилир ки, Гара "горху"дур, башга сөзлә, "ушагын горхмасидыр", лакин бу горхулу төрөдөнн өзү пис руһдур. Бу халг арасында Гарабасды, јажуд Гарабасма адлачыр. Гара-басмаја гаршы ушага гара ренкли шөвө алланан мунчут тиксилерди. Ушагны јухуда бирдән чыгармасынн Гарабасма плә изаһ едирдилер. Бу-ну јегин етмөк үчүн ушагын боју узунлугунда салы очана атыр, сәп бирдән бутрөлүклө јанс, дәмәли Гарабасмадан горхумшдур.

Этнографик сәферләр аманн Губа вә Исајајлы районларында керләјә дүшмөн олан Әләм адлы бир руһун ади да мө'лум олмушдур. Мө'луматчыларымыз онун нечә шөр-гүвнө олдуғуну билмирләр, лакин снларын јикринчә "әләм ушагы аутур" ға ушагын ренки агарыр, бә-зәп де өзүндән көлмир.

Көчмилде шөјтан да пис руһ сајылдырди. Мө'луматчыларымыз көрө шөјтан әләтән ушагн алдадыр вә пис һәрәкәтләрә сөвг едир. Она көрө һәр бир һәрәкәт вахты әвәлчә "бисмиллаһ" сөзү дејилмө-

лидир, бу ифаде чөккән кили шөјтан горхуб тачыр.

Ушагн горхулан пис руһун харачи көрүнүшүнү мүөјјөн етмөк үчүн чадухәр әрдилмиш турғушуну бирдән-бири габдаки сојут сүзә токур вә әринтинин сојумасы илә әмәлө көлән филурду кулчәни формасыдан уша-гын горхулуғу варлығын изаһи көрүнүшүнү мүөјјөн едирди. Сонра да бу әринтин чөккәчә "әгившдирдиләр". Јачин рәјсондла мө'луматчымыз көрө ушагн горхулуғу мүөјјөн едилдиклә бир оц парчасынн сүзә атыр вә һәмәи судла, бир гадмаг ушага ичирдиләр. Көчө вахты ушаг чөлө ти-хардалдыгда дөшүнө бир чит парчасынн оукулмуш чөрәк тиксиләр.

Гарабәг бөлкәсиннә алыгымкә мө'лумат көрө горхуја гаршы ушага мумијә тахилмөлди. Дејилдијинә көрө мумија гадимлардан снзән хусуси малдәдир. Гөјд едилмәлир ки, Уи өсрә адд бир мәнбә-дә Гарабагда (Арвәдд) мумија чыхардымсын мө'лумат вердик.

Анын дөш суду олмалыгда вә ја алаыр өдниклә сојунушн "суд-лашы" алланан суд ренкли мунчут асылдыр. һ.Сарабски јәсәр ки, Баки-да ичәри шөһәрдә "Суд гујусу" адлы су гујусу варлы вә дөш суду ол-мајан гадимлар сра нәзир дејдир. һадва-чөрәклө сра кәди, вә пәјләјне-диләр (44^а).

Әләтән 3 ајлыгындан сонра ушагы јөмөјө вјрөдирдиләр. Бир дн-ши чыхдыгдан сонра ушага хәрәк вәрмөјә чалыкырдылар ки, чөјнәмә-јө алышын. Дејилдијинә көрө, ушагын чөјнәмәјә алышмасы ивә днш чы-хардымсынн сур өтләндирир.

Ушагн даншыгына вә ајаг үстө дурмыга башламыс (Гөбәлә рәјо-нунда "Адах-чөчә"си) севинчә сәсәб олурду. Әләтән әлән-заман оглан ушагы днш ачан куну гуробан кәсилди вә өти пәјләндириди. Көч јеримәјә сөвгәлигда мүөјјөн оқсунлап ичә едирдиләр⁷¹.

Бир јашы тамим оланды ушагн әбдиһикләмә сншн гыркырды.

Адетә керә ушагын бишһини диһьси гирһмәли или. Гирһмәли сачи сә-
лигә илә парчаја буюк адам ајагы дәмәжән бир јердә, јохуд габ-
ристанлыгда басдырдылар.

Гөјд едилмәлидир ки, ушагын илк диши чыхармасы да әиллә сә-
винчлә гаршыланырди. Бу мунасибәтлә ана гојун бишһиндан һәдик
("диш һәдија") биширди. һәдик 7 нөв дәнән (буғда, лобја, мәр-
чимәк, гарғадалы вә с.) һазирланырди. Инама керә һәдик бишһикчә
вә дәнләр партладыгча ушагын дишини өти јарно чыкмасы сур'әтлә-
нир вә асанламыр. һәдијин дәнләриндән бир гашыг әзил дамына аты-
лыр, бир гашыг да көрпәни јасдыгчыни алтына гојулурду. һәдик
гоншуларә ("7 өвә") пајланырди. Гоншулар ошларә көндерилиши һәди-
ји алдыгдан сонра габина бир шөј гојуб керә гәјтарирдылар⁷². Гөјд
өтмәк лавымдыр ки, ушага һәдик биширмәк түрк мәншәли әдәтдир вә
башга түрк халгларында да бу әдәт вәрдыр.

Кечмишлә касыб әилләрдә ушагларда көвәт (рахит) хәстәлији
көнил јайлымышды. Бунун гаршыснни алмаг үчүн бир сыра халг тәба-
бәти үсуллары вәрди.

Сырави көндли әилләсиндә ушагын нормал јашамасы үчүн теләб
олунан шөрават јох или, она керә көрпә төз-төз хәстәләнир вә өлүм-
лә нәтичәләнирди. XIX өсрдә Азәрбајҗанда ушаг өлүмү јүксәк фәиз
тәшкил едирди. А.Захаров јазыр ки, азәрбајҗанлыларда ушагларын
өлүмү һаллары чоқдур вә сәг галмасы мүмкүн олан ушаглар да өлүр
(ІҒ³). Ушагын, хусусилә аман-заман оглан ушагнын өлүмү ана үчүн
өсл фәчнәјә чөврилирди. Бир дә көләчәкдә әиллә ушаг өлүмүнүн
тәқрар олунмасы үчүн мүөјҗән әјиләр ичра едирдиляр. Мәсәлән,
ушагын өлүју отагын дөшәмәсинә бир јумурта вә бир ағач парчасы
(ушагын баш даһныи символу) басдырдылар.

Мухтәлиф ушаг хәстәликләринә гаршы түрчәрәләр вә әјилшәр

вәрди. Мәсәлән, ушаг өелдикдә (шамал-шәрт рајонларында "чумаол"
адланырди) ону көј өскијә буюкдурлар. Гызылча чыхарыла ушага ат
суду ичирдириләр; ушагын көзү гывардыгда она ананын дөш судундән
дамнәдирдиляр вә с.

Ушагын һәјәти үчүн горху хәстәлик богазында чөп галмасы или.
Инама керә јалныз чөрәк ушагын богазында галла билмәз. Бәрәкәтдән
башга һәр шөј ушагын богазында илишиб галыр. Ушагын богазында чөп
галдыгыны әнүн гаршыни көтмәси, гусмасы, рәнкини саралмасы, гы-
дырмасы илә мүөјҗән әлилирди. Белә һалда ушагы чөпчү галыларын јә-
нына апардылар. Чөпчү галын ушагын бурнуна пуләјир (үфүрүр), сон-
ра да бармагын салыб богазда галышы шөји ("чопу") чыхарырди. Азәр-
бајҗанлыларда ушагларын богазында чөпүн "чөпчү" тәрәфиндән чы-
харыласы әдәти илк кәфә "Албан тарихи"ндә гөјд олунур.

Хәлг әр-сында дөјилдијин керә 5-6 ајлыгдан башлајарак ушаг-
лар үчүн "Ај араһи" адланан хәстәлик дә горхулудур. Бу хәстәлијә
тутулмуш көрбәнни гарны кәдир вә анасынын дөшүнү тутмур. Бунун
үчүн вәхр көләндә ушагы молланын јанына апардылар. Молла дуа
окулудан сонра кәсәја текулмуш сују пуләјир вә һәмни судан ушагын
бөндләринә сүртүрү⁷³.

Горхулу ушаг хәстәликләриндән бири дә ону "өлј тутмасы",
башга сөвлә, өлүш бир нөфәрин "руһунун ушагы тутмасы" или. Уша-
гын көзләринин саралмасы вә башында тукләрин биз-биз дүрмасы бу
хәстәлијин әләмати сәјилырди. Бунун үчүн фәлчыја, Губә-Ҳачмәз зона-
сында бахчыја (гөдим түркчә бахын "шаман" сөзүнүн төһрифидир) мура-
чәт едирдиләр, фәлчы да "иј фәлина" өсәсән өлүгүн ким олдуғуну мүөј-
җән едир (мә'луматчыларымызә керә ушагы "тутан" өлү һәмишә галын

олур) ве она рудуна һалла бишриб пацламаги мәсләһәт көрүрдү.

Мухтәлиф ушаг хәстәликләригә гарши тәһәт әдилән түркчәрәләр ве әзинләр чохдур⁷⁴. Халг арасинда "түркчәрә" аллаһан бу халг төбәсәги үсуллари иле ушагларда чинәк, сарклик, дашагбасма, гәил (халг арасинда "кәлә мәгчә" адлиһарды), һинаг, сојугдәймәдән аг-чијәр илтанәби ве с. хәстәликләр тамәилә сағалдильди.

Ө алләләрдаки ушаглы гадим јаз мәвсумунда тәсәррүфатда мәш-гул олмаг мәчбур иди, ошун көрпәје гуллуғ атакәс чәтләпәриди. Н.Истомин (169), А.Захаров (152) ве башга XIX әср рус мивәллифләри азербәјчанилларда ушаглы гадимларын агыр шәраиттин ачынамаглы тәсәририни термиләр. Н.Истомин XIX әсрин орталаринда Губа өјлә-тиндә марина сојаг кәлдәси өкәлән плантасияларда ушаглы гадимла-рын илләмәсиндән бәһс өдәркәл јазыр ки, анз көрпәсикли архасини баглајыб гәиләр кунун алтинча бүтүн кунун ишләмәје мәчбурдур. Мивәл-лиф гәјд өдир ки, сә'ги аялар јәрә бир нөчә бел санчар, ошларә ли баглајыб һәки дүзәлдир, ушаги она гојус ишләмәје өвшләјир (169). А.Захаров кәнд јәрләриндә ашанын көрпәги дөшәмәдә нәзирәтсиз гојуб илләмәје кәтдијини, ушагны ојанно тигәтләп дүшәлә гәләр ағламаһә-нин, сонра да с'малыб гәиләсинә тәсәбир өдир (152,99). Шәј торпаг сәһәсиндә кәлдә ишләјән гадим көрпәги дө өзү иле апарыб ве агач сунагларинда һәки дүзәлдиб јетилдирарды⁷⁵. Бу әзијјәтә сонралар, әримилин 30-чу илләриндән башлајарәт кәлх аяларда илләмәје кәдән ушаг и гадимлар да чәкмишләр. 1.Көчәрли бу мивәсидәтлә јазмәлдир ки, ушагларын терсидәсиндә бәһлигә рол ојидия ашанын ушәги дүзәкун гуллуғ өдә салмаһәсә ве ошун ашамангы, савдәләмангы ушагларә фә-әлдәк ве мә'нәви кәјдәјјәтләрини ашаманәсинә әнхәл тәрәдир.

Алләдә ушагны терсидәсинин ән'әгәги үсуллари чә гәјдәларын вәрди. Ишләјәтлә кәтәр әлтиб азербәјчанилларын ән'әгәги ушаг

ушаг пәдагогикаһәсә вәрди. Идличлик өдәи ушагларын "Брәсә", "Әдиг'ә-ли" ве с. иле гөрхутма әләт иди. Ушаглар гаршынан һәкми јәмәк вә-рилмәәли. Кичик јашиндан ошү әл-үшүнү јумәга мәчбур өдирдиләр. Әл-ләри чиркли ушагдын сүфрә архаһиндән дуруб өлмәрилин јумәги тәләб олу-нушү.

Өглан ушагынны мүмкүн гәдәр кичик јашында, әдәтән "зоғал гәшә-ранди" сүннәт өтдирдиләр. Гојун кәбир вә бә'зи "термәләрә һәмәи го-јунун ганиндән ушагын алына чәкиларди. Сүннәт өтдирмә ашанын оғду гаршысында икинчи борчу сәјиларди. Јәһиз сүннәт олуңдугдан сонра ушаг мусәлман һесаб өдиларди. Сүннәтә гәләр ушаг "кајар", "аңдыл"⁷⁶ аллаһарды. Сүннәт өдилдикдә Губа-Хачмаз, Ашһерон бәлкәләри һәтисәә олмаглы ушагы тутан кивә "изрә" аллаһарды ве јәрә һәмәшәлик аял-рын јәһин аһади (Нахчыван зоһаһидәтә јәрә һәм сә "әһи" аллаһарды ки, бу да әрәбчә "гәрдәш" дәмәхдир) олуруду. Дәһистан дилли вә Ирандильди халгларда бу әләт јох иди.

Алләнин чәмијјәтдә үгүнчү сәјүк функцијаһәсә ушагларын тәрәл-јә-си иди.

Алләнин нәс л артырма, тәсәррүфат өзәји вә ушагларын тәрбијә функцијаһарын бир-бирилә бағлиһыр. Нәсилартарма тәквә һәстәһит дәјил-ди, бу һәм дә алләнин тәсәррүфит функцијаһәсә илә әлгәһәр иди, чү-ки нәсилартарма функцијаһәсинин аһәсәсини биринчи нәһсәдә оғудлү дөгү-ләси тәһәкк өдирли; оғуд һә әлләнин тәсәррүфат функцијаһәсинин һәти-чәсиндә јарадылиһи сәрвәтин, өкәләһи сәһәб, башга сәлә илгәсин вә-риси сәјиларди. Азербәјчанилларда ушагларын илә тәрсидәтч әрләр соју чилә һәмәш әдәтләригә вә гәјдәларын мәчмују олак халг пәдагоги-кәһәни үгүн иди. Бу пәдәтоһкәһини һәсә тәркәд илгәләри ушәтирди дөгүчүллуғ, әһәкәсәрилик, ағач-ағач вә јамиларә көрпәт вә алләл гәһәһәли дөһәһәһәт сәјилары иди. Әтә-һәл бу сәһәләригә с'мәлә чәриләмәгдә чәлиһарин.

Азербайжанлы аиләсиндә ушагы кичик јашларыннан әмәјә алындырыр-дылар. Н.Кәләшәв кәчән әсрлә јазмышдыр ки, 5-6 јашларыннан оғланлар тәсәррүфатда ата-әваларына көмәк едирләр (178). Кәчән әсрин әввәл-ләриздә Ширван ејаләти һагғында јазмыш мөәллиф гејд едилди ки, оғ-лан ушагыларына кичик јашларында чәсарәт вә горхмазлыг сифәтләри ашыланрды (251, III, 85). һәмиз мөәллиф дә оғлан ушагынын еркән јә-шинда әмәјә алындырылдыгыны көстәрир. Әркәјүн (Кәчә-Гарабаг бәл-кәләриндә "азагулук") ушг үстүндә чамәт онун әтә-анасыны данла-јырды.

Кәчмишдә аилә тәрбијәсинин ән мүнүм елементи - ушагыларда аг-сагталлара һөрмәт һиссинин ашыланмасы иди. Апа ушага тәлгын едир-ди ки, кәјдә алаһдан сонра јердә онун бәјүјү ағадыр. Ата егә кир-дикдә апа илә бәрәдәр бütүн ушагылар ајага дурмалы иди. Мүејјән мүд-дәт едән аралы дүшүш ата әвә кәдидикдә ушагылар төк-төк онун әлини тутуб епурдлар. Ата стурдуддан сонра ушаг ләјән-фәш кәзириб әлине су текүб ајагыларны јүзүрдү. Бүвүдән бәјүклә, хүсусилә агсагталла данышдыгда ушадан данышмаг, әл-гол һәрәкәти етмәк үстүндә ушаг тәһ-мәт алырды. Ата-ана ушага гуллуг тапшыранла ушаг голларыны јанна оялламыш һалда дуруб динләмәли вә сонра да сөзүз јеринә јетирмәли иди. Бәчүклерин һүзүрунда оғлан ушагылары бардаш гуруб отурмалы иди-ләр. Ән кичик оғурлук үстүндә ушаг тәһбәһәнир вә чәзаланарды. Бә-лә һалда ата адәтән ушагы "бир дә бәлә иш кәрсән гулагыны кәсәчә-јәм"⁷⁷ сөзү илә горхуларды. Кичик јашларында ата-ана ушага һаләл-һәрәм, инсаф, мүрәт, һисәт вә б. аиләјышлары баша салырды. Ушаг бүфдә һәһәриндә отуруб чәрәјә әл үзәдәндә "бисмилләһ" дәмәли иди. Ушаг сүфрәдәки чәрәјә биринчи әл үзәдә билмәздә: адәтән чәрәји әв-вәлчә ата кәсирди. Ушаг чәрәји ачмаг саг әли илә кәтүрмәли иди. Кә-чән әсрин әввәлларына ақд мәнбәдә гејд олунур ки, сүфрә башында

отурумш ушагылары сәһбәт етмәјә ичәзә вәрилмир, бу әдәбналик сә-јилир (801, 48).

Ушагы аилә тәрбијәсиндә гошудә һөрмәт һиссинин ашыланмасы мүнүм јәр тутурду. Халг-педагогикасыннын бу инсүрү һагғында классикләримзин фикирләрини јухарыда вәркишик. Лазим олдугда тон-шу үчүн су кәтирмәк, оғун дограмаг, мал-һара ачыб-багламаг вә о. ушагыны борчу иди. Гоншудан ән кичик оғурлук үстүндә ушаг бәрк чәзаландырылды. Ушагылар кичик јашларыннан һаләл вә һәрәм аила-јышларнын баша салыр, оғурланмыш, зорла һопарылмыш һәр бир шәјян һәрәм олмасы вә бунун үстүндә вәлидәјиләрынн чәһәннәмлик олмасы көстәрилды.

Ушагынын аилә тәрбијәсиндә гонага һөрмәт етмәк вәзифәс мүнүм јәр тутурду. Халг ичәрисиндә гонаг "аллаһ адамы" сәјилдыр⁷⁸. Ушаг гонага гуллуг етмәли иди, ләкин ата-анасынын ичәзәси олмәдән гонаг стагына кире билмәз, јанында дурмәздә.

Гејд едилмәшидир ки, оғлан ушагылары кәчмишдә кичик јашларын-дан оғут силаһ кәздиридиләр⁷⁹. Бу, әдәт иди. Артыг 14-15 јашы оғлан бәлине хә: јәр баглајырды. В.Ләгкәбәтов XIX әсрин 30-чү йә-ләриндә јазыр ки, хүсусилә даг рајонларында оғланлар хәчәр баг-лајырлар (251, IY, 128). Ләкин бу бәзи һәлләрдә дава-шаләш вәхты бәдбәхт һадисәләрә сәбәб олурду.

Ушагынын физики јетимшәлијидә, чевкилик вә бәдәнчә мөһтәм-ләнмәсиндә ушаг оғушлары мүнүм јәр тутур. Оғушлары ичәндә ашман характерли оғушлар чоқду. Бурада кәчмишдә нәчүд олмуш ушаг оғушлар-ы һагғында кәшиш данышмаг вә онларын тәсвирини әрмәк мүмкүн дә-јил. Бунун әвү мутәгәјл тәдқиғат мөвзәсүдүр⁸⁰. Гејд олунмәшидир ки, ушаг оғушларынын бәзиләри мөсрәфи шәрһат вә тәсәррүфат һәјәти илә

Азербайджанлыларда доғум вахти ананы, доғумдан сонра көрпәнн өлүм һалларынын сәсәбинә көчмишдә пис руһларын тәсириндә вә бәзи адамларын бәд нәзәрләриндә көрүрдүләр. Заһиннн һәјәти үчүн һөјбәтли көрүнүшлү гадын киши тәсәввүр едилән һәл анасы, чин вә шәвә адланан варлығлардан бәшгә, һәмәзәли вә "чилләли" гадынлар горхулду сајылырды. Ајин вә овуларын чох һиссәси бу кәзәкөрүнмәз пис руһларә вә бәднәзәрә (кәзә кәлмәјә) гарын чеврилмишди.

Гәјд етмәк ләзәмдир ки, өзәријјәтгә макијаја аид олар бу ајинләр вә овулар бу вә ја дикәр формаларда Гафгазда јашајан бәшгә халғларын һәмноинда ичра олунғушдур. Лакин азербайҗанлыларда доғумла әләгәдәр ајинләрин вә овуларын чоху дикәр түрч халғларынн мәшһәтиндәки ајин вә овуларла әјниләр.

Ибтидаи ичма динләринин тәдғиги илә әләгәдәр оларәг мүхтәлиф халғларда доғум вә көрпәнн сахланмас илә бағлы ајин вә овулар һагғында чох јазылмышдир. Д.Зөләннин (135), А.Е.Кагаровун (174), Г.Ф.Чурсинин (330), М.С.Андрәјевин (71), Н.А.Кислјәковун (186), О.А.Сухареванын (305), С.М.Абрамзонун (60) вә бәшгаларынн бу бәрәдә тәдғигатлары вардир. Лакин Азербайҗанда һ.А.Гулјевин (25) вә Б.Абдуллајевин (2; 3) аяла мәшһәтинин бу сәһәсиндәки бәзи ајин вә овуларын мәшһәи һагғында фикирләри нотисна олмагла доғум әдәтләри төһлил едилмәмишдир.

Доғум вә ушағын илк илләрдә сахланмас илә әләгәдәр әдәтләри мәшһәтини аравдырмағ үчүн әввәлчә онлары тәсниф етмәк ләзәмдир. Тәдғигат кәстәри ки, бу әдәтләр әсәс етибарилә ибтидаи ичма динләри оајлан макија, тотәмизм, анимизм вә әчләдә ситәјимилә бағлыдир.

I. Макија

Јухарыда биз тој әдәтләрини төһлил етдикдә макијанын мүхтәлиф типләрдән ибарәт олдуғуну дөмишик. Доғум әдәтләринин чоху макијанын һәмин типләринә мәнсубудур.

Г о р у ј у ч у (профилактик) м а к и ј а. Макијанын бу типинә аид ајинләрин вә овуларын өгләри дә ики гисмә әјриләр.

I. Ајинн горумәг үчүн ајинләр вә овулар. Бу ајинләр вә овулар ананы һәл анасындан вә чилләдән горумәг мәгсәдилә ичра едилирди.

а) Бу гисмә аид етдјимиз ајинләрдә вә овуларда әсәс горужучу васитәләр од, метал вә тотәмдир. Ајинләрин бәзиләри табуларла (јасағларла) әләгәдәрди.

Горужучу васитә ролуну ойнајан од вә металл бағлы ајинләрдә ашағындакылары аид етмәк олар. Доғумун илин һансы вахтында бәш вәрмәсиндән ајинн олмајарағ 40 күн мүддәтиндә очагда од јанмағ аиди. Бәлә әгидә варды ки, һәл арвадн заһиннн јатдығи енә бәчадан да кәрә бәләр, она кәрә бураһидан бу мүддәт ерзиндә түстү чәмишлә аиди. Одун горужучу васитә сајылмас онун тәбәитинә кәрә јанлырчн аиди (она кәрә дә тәмизләјичи) хусусјјәтә малик олиғсыңин ирәли кәләр¹. Доғум просесиндә одла бағлы ајинләр бир сыра халғларна кәниш јайылмышди. Пис руһларә гарын мубаризә ајинләриндә одун горужучу вә тәмизләјичи гүлвә олмасн фикри илик дәфә М.Ј.Штернберт тәрефиндән әсәсләндирылмышдир. Көрпә доғулан киши онун од үстүндә доландырылмас, Новруз бәјрамннда ушағынын одун үстүндә тулланмасы вә с. әдәтләр дә одун тәмизләјичи хәссәсинә инамдан ирәли кәлимишдир.

Горужучу васитә киши металл бағлы ајинләр дағн чоғдур. Доғум просесиндә вә сонраки илк илләрдә һәл ананын зағыја

җахиялаша билмәмеси үчүн өвиз гапсыннын астанасында /җахид пилләкөн алтында/ демир эшја гоҗулмасн, евин астанасына нол нурулма-он², заһн олан евин дахили диварларына учу шш метал алетлө чн-зыг чөккәмеси, заһннын башы алтында снҗрчымыш хөңгөр, ачылымыш гаҗчы /җахид гыркылыг/, шш вө с. гоҗулмасн, бир сөзлө шөр гүввө-дәрине гаршы металлдан горуҗучу васитө кими истифадө олунмасы мө-тал адөтан мөбкөмлиҗи, һәр шөҗи өзмөси, көсмөси, парҗамласн /демөли о заманки адамларын өгидөсинчө мөһв өтмөси/ хусусиҗҗөт-ләрндөн ирәли калмишдыр. Инама көрө вейяки металын өзү, һәм дө ики метал һисөснн бир-биринә дөҗмөси илө алыннн сөс дө пис руҗ-ларн /мөсөлән, чинҗери/ говур. Ушаглара гумров тиккәмеси бу инама өсәсләннрди.

Ғөҗд өтмөк лазымдыр ки, од вө металдан пис руҗлара гаршы мҗ-баризө илө бағлы инамлар вө аҗинләр Гаҗгазын бир сыра халҗларныда варды /328, 96-97/. Демөли, бу аҗинләрдө ода в. мөтала пәрөстиш онларын җандырчы, мөһвөдҗи, көсичи хтосиҗҗөтлөри илө бағлы иди. Мө"лумдүм ки, көчмишдө адөтөн һафтөнин үчүнчү вө алтынчы күнлөриндө өвдөн од вө дуз вөрмөк олмазды. Ушагны доғулмаснндан 40 күн көчмөҗинчө өвдөн од вө дуз вөрилмрди. Аилә мөшөтиндө од вө чырагла бағлы аҗинлөрнн одун пакөдҗи хусусиҗҗөти илө әла-гөдәр олдуғуну Г.Т.Гарагаһлы да җазмишдыр /180, II/. Ғөҗд өтмөк лазымдыр ки, одун һөтта пис ниҗҗөтлөрдөн төмизлөҗичи хусусиҗҗөти-нө һам гөдим түрҗлөрдө нарды. VI өсрдө Түрк хаганлыгына келмиш Бизанс әлчилөрннн, XIII өсрдө монгол ханларннын сараҗына келмиш Ватикан нумаҗәндәлөрннн ханла көрүшдөн өввөл алачынн астанасын-да ики тонгал әрасындан көчирилмөси адөти мө"лумдүр³.

б/ Аванн чилләдөн горуҗач үчүн ичра өдилән аҗинләр. Чиллә "гырк күн" мүддөтиндө башга бир чиллә /40-ы көчмөмиш/ гадилә рәстәләкчн пөтичөсиндө заһнја дөҗөн көтөр мө"насиладдыр. Тирк

кн мүддөтиндө гадннн көзләнмөси гаҗдасы бир сыра халҗларда, б чүмләдөн түрк халҗларннда вардыр. Мөсөлән, җакутларда заһнн 40 күн өрзиндө пис руҗлардан горуҗач үчүн бир сыра аҗинләр ичра олунур.⁴ Биз "чиллә"нин мөшөҗинә сурада тохумаҗачыгы. Бу өврәдө Р.А.Га-лунова /115, 74/ вө Н.А.Киолҗакөв /186/ өтрафлы җазмишлар. Бу хө-төр доғумдан сонракы 40 күн өрзиндө заһннн үстүнә һәмзәд гадннн кәлмөси вө онунда өҗни вахтада доғмуш гадннла үз-үчө кәлмөси пөти-чөсиндө дөҗө билөрди. Әолиндө "чиллә" анадан дөһа чох көрпө үчүн горхулу һөсәб өдилмрди. Буна јол вөрмөмөк үчүн заһннн җаныга бө-лөб гаднн сураһылмрди. һөтта көрпө олан отатда бәлалы пишик дө өлө билмөздө. Заһннн өзү дө бу мүддөт өрзиндө "чиллә"ли саҗылдыгына көрө тутулмуш дырнәгынн вө дүшмүш баш түкүтү җандырмрди, онларн јөдди дәрә суҗа чөкиб өскиҗө бүкүҗ вө торпага өксөдирдылар.

П. Ушагы горуҗач үчүн ичра өдилән аҗинләр вө өвсүнлар. Бу аҗинлөрнн вө өвсүнларнн өксөриҗҗөти көрпөни пис руҗлардан - чил-ләдөр, шөшөдөн, һәмзәтлы вө чилләли адамлардан горуҗача доғру јөнәл-дилмишдыр. Горуҗучу макијаја мөсуб олан бу аҗинлөрдө өсәс горуҗ-чу васитәлөр чөрөк вө металлдыр.

а/ Чилләрө гаршы горуҗучу аҗинләр. Јухарыда геҗд өтдик ки, заһннн вө көрпөннн һөҗәти үчүн горхулу саҗилан пис руҗлар мҗхтө-лидир. Онлардан бири чинчир.

Халҗ ичөрисиндә өгидөҗө көрө чин /өрөб сөзүдүр, төдҗигатчы-ларә көрө өрөб дилинә бу сөз латнн дилиндөн көчмишди/ көзөкөрт-мөз мөхлугун адыдыр. И.И.Петрушевскиҗө көрө ислама гөдөр өрөдлөрдө чин иди алтында төмиз олдан јараныш төдөст руҗу нөвөрдө тугу-лурду.⁵ Јашы мө"луматчыларымыза "өрө чинләр өн чох гөчрист, длас-да, карабалыгларда вө күлгүкүлөрдө торпагда јөнөрдиләр, Ошлар да

адамлар киме мухталиф динларе менсубду лар. Куја мусалман чинларе мусулман ушагларина тохунмурлар. Чин јашли адами да "вура билер", лакин онлар ен чох оглан ушагларини "вурурлар"⁶. Эгидеје керо, чин керпенин нејати учун онун 40-чы кунунден (халг ичарисинде дејилер ки, догулдугу андан 40-чы кунге гедер керпе мелеклерин нимајесинде олдугу учун она пис руф тохуна билмир)⁷ 7-8 јашларина гедер горхулду⁷. Инама керо чин ушагы адатен шер гарышацна кимсесиз јатцнда "бура билер". Бундан башга, чин кундиз ва. тн ушагы гоз ве вогаг агачларнын алтинда јатырцкда да вура билер. Она керо ки, чинлер бу агачларын либинде де торпагда јашајирлер. нетта јашли адамларын јанна черек ве метал ешја гојмадан бу агачларын келкесинде јатмаси меслећет керуимтрду.

Чиларе гарын есаг горујучу васите черекдир. Инама керо, черек умумијетле бутун пис руфларе совушдуран васитадир. Она керо керпе ушагын бешјинде башнын алтинда немаше черек парчаси гојулду. Кечмишде керпенин јанна келен јашли адамларын хамси гапн ичарисинден баши устунде ј тулуш черек парчасынн алтиндан кечирлилдир.

Гедј едилмелидир ки, пис руфлара гарын черејин горујучу васите рајтмаси адатен башга турк халгларинда јохдур. Ентимал етмек олар ки, бу инам "Авеста"ден келир. "Авеста"да (Валеват, Ш, 32) дејилер ки, геае черејин этри хастелик ве олум кетирен пис руфлары говур (225, 82). Духарада биз келин ата евинден чихарларкен онун гапнда баши устундек тутулуш черејин алтынадн кечирилмеси адетини гедј етмишдик. Бисче, хеман адети де мана черејин пис руфлара гарын горујучу васите олмаси инама иле баглицдр.

Чине гарын те минатля горујучу васите метал несаг олунур. Биз несаг олдирик ки, чине гарын демитин, умумијетле металын горујучу

васите рајтлмаси онун ики хусусијјети -- кесчи, дещи олмаси, метала вурдудта сес чихармаси иле баглицдр.

Демирин (металын) биринчи хусусијјети иле баглы ајинлер -- керпенин јанцнда, ја баш алтинда демир ешја (тајчи, бычак ве с.) гојулмаси ве јахасына ајпера тикилмесини мисал кестермек олар. Демирин (металын) екнчи хусусијјети иле баглы адете ушагын јахасына гумров тикилмесини мисал кестермек олар. Ушга гумров баш керо тикалр ки, о херекет етдикче гумров сесленир. Чин исе бу сесден горхур. Буну Ај тутуланца (халг араонца -- "Аји чин тутанда") мисе гэси дејуб сес чихармаг ајини иле мугејисе етмек олар.

А л д а д ы ч ы м а к и ј а. Пис руфлара гарын тедбирлерин бир хиссеси алдадичи макијеја лид ајинлерден ибаретдир. Бу ајинлер чох халларда аиледе габагки ушаглар (хусусиле оглан ушагы) олдукден сонра дунјаја келиш аман-заман оглан ушагынын оаггалмаси мегседи ичра едилдирди. Макијаннн бу тилине менсуб ајинлерин махијјетини "пис руфлары алдатмаг" тешкил едир. Бу ајинлер ашагадакылдр: I) Керпени бир муддет "сатмаг" ве сонра да "алмаг" ајини; куја керпе догулдугу аилеје мекхусе дејил. "сатналл-мешдр", башга сөзле "езкедир". Гыргакларда ве башга турк халгларинда керпени "сатыб-алмаг" адети халгларда С.М.Абрамзон келиш м'лумат вермишдир (60, 104-105). Тачикларда де мевчуд олмуш бу адети (онлар да ушагы гч кунлуге "сатырдылар") М.С.Андрејев (72, 56) шер етмишдир. Алдадичи макијје аји ајини; кысаклик нумунеси, јакутларда варды: оглан ушагынын бут муддет тилки ве ја довшан дерисине салыр ве башга еведе сак-ајирлер, бешцкеле ала бир кутук гојурлар (127, 38). Калмыкларда елум кетирен пис руфлары алдатмаг учун ушагы бир муддет анде саклдр. Бөвэјини кер

асқидан мугъава тојуб јирғалајырлар (29, 505). 2) Оғлан ушағна бир мүдвет ајбачер, пис ослөнөн ад тојулмаси. Бе аи халларда исе ушаға ики ад тојулурду ве бунуида пис руһлар "чаширылырди".

3) Ушағ агырлыгында ети габристанлыгда басдырылыр, је ни ушағ "иотейән" габристан "рази салыныр". 4) Ушағ башта бир "башыбу-тов" гаднын көјнөјиндөн кечтириди, је ни ушағ "һәмин гаднын-дири" (бах:3,88); Оғлан ушағынын гулагына "һејдери сырға" кечири-лир, је ни бу оғлан ушағын "гыздыр". 5) Оғлан ушағынын башына гыз јајлыгы бағлајыр ве ајыны чыдыр гыз палтары көјдиридилер. 6) Һөһөјет, оғлан ушағынын бир гыз ушағына "көбөккөсмө" едир ве "ону гызла барлашдырырлар" (72, 120).

б) Чиллөје гаршы горујучу ајыныр.

Ушағ доғулдудан сонра ялк 40 күнүн онун һөјата үчүн горху-лу дөвр сајылмаси өгидөси бир сира түрк халғатшыда -- јакутлар-да, өзбеклерде, газахларда, түркмәнлерде ве тачиклерде вардыр (бах:186). Азербайжанлыларда көчмишде олдуу киши, мәсәлә, гыр-гызларда да ушағ үчүн јақ ве 40 күнлүје 40 таме парчадан хусуси көјнөк тикилирди ки, бу "Кырк көјнөк" адынырди. Түрк халғларында гырх (чиллө) ушағын һөјатинида бир везижөтдөн башта везижөте ке-чиди мөһөлөси һөсөб едилмишди (300, 162). Бу мөрһөлөде горујучу васите ушағын үстүнә башта көүпөни кетирилмасинә јасадан (табу-дан) ибарәтди.

в) Бөднөзәре гаршы горујучу ајыныр.

Бөднөзәр, јахуд көздөјимә (көзөкөтмә), маһижөтчө "мөфтуи ол-ма"дыр. И.И.Итернбергте көре көзөкөтмә примитив дини өгидөши (337, 388). Көздөјимә бүтүн халғларын, о сирадан түрк халғларынын көчмиши үчүн сөчижәви инамдыр. Азербайжанлыларда көчмиш өгидөје көре һөјатда јахши нө варса, һамсына -- көрпәје, хусусиә оғлан

ушағына, гөшәк гызә, пөһләвана, тәзә евә. сағмал һөјвана⁹, күчлү өкүс⁹, дејүшкөн гоча, јахши ата, јумурталарынын һамсындан чүчө чыхармыш гырт тојуга, ары пөтөјимә¹⁰, барла агача, бол төрөвөзли бостана, илөк гурдуна ве с. нөзәр деје билер, халғ арасында дејил-дији киши "нөзәр јандыра билер". Бөднөзәр анчаг "нис-чиндөн"¹¹ де-јир¹². Көмәли, нөзәрлө бгчмагла хөта гоҳундурур. Әгидөје көре бөд-нөзәр гадын орта ве чухашлы адамлар ола билер. Бунлар лахид, та-маһкар, бөднижөт адамлардыр. Јашлы мө'думатчыларымыза көре бөднө-зәр өн чох гадыларда олур. Онлар сөз көздирөн, башталарынын гиле һөјаты иле марағланан, соргу-суала тутан, јахши нө варса һамсына төвөчүблө, диггөтлө бахан гадыныр, гарылардыр; куја бунлар сеһи-ре, овсуна мал-гаднылардыр, "күгө арөн" арвацлардыр. Бөднөзәр кишилер де вардыр¹³. Бөднөзәр адам бахм-гла ве мөвөјән бир сөгү ифәде өтмөклө көвә апарыр¹⁴. Көзөапарма һөм гөслөн нијјетлө һөм де төсәдүфөн баш вөрә билер (305, 35).

Мө'думатчыларымызын дөдигләринә көре кезә кетмиш ушағы. рөн-ки саралыр ве муаличә едилмөзөсө өлүр; өкүз дурдугу јерде јыхылыб чағаламадан өлүр; өз јаныр, јахуд аиләје хөтәр тохунур. Бөднөзәр шөхөн таныныр, ел олсөјди ону өлдүрөдилер; бөднөзәр өзүнү билдир-ир.

Ушағы бөднөзәрдеч горумағ үчүн бир сира ајыныр ичра едилди-ди. Бөднөзәре гаршы тәдбирләрин өсөсөнн јандырмағ ве түстүсүнү ушаға вермөк тешик едир. Бу ајынырде горујучу васите 7 өвдөн (7 гадындан), 7 чығрдак, 7 чөпөрдөн кизилчө көтурүлүш палтар парчаси ве чөпүн үвөриг тохуму иле бирликдө јөчдырылмаси, ша-ғын дөшүнә, чижинә, мухталиф көзүмчугу, дағдаған ачичындан мун-чут, гаратикан ве с. тийлмөсидир. Ушағ гарын палтарына көчмишде гаратикан тикимәси әләти көгш јајылмышди. Тиканын бөднөзәре

гарын горуучу засите олмаси снун Ойтдији агеч невуна мунасибэт-ден асылы дежилдир. бу садече оларга тиканын берк ве дешчи ху-сусијјети иле багылдыр. Буну ајдан кермек олар ки, кечмишле ти-каны бир ијне, 7 өвден јагымыш эски тикәси ве бир соган парчаси иле бирликде парчаја букулуб тикир ве ушагың жахасындан асырды-лар. Буна халг арасында "һөжкөл" дө дејили ди. Бу васител рден лотифаде олунмаси Харәэм өзбөкләрийле (305, 40), Алтај - үрк халг-ларында (384) ве һетта русларда (155, 321)¹⁵ варди. Үмумијјетле, хәстәләндији һалларда ушага үзәррик ситкисинин түстүсүнү верк (гөјд едилмәлидир ки, үзәррик адәтән шәнбө ве чәршәнбө күнлөгүндө јандырылды) гајдасг да кениш јајылмышды.

Бу гиоме аид тәдбирләрдән јасагалары -- табулары¹⁶ да гөјд өтмөк ләзимдир. Јасагалар өсәс е тибарилә бөднәәәрө ве чилләје герг дир. Тојундан 40 күн кечмиш келин (јахүд һәмилә гадын) тојлара ве јас јерләрине кеде аилмәзди: ејни күндө әрө кетмиш келинләрин 40 күн мүддәт индө көрүшүнә имкан верилмирд; саһаның үстүнә ушагы өлмүш гадын бурахылмирди ве .

Белә јасагалар көрпөләр үчүн дә варди: көрпө олан өвө илк 40 күн мүддәтиндә өт кетирил, гүшик баласы ве күчүк кәтирмәк, уша-гы јад адам јанында та рифләмәк олмәзди ве с.

М у л и ч ө в и м а х и ј а. Горуучу (профилактик) ма-кија типине аид ајинләрдө олцугу кими, макијаның бу типине ма-носуб ајинләр һеч аваның (аһаның), һәм дө көрпөниң "муаличасинә" догр сөмтләширләр. 1. Ана (аһы) үчүн муаличөви ајинләр өсәсән һәм ила ве чилләје гарыңк. а) һөиҗәдә гарың профилактик тәдбир ондан ибарәтдир ки, һәмилә гадын ве әһли "һәмзаллы" гадынла раст-ләймәрдән чөкирирд. б) Чилләје дүшмүш гадын үчүн муаличөви аһынләри чөхр. Булар "чилләзи" кәсмәк алданыр.

Өвөлән гөјд едилмәлидир ки, инама көрө чилләје дүшмүш гады-нын ушагы олмур. Муаличөви ајинләр дө мәһә гадынның бу "чилләдән" хилә өтмөк үчүндүр. Чилләје гарың ајинләри ичра етдикдө ән өвөл гадына чилләзин кимдән ве нөдөн дүшдүјүнү мөәјјән өтмөк ләзимдир. Бунун үчүн ики габа (бири гымызы, дикөри аһы) су төкүр, аһја "өлу", гымызыја "дири" е тн верирдиләр. Сонра да 8-9 јашлы бир гың чагырыб касалары: бирини кәтурмәји төкәлиф еширдиләр. Газ ка-салардан бирини кәтурмәккә чилләнин нөдөн дүшдүјүнү мөәјјән ешир-диләр. Әкәр чиллә дириден дүшмүшөв келинин башына дөсмәл салыб һөмин касадакы сују онун башындан төкүр ве бир гајчы иле ахан су-ју көсирләр. Өлдөн чиллә дүшдүкдө исе өлу јериндән бир шөј кәти-рир, бу мүмкүн олмәдигдә өлүјујан а.змиң гичлары арасындан гадыны үч дөфә кәчирдиләр.

Чиллә һөм тириден, һөм дө өлүдән дүшө биләр. Мәсәлән, 40-н тамам олмәмыш ваһч арвад 40-н тамам олмәмыш арвадын үстүнә кәлсө, гырык чыкмамыш гадына чиллә дүшөр. Бунун үчүн чиллә дүшмүш гады-нын дикөринин өригчи шалварыны гапы үстүдә тутур ве чилләлини онуң алтындан кәчирдиләр. Ики нишанлы гыв бир кечәдө келин кет-мишө онлардан бирини өвладн олмәдигдә өвладн оланың евандан чө-рөк мө аһы кәтирилир, өвладн олмәјянын башы үстүдә тутур ве онун алтындан кәчирдиләр.

Келинә чиллә дүшсө гојун кәсип чјјәрини исти һалда тәнәзифө бүкүр, үч адамдан бирн ону келинин өрчөјинин үстүндө (башында) тутур, якинчиси сују чилләрин үстүндөч ахидир, Үчүнчүс. исе төкү-лән сују гајчыләјриди. Чилләни бу усулла тојут -удугу, өлу лашк баласы, дири су илани ве с. иле дө кәсмәк ајинләри тә варди.

Чилләни көјөрдилмиш сөмөни оту илө кәсмәк гајдасы да варди. Бунун үчүн бир гадын көјөрдил иш сөмөни оту олан габы чилләли

арвадн башында тутур, дикери габа су текур, учунчусу исә "Ај буну көзөрдөн алыһ, бу көлнн дө көзөрт!" сөзлерини дејерөк көндөрдөн текүлөң сују гөјчыләјрдн.

Бә'әи јерлерде чилләје душмун гаднын гөбристанлыга апарыр вә оңу алты гөбрин үстүндөң кечирдилр, једдинчи гөбрин торпагындан кетүрөб гаднн башында тутур, бир габдан с... текур вә гөјчыләјрднлар. Јахунд, чилләли гаднын башнын алнына ахшам бир... э ун гојурдулар. Сәһериси чилләксәөн гаднн көлб "чилләли" гаднын вә уну кетүрөб гөбристанлыга апарыр вә орада гөбрин үстүндө һөмин уңан хәмир јогурур, икинчи гөбрин үстүндө күңдөләјир, үчүнчү пәстин үстүндө јәјир, дөртүнчү гөбир үстүндө хәмири бичаг... әриште кими дограјыр вә "чилләли" гаднын башнын үстүндөң туллајырды. Сонра бир аз иллик сап кетүрөб оңун бојуну әлчәр вә ипи хирда-хирда көсөртиләр. Чилләли гаднн һамама апарыб јаш фитәни оңун башына салыб вә дөшәмәдән чиркаб сујун, арваднн башындан төкә-төкә гөјчн илә көсирдиләр. Тојда, јасдә дөшәмәје сөрилөн сүфрәдәки гырынтылары сүфрә илә кетүрөб чилләли гаднын (шнн үстүңә тутур, су текур вә көсирдиләр.

Буну да гөјд өтмөк јазгидир ки, чиллә кесилмәздән өввәл гаднн јахасынн, дүјмөлә ини, үмумијјәтлә дүјүнләри ачмалы иди.

Чилләје гаршы су илә бағлы ајинләр дө вәрдыр: су -- темизләјичи, јујуб апарычдыр, һәм дө ахшам хуәусијјәтинә маликдыр. Сујун муәличәви макијада әркәзи јөд тутмасына сәбәб дө булур.

Гаднын үстүнә чилләли гаднн кәлмәшсә оңун ал-үз сујундан зајинн вә көрпәниң башы... сөпирдиләр, јас сахлајан гаднн заһыннн үстүнә көлсә, онда мәрдумун гөбриндән бир чимдик торпаг кетириб көрпәниң аз аһасынн үстүнә чилләјирдиләр. (8, "IT").

2. Муәличәви макијаја аид ајинләр ушағлар үчүн дө вәрды. Бу ајинләр дөрд група ајрылдыр: чилләје гаршы, бәднәзәрә гаршы торхуја гаршы вә чинә гаршы.

а) Чилләје гаршы муәличәви өвсулөп. Халг ичәрисиннә дејидијинә күрә көрпәје дө чиллә дүшә биләр. Ушағда "чиллә"ниң өсәб әләметә ајағларынн бир-биринә долашдырарәг ағламасы, рәнкинчү көјәрмәсидир (8, 83). Буңа гаршы ајинләр мухтәлифдир.

Ушағы гөбристана апарыб бир көһнә гөбрә тојуб кетүрүр, гычларынн 7 рәнкли сөпла бағләјыр вә су көңдә ина еңәрнө илләри гөјчн илә көсирләр; ушағы мурдә оуда чимдириләр; чәршөбә күнү ушағы дөјрмәна апарыб уңлугун башына долашдырдырлар вә с. (8, 83; 8, 270).

б) бәднәзәрә гаршы муәличәви ајинләр дө чохлур. Ән өввәл ушаға нәзәр дөјдијини мөјјөн өтмөк үчүн ајинләр ичра олунур: бир габ суја кәмур атыр, кәмур сагса — ушаға кез дөјиб вә с у һөмин су илә чимдириләр (8, 83). Шимал-шәрт бөлкәсиндә бир габа (касаја) су текур, терезиннн бир көзүнә гојуб ушағынн үстүндө јәл-ләндирилдиләр. Әкәр су касәда төрпәниңиң гатыг кими гәлсә, дәмәк ушаға бәднәзәр дөјдијини кумак адирдиләр. Бундан сонң, ушағы к вә апаран гаднынн шәхсијјәтинә мөјјөн өдир вә сонра да оңун пәлтәрандан кизлиңчә бир тикәни (бир сапы) үзәрриклә бир јөр... јәндириләр вә ушағы һөмин аловун үстүндөң кечирдиләр. Чох јерләрде кәзә апаран гаднынн шәхсијјәти дөңгә мө дүм олмәдәдә 7 өвнн өлөјиндән, көндләки 7 чығрдан кетү, илмүш чөпләри, 7 гаднынн пәлтәриннән кизлиңчә кетүрүлмәш саплар. Бир јердә јәлдәраг түстөсүнү ушаға вәндириләр. Буң әрлән башта ушағы шөбә вә чәршөбә хиддәрдә 7 өвдән дө вәт едилмиш, чөркә илә ајағ үстә чајыннн 7 гызын гычларыннн әрәсгәң кечирдиләр. Бә'әи јөрләрдә ушағы

атчынны шалварынны началарынны арасындан көтүрдилер, жахуу ушагыны башына бир чымдик дуз чеврилэр "сени күзе апаранын көзлөрүни жандырдым" д'өрөк очага атырдылар ва с.

в) Ушагыны хөстөлөнмөсү онун горхмасын илэ изаа олунурду. Ушагынын эден горхмасын умуяң өтмөк үчүн гургушун ва жа галаж парчасыны өрдилер ва сожук суја текүр. Эринтү мажиб фигурлу бир шекил алыр ва ушагыны мөһз ондан горхмасын куманчылыр ва она көрөринти чөкичлө өндирдилер, ушагыны горхмасын жөре нөсө бир мых чалынны: "төхрарланмама и үчүн горху жөре мыхланмыш олур". Мө 'лунматчаларымизин дедиклөрине көрө, ушагыны дејдукде гога билер. Горхуны мухталиф усулларла көтүрдилер: атасын жөри газыб кичик бир дөник (көчд) дузалыр ва ушагыны үч дөфө һөмөн көчидден көчидирдилер; горхуны көтүрөн пешакар гадын горхмуш ушагыны жөре узалдыб шейиндан ажагынадек па быгла өртүр, сонра да па югы оллажырды; једди рөкд. парча тикөлөрүни мыхлан көчидиб жандырдылар ва јандыгда мых жөре чалырды ва суунула да "гогу уну жөре мыхланмыш" оајырдылар.

г) Чине гагыны "муаличөви" гөдбирлер мухталиф иди. Ән өввөл бөхачи молдаја итрачиф өшөб чинин ушагыну вуруб-вурмаасынны муяң өндирдилер. Әкөр чин "вучмуш" сяса, онда чине гары дуа јазыб берир, ону ушагыны палтарынна тикирдилер. Әкөр бу өйфекти олмасады, онда ушагыны атасын чиндари чагырдыр ва мухталиф өвсунларла ушагыны "муаличө" өдирди.

Д. Төгөйдди макија. Макијанын бу типинин и аһијетинин "шеј өзүнө ошарынн жаралды" принципини төшкөл өдир. Мөсөлдөн, ушагыны гадынн ушагыны ге чинн дөш судундан ичмөсү, өзүнү онун көјнөтинден көчирмөсү, догумун асан баш вермөсү үчүн гөһсөр дөһнө курале вуруб парчалаамасы, суја "Мәрјөм пөһчөсү" өтуңун

өдлөнмөсү, гадынн башы үстүндө өтин өүмүкдөн ајрылмасы, с дө багылы мөјлөрүн ачылмасы, аман-замен ушагыны тохушаллы гадынн көјнөтинден көчирилмөсү ва б. адөтлөр мөһз макијанын бу типинө өадир.

Төгөймөмө өлагөдар јиллөр

Ибтидан ичма чөмијеттин диллөрүндөн биринин төгөймө олду-гуду јухарыда дөмилик. Универсал гөдим дин формасы олмуш төгөймө (296, 43), инсанла бир өразиде јашајан һөјванн өчдөд бирлөји ичманын өвөсөз зыр (313, 63; 296 * 6). Төгөймөдө тө. өмлөрө — һөјванлар ситајат јохдур; лакин төм тохуңулмаздир, о өлдүрүлмүр, башкы көсүлмүр (төсөдүфи дејил ки, аөвөрајчанлыларда ва башта түрк халкларында һөч вахт чанаварын башы көсүлмүр), чүңкә гөбиле чөвлөрүнн көкү төгөймө көкү илэ өјвидир (338, 197) Төгөм фетиллөшдирди, лакин өти јөжилмүр. Гөдим түрклөрдө өн мөһшүр төгөм бөс гурди иди. Гурд төгөми Зөрдүшт дининде дө өкөини тапмышдыр: Зөрдүшт гурда атылмыш, лакин гурд ону јөмөмишдыр (27, 23). Бу јактын өзү Зөрдүшт дининин мөһшөји барөдө чөх сөз дөјир.

Аөвөрајчөчлөларын гөдим төгөмлөрү мө 'лум дејил. IV өсрөн өвөвлөрүндө гөбул өдилмиш христианлыг дини ва V өсрдөн сонра мөлам дини төгөймөмө багылы өтигадлары мөһшөдөн чыхартышдылар. Јалпын "Китаби Мөдө Гурд" өпису ва ичмөһшөтүки бө 'зи өјанлар өвөсүндө дөмөк олар ки, улу өчдөдларымизин төгөм сөјдигларини һөјванлар ичөсөсүндө гурди (чанавар), елан, гартал, көјөртчө, тиобага ва б. варды. Бундан башта ат, өкүз, гөч, хоруз ва с. мујөлкөс оајылмышлар. Бу өв һөјванларини төгөмлөр дејилдилер, чүңкә төгөмизде төгөмин өти јөжилмүр; онлар јалпын өчдөчларымизин төсөрдүфат һөјатинда ва мөһшөтинде бө јук гөд јнадыларынна көрө

сајлырдылар. Она кере доғум адетлери ичарисинде бу ев һејванлар иле бағлы горујучу ве мваличеви ајинлер ола билмезді. Беле ајинлер јалпыз тотемде бағлы ола билер, чунки тотемле иносанла ачпад бирлижиње малик олдугуна кере онлар четин анларда иносанларга көмек етмели др.

Чанавар тотем иле бағлы ајинлерин бир һиссеси горујучу, дилер һиссеси мваличеви ајинлердир.

Горујучу ајин эре пис руфлара гарши элинин башы алтында гурд тукуну гојулмаси, беднезере ве горхуја гарши ушаглара гурд дими ве ја гурд туку тикилмеси адетлери мисал ола бирер. Бу адетлер ејниле өзбеклерде ве Алтајда јашајан турк халкларинда Л.П.Потапов терефинден асгир олуғундур (266,139).

Мваличеви ајинлере исе, овладонз гаднын ушагы олмаси үчүн гурд келлеси салынмыш суга чималиригеси, гадны доғдугда доғушун асан баша көмеси үчүн ону гурдун ағвизидан кечирдилмеси¹⁷, гаднын дешу шишликте гурд пенче инин деше үч дефе втуулмаси (8,174) ве б. адетлери гејд етмек олар.

Ма думдур ки кечмиште кече јол кеден кишилер гаре Јасмаја гарши өзлери иле гурд дими ве ја гурд туку кетгирдилер. Бу адетлерин маһажетини гурдун горхавалыгы хусусијјети тешкил едир. Сондле гурдун баш верликде гурд ајагынын јанчрылмаси адети де ма думдур¹⁸.

Доғумла елагедер адетлерин бевилери илан тотем иле бағлыдыр. Чанонз гаднын овладн олмаси үчүн илан габыгы салынмыш суга чимеси, гадны доғдугда јанында илан габыгы гојулмаси, беднезере гарши ушаглар шалтарына илан габыгы тикилмеси, ушагларын ел јармагларыннын дарнагларыннын кенерлерин гвардыда илан габыгы сугулмеси. ве б. Азербайжанлыларда илан хулту чох гадимдир. Археоложи

газынтылар заманы устунде илан шекилли габартмалар олан сахон габалр тапылмышдыр. Егтимал ки, бу габартмалар илан тотем иле бағлы горујучу ајини өкс етдирер. Азербайжанлыларда илди де бевиле иланларын елдүрүлмеси јасаг һесаб олуноур. Халг ичарисиндеги инама кере һер бир айленин (эвин) муһафизечи иланы вардыр; егидеје кере ев иланнын елдүгунин айленинде бедбехт һадисе баш верир. Бевиле нағылларинида хэјрхал илан суретлери де вардыр.

Доғум адетлеринин бевилери кејерчин тотем иле елагедердыр. Азербайжанлы һер јеринде кејерчин тохунулунас гуш сајлыр. Ону елдүрмек, хусусиле кејерчинин башынн хасмек чох бевук кунал сајлыр. Кејерчинин етани јемек јасагдыр.

Азербайжан ерасинде археол. п. газынтылар заманы ерадан эввелки ерлерде анд гебирлерден чохлу кејерчин шекилли метал ерма мунчуллар тагчлымышдыр. Егтимал ки, бу асмаларын бевилери кејерчин тотем иле бағлыдыр¹⁹. Кечен еорде Муганда зонасында кечдил ачан ушаглара кејерчин јумуртасы верилмеси ачати варды.

Јухаринда гејл етдик ки, азербайжанлыларда бевиле ев һејванлар (ат, гоч, ит, хоруз ве с.) мугедлес сајлырды²⁰. Бу һејванларда бағлы ајинлер азыр, керунур, христиан ве ислам динлери онларн мөшкетден сыхшдырмышдыр. Лакин етин јухуде мурад сајтмасы, ат налыннын пис гулардан ве беднезереден горујучу васите һесаб едилмеси, ушагсы гаднын овладн олмаси үчүн гоч диларинин (гоч һејкеллерини) вије јет етмеси, беднезере гарши ушаглара ит туку тикилмеси (халг ичарисиндеки егидеје кере ит јекун һејвандыр ки, она незере дејимр), пис руфларын шер гурдлерин хорудл банлағасындан чөккнмеси ве с. кими адет ве етигадлар ма думдур.

өңдәда ситајиш илә бағли ајинләр

Догум адетләринин бе зиләри өңдәда ситајишлә әләгәләрдыр.

Өңдәда ситајиш иштида ичма динләриндән биридыр. Азербайҗанлыларда өңдәда ситајиш объектләринин бир хиссәси улу өңдәдәләрин гәбирләри олан пирләр вә әвлияләрдыр.

Көчмишдә өвләдәиз гәдинләрин пирләрә, әвлияләрә нәср дәмәләри һаггында јухарыда дәмәшидик. Ушаг оландан сонра ан кәрпәнин сағ галыҗын үчүн дө пир әрә мурачәт едирди. Бәднәзәрә гаршы пирләрин үстүндән кәтирилән бир чимдик торпагы парчаја бүкүб тикирдилер; ушаг хәстәләндикдә исә пирләрә гојун гурбан дөјир вә сәғәлдәдәдән сонра бир дөстә гәдин ушагла бирликдә пирә кәшир, гојун кәширдир вә отин бир хиссәсини орада, дикәр хиссәсини кәлдикдән сонра 7 әвә пәјләјирдиләр. Бәзи һәлләдә пирин үстүндә кәсилән һөјвәнин әтиндән хәрәк д биширилди. Марағлы бурасыдыр ки, јөјилән хәрәјин сүмүкләрини атмағ амазды, онлары мөјјән ајин ичра етмәклә торпага басдырырлар.

Анимизмлә бағли ајинләр

Догумла вә ушағларын сахланмасы илә бағли бәзи адетләр дәғләрин, ағачларын вә бәзи мөјгәләрин мөгүддәслији йнами илә әләгәдәрдыр. Бу инама кәрпә тәбиәтдә һәр шөјин чаны, руһу вардыр. Түр дилләҗиндә инсанн эвәләринин адларыны (баш, ајағ, кәз, бурун, арха, бөл, гол вә с.) билдирән сөзләр јерин ләшшәһәфтүн ифәдә етмәк үчүн истифәдә олунмасы да инсанла тәбиәт арасында әләгә йнамын әкә етдирил. Алтајда вә Сисирдә јашајан түрк халқлары һаггында кәчән сәрдә "М.Јадринсәв јазырди: "алтајлыларын әтрафында һәр шөј јашајр вә нәфәс алыр" (Јадринсәв Н.М. Об алтајбах и јадриных тјтарах. ИРГО, СПб, 1881, вып. 4, с. 249). Алтајлыларын "Маадәј-Кәрә" әпосунда (Маадәј-Кәрә, М., 1973, с. 260)

дөјиләр ки, Маадәј-Кәрә дәғ руһундан доғулушлар. Анимизмлә бағли адетләрә һәмилә олмасы үчүн ушағсы гәдиннн бәрли ағач әтрафында дөмәндирмәси, ушағи амазы үчүн гәдиннн сәмени кәјәрдәсәјини өңд етмәси, ушаға дәғдәдән ағачындан мунчуг тикимәси, бәднәзәрә гаршы тәвәрриә стүкун јандырчыб тәтүстүкүнә верилмәси вә с. ајинләри кәстәрмәк олар.

Азербайҗан өғтәзимәндә мөгүддәс сајылан охлу коллуглар, тәк ағачлар вардыр. Көчмишдә өвләд арузусында олај гәдинләр пир сајылан бу коллугларә вә ағачларә кәшир, гурбан кәшир, үстүндә јәтнр вә ағачын будағында палтарыядај кичик һөнни дүзәлдәб јығгалајырдылар. Марағлы одур ки, әсримәзин 30-чу йлләриндә мөсчидләрә вә пириләрә гаршы итбарыә башхадыгдә әһали мөсчиддин бағлинымына гаршы горхудан өһтәраз едә бәлимәсә дө, мөгүддәс ағачларын вә коллугларын кәсмәкдән ймтана едирди /55, III/. Азербайҗаннын шәмәл-шөрт сәлхәкәндә мөгүддәс коллугларә вә ағачларә ситајиш едәлмәси һаггында кәчән әсрин орталарында Н.Истомин јазымышдыр²¹. Бәл мөгүддәс ирк ағачлар әһали арасында "әһалијә" адландырылр ки, бу дә әрәб дилиндәки зәли "дәст", "гоһум" дәмәкдир.²² Әвләдәиз гәдинн гурбанлыг гоју илә барликдә 7 дөфә ағачын башына дөмәндирди, сонра да гурбанн кәсәб әтинн пәјләјирдиләр.

Догум адетләриндә аима мөјвәси илә бағли аңәчлар бәрәсиндә фәлкләрчүларымыз чох јазмышлар. Азербайҗаннын "Мөдик Мөһмәд", "Тәпдә" вә с. һаггылағында аима ағачынын "дирәли ағачы" адландырылр, бир ора һаггыларда исә әвләдәиз гәдинләри дөғвиш тәрәфиндән верилмиш алманы једикдән сонра һәмилә олмасы кәсәридилр. Мәһлумдур ки, гәдим түрк халқларында ағача ситајиш олмушду.²³

Анимизмлә әләгәдәр бәзи дөтләр тәбиәт мағараларә, "дешик дашларә", гајаларә ситајилдә дө өзүн кәстәрир. Көчмишдә ушағсы

гадьялар беле "дешя дашлардан" көчмөккө союзулуддан гуртара-
чагларна үмид бөслөйрдилер.

Догум ве көрөния салдымасы иле баглы аявларын джухарыда
вердидимиз төһили көстөрер ки, айле мөшөтийин бу саһөсинде
халгымизни гөдим е"тигадларна анд кифајет гөдөр фактлар бардыр.

АЗӘРБАЈЧАНДА СОВЕТ НАКИМИЈЈӘТИНИН ТӘУУЛМАСЫ ВӘ
АЙЛӘ МӘШИӘТИНДӘ ДӘЈИШКЛИКЛӘРИН БАШЛАНМАСЫ

1917-чи илде Русијада болшевикләр партијасынын һөкимийјәт
көчмөҗиле төхмөнә 74 ил давам етмиш тоталитар коммунист режі-
минин өсәси гојулду. Бу ишләс XIX әсрин әввәлләриндән Чаг Ру-
сијасынын мустәмләкәсинә чөвилмиш Азәрбајчанын һазир бүтөвлүҗү-
ну бәрпа етмәди. Әксинә 1920-чи илин 28 апрелиндә Азәрбајчан
Демократик республикасынын дөвилмәсилә Азәрбајчан халгынн мус-
тәгиллији ләгв едилди ве оңу јенидән мустәмләкә вәзијјәтинә сал-
ды. Бу башга тәдгигатин мөвазуудур.

Лакин Сунула беле там өсәсла гөјд етмәк ләзымдыр ки, 1920-
чи илин апрелиндә Азәрбајчанда һакимијјәтә кәлимиш коммунист ре-
жиминин биринчи онил јиндә һөјата кечирилмиш тәдбирләр нәтичә-
синдә азәрбајчанлыларын айле мөшөтиңдә, хусусилә һикаһ муһәддә-
бәтлериндә мүтәрәтги характерли көкүл дәјишкликләр бәтч верди,
азәрбајчан айләси сивилизасија инкишаф истигамәтинә сәмтләнди.
Бу инкар едилмәз фактдыр. Бу фәсилдә мөтсәдиниз һәмнин дәјишк-
ликләрин гыса сөчијјәсини вермәкдән ибарәт олачагдыр.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин илк күнләриндән һөјата
кечирилмиш тәдбирләр ичәрсиндә айле-һикаһ муһәддәтләр инә даир
дәкрет ве г.рарлар муһүм јер тутур. Бу тәдбирләр марксизм-лени-
низм нәзәријјәсинин бәлә бир мүддәәсиһән ирәли кәлирди ки, ис-
тәһсал аиләт ве вәситәләри үзәриндә хусуси мүлкийјәтин ләгви,
аилени тәсәррүфат етмәҗи олмәсә функцијанын араһан галдирилмәси,
и лимәл фәјдалы емәҗе чәҗи едилмәси һикаһа киврәнләрин һүтүт
бүтәрилијјиле өсәслиһән әсл моногам айле формасинин һаһанмәсиһә
сәбәб олачагдыр. И.Г.кәлс моногам аилени көлө өңдә инкишафлан-
дан данышарәһән гөјд етмишди: ки, истәһсал вәситәләр өтәбриндә
ичтисаи мүлкийјәтин бәрләрар олмәсиндә оонрв әсл мөтсәд илә

је "ана чағдыр". Даһа сонра о јазырды: "Гадын т авад едилмәси үчүн биринчи илкин шәрт бүтүн гадынларын ичтимаи әмәлгә гәјт-масидлар вә бу да тә. 16 едир ки, ајрнча бир айле чәмијјәтлә тә-рәррәт әвәји олмасын" ². В.И. Ленин социализм гуручулуғунда гадыларын ролу мәселәсиндән даншаркән јазмышдыр: "Совет һа-кмијјәтинин башладығы бу ки јалныз о замаг г әлшјә апарыла би-ләр ки, јүзләрлә гадын әвәвинә... милјонларла гадын бу г дә иш-ләк етәр" ³.

Айле вә никаһ, гадын авадлығы, ушағларны тербијәси, мәшә-тин сағлығы һагғында көрүлмүш бүтүн тәдбирләр, хус. айле мәдәни интилаб – бүтүн бунлар мәнә бу көзәләнәтин – социализм чәмиј-јәтинин гурулмасын нәјәсини һәјәтә кәчирилмәси мәғсәдинә тәвә едилмишли. Ләкин ХХ әсрин 20-чи илләринин сонларында вә 30-чу илләрин әввәлләриндән јашлајараг ис әһсал алет тә вәсителәри-нин ичтәмәләшдири мәси, колхозларын јарадылмасы, дәмәли, айле-нин итгисади өзүлүнүн мәнә едилмәси айле ишәти үчүн агыр нәтичәләр вәрди. Бу бәрәдә фикримизи фәслин ахырында билдире-јик. Бәднам социализм чәмијјәти угрунда мүбәризә дөврүндә айле мәшәтинин тәдғиги дә хусуси тәдғигат мөвзусудур. Она көрә биз бу фәсилдә јалныз әсрин 20-чи илләринин сонларына гәдәр ки, вә-зијјәти нәзәрлән кәчирејәјик.

1920-чи илин август ајынын 2-дә Азәрбајҗан ХКС-ы "Вәтән-дашлиғ вәзијјәтләри актларыннын апарылмасы һагғында" адым дек-рә вәрди ⁴. Декрет нәһа ки рән огланлар үчүн 16, гызлар үчүн 14 јаш һәддини мүәјјән едирди. Азәрбајҗанда XIX әсрдә бә'зи һалларда гызларны 12-13 јашларында әрә вәрилмәси һагғында ју-харында дечәшик. Она көрә гызлар 14 јаш һәддинин гојулмасы әһ-ләк ичәрисиндә вәтирә әмәлә кәлмәсәи мәғсәдини куурду. Бу

дәкрет 1923-чу илин сентјабрында илк мүлкә мәчәлләнин гәбулуна гәдәр гүввәдә гәдди ⁵. һәмәин илин 29 мартында Азәрбајҗан МИК У чағырыш III сәосијәси һикаһ, айле вә гәјјумдуг һагғында јени га-ну, гәбул етмәш вә никаһда гызлар үчүн 16, огланлар үчүн 18 ја-һәдди гојумду ⁶. Бу ганулла шәриәт әсасында кәсиләчәк кәбин е'тибарсы һесаб едилди, јалныз БВАГ органларында гәјд олунуш һикаһ гануни сајалырды. Никаһын дини јолла кәсиләчәсини гәдәгән едилмәси чох бә'зи тербијәви әһәмијјәтә малик иди: бу өвләнәнләр-дә мөс'улијјәт һәссини јүкәлдди, чәмијјәтин мәчәфинә ујғун ола-раг айле гуранларын ичтимаијјәт гәршәсиндә һуғууну јүкәлддири ⁷. Гәјд едилмәлдидир ки, бундан сонра сизә никаһ адәти ардан галҗма-га башдала.

1920-чи илин октјабрында Бақыда Шәрт халҗларыннын I гурулта-јы чағрылмышды. Гурул тј азәрбајҗанлы гадынларын һуғулары бәрә-синдә бисә сыра гәрарлар гәбул етмиши ⁸.

1921-чи илин мајын I-дә Азәрбајҗан Советләр гурултајы Азәр-бајҗаннын биринчи Конститусијәсинә гәбул етди. Конститусијанын 79-чу бәндиндә гадыннын киши илә һуғут бәрәбәрлији тәсбит олунур-ду.

1921-чи илин јанварында "һәмилә гадынларын расылығы олмәдән онларын вәзифәсини дәишдирмәк, онларн е'зәмијјәтә кәчдирмәк, һәмилә вә с.д.мәр кәриеси олан гадынлар үчүн вахтындан әртәг киши гадаган етмәк һагғында" Азәрбајҗан Әмәл Комисарлығынын гәррри ол-ду ⁹.

1923-чу илдә Азәрбајҗанда чоғарвадшылығы тәғби һагғында дәкрет вәрилди. ¹⁰ Бу дәкрет дә, мүһәссисә, мүттәфиг әһәмијјәтли иди: бунулла гадынны мәнлијјәти тәшкәләјән бир вәтәрчәриәл әләтә ганулла сон гојулду. Дини јолла кәбинин гәјд едилмәси е'тибарсы

сөйүнчүгүна көрө инди киши бир нече арвад сахл маг ихтијариндан мөһрүм олурду II. Чохарвадлыгына гарын мүбариве, э ичтимаи ве сифеси фөалијјетте гошула гадинлар фөал иштирак едирдилер. Әсрлер боу давам етмиш адәт бирдән-бире һөјәтдан силлине билмәзди, лекин онун ге унла гәдөгөн едилмәси төккәбирилији мөһкәмләндирилмәсиндә бејук рол ојнамашды.

Никаһ мунасибәтләриндә јаранмыш јениликләрдә әри дә адиндә, ин ислам личиниң ге сириндән азад едилмәси иди. 1924-чү иллә мөһөрре лизин кечирилмәсәли гәдөгөн едән гәрар гәбул олунмушду. 1926-чы илин мајинда Бақдалә омакчи гадинларын ко франси чагырымашды. Кофрансда сон алтн ил ерәзндә Азәрбајҗан гадинларынн һөјәтиндә баш верә лизинликләре јекун вурумшү ве бу саһәлә гаршыда дуран везифәләр мөјјәш едилмишди 13.

Азәрбајҗан Мәргәзи Иҗтимаји Комитәси 1927-чи илин 18 ијунунда хусуи гәрәла шәрһет үзрә көбин көсилдикдә көбин һаггынын никаһы тамамилә диндән ажырн, лекин гәрар дул гадинлар үчүн сөрфәлә дејилди: он анмыш гаднын јашамәг үчүн гәләб олунан мадди шәрәит һәлә јохду.

Бу декретләр ве гәрарлар аилә-ника мунасибәтләриндә чох бејүк дејишишлик үчүн өзүл олду: гызларын өркән јашлариндан өрә велмәси, зорла гыз гәһәрчлмәси, икиарвадлыгы, хусусийә гадин бошандыгга шәрәит үрә талаг алынмас гадасы кими патриархал гәјдаларын ве адәтләрин гаршысында сипер јаранды. "Сөз алди", "ара арвад", вәситәсплә никаһ үчүн төрәфләр арасында өләгә јарадылгасон ве с. адәтләре еһтијач гәлмади. Бу төдбирләр гадинларын мәнәфәләрини ифәдә едирди. Она көрә онлар бу гәрарлара руһ јүксәклији илә иршылајырдылар.

Ан: мәшәетиндә гаднын везијјетини агырлашдыран адәтләрдән бири дә талаг мәсәләси иди. Киши арвадын бошандыгы дини јолла

көбини лөгв етмәли иди, башга сөзлә "гадинн талагынн вермәли иди" Јалынз буцдан сонра гадын өрә кәдә биләрди. Талагынн алмаш гадана (халг арасында "көбин алтында јатан гадына") һеч кәс өвләнмәзди. Киши ушагыла гадинн бошандыгга талагынн вермирди, чүнгиз ушагларынн бошанмыш анасынн өрә кетмәсини истәмәрди. Никаһ һаггында декретләр ве ганунлар дини көсини өтибәрсәз сајдыгына көрә талаг мәсәләси дә еалг јүндә гуввәсини итирирди. Гадинларын никаһ һаггында декретә төрәфлар чыхмасы да бучунла исаһ олунурду.

Лекин бу төдбирләр аилә мәшәетиндәки патриархал адәтләри ве гәјдалары бирдән-бире сон гојулмасы, јерләрдә гадинларын там һүгүг бәрабәрлијинн төмүн едилмәси демәк дејилди. В.И.Ленин јазырды ки ганун үзрә бәрабәрлик һәлә һөјәтдә бәрабәрлик демәк дејилдир 15 ве бу төдбирләр кәнддә чох вахт кагыз үзәриндә галыр 16.

Әсрләр боју давам етмиш, мәшәәтдә дәрин көк етмиш адәтләрин арадан чыхмасы үчүн вахт ләзим иди. 1922-чи иллә Муганда олмуш мүәллиф јазырды ки, орада јашајан малдар өлләр ичәрисиндә чохарвадлыгы ади һалдыр, онлар да гыз өзезинә пул алмаг адәти галмаг дадыр 17. Гәзаларда ајашлы гызларын өрә верилмәси һаллары да мүшәһидә олунурду. Мәсәлән, 1928-чи иллә Нахчыван гәзасынын Чарчибоган кәндиндә М.Багыров адлы бириси Мухтар Худижевин 12 јашлы гызынч 250 маната алмышды. һәмин кәнддә Ә.Исмајилев 12 јашлы С. Аббас гызынч, М.Наги оглу 12 јашлы К.Вәли гызынч пула сатын алмыш ве өвләнмишдилер. Шаһтахты кәндиндә Г.Аббасгулу оглу өз ајашлы гызә – Мөһинбануну Н.Әлиоглунә 100 маната вермишди. Гөјвә кәндиндә М.Әлөкбөров 12 јашлы Б.Аббас гызина ег төнмишди 18. Шамахи рајонунун Басгал кәндиндә Ә. һәтта 12 јашлы гызә өвләнмишди 19. Көјҗәј гәзасынын бәзи кәндләриндә 11 јашлы гызларын јашлы кишиләрә өрә верилмиш ве шәрәит үзрә көбин көсилмишди 20.

Бакида ахунд Молла Əзимин 9-10 җашлы гызлары шəriет јолу иле кəбин кəсмəси мə'лум олушуду ²¹. Губа гəзасында даг чуғудларында 10-12 җашларында гызларын ərə верилдијинə кərə декрет əсасында 14 җаш һөддинə мүəјјөн едилмəсинə гаршы чыхыш олушуду ²². XX əсрин 20-чи иллəринə аид дəвру мəтбуатда белə фактлар чоқдур. Аз-җашлы гызларын ərə верилмəси адəтөн 30-чу и лəрин орталарына гəдەر давам етмишди ²³.

Гəбу. едилмиш декрете кərə зорла гачырдылмыш гыз кəбин кəсмəк олмашды. Лəкин зорла, силəли басгына гачырма һаллары вақыт ве белə тəшəбусларда һәр ики тərəфдөн өлөнлөр олурду. Мəсələт, 1926-чи илдə Варташеде Абрамов адлы бириси Бейбутовч гызына силəли јодлашлары иле гачырмишди ²⁴. Чəј Тарагојунду кəндиндө Бажрам Бабаш оглу ве Мəчид Мəммəd оглу Шайназ Əли гызына зорла гачырмишдилар. (јене орада).

Бундан башга тək-тək һалла, да олса да өвлөнөнлəрин арасында җаш һөдлəрини бəјүк фəрг ашкыл етмəси де варды. О иллəре аид бир мə'луматда дејилир ки, 17 җашлы гыз валид јинлөр 55 җашлы кишијə ərə вермек истəмиш ве өзəзигə 200 манат гызлы пул тələб етмишди. Лəкин гыз Кəнчə гəзəсиниң Дагын саһəсинин ичрайјə комитəсинə шыкајет етмиш ве нəтичə, э 20 җашлы Сулєјмана ərə кəтмəсинə наил олму ду. ²⁵ Арабагы Нарəштар кəндиндө 16 җашлы Зəринə зорла валидјилəринин тərəфиндөн 60 җашлы Чырағбəјə ərə вермишди. Əри иле јола кедө билмəтөн Зəринə атасы евичə гайтмыш, лəкин атасы ону кери гəјтəрмишди. Бунун үстүндө əри ону өлөнөдөк дəјүмшү ²⁶. Белə һалла башга гəзаларда да баш верилдијинə кərə илк вахтларда никаһа киронлəри җаш һөдлəрини мүəјјөн етмек үчүн ВВАГ буроларынын нəзəрндө һəкимлəрдөн иб рəт комиссијалар тəшикл еди лашди. Буларга бəзмəјарəг XX əсрин 20-чи иллəриндө адлə-ишкəһ мунасибəтлəринə

дағр верилмиш декретлөр аилə мəишəтиндө бəјүк тəбəддулатə сəбəб олму ду. Бу дəјишиклик өзүнчə милли гаршығ никаһларын мəјдана кəлмəсиндө де өзүнү кəстəрирди.

Азəрбəјҗан милли тərкиби иле фəрглөнирди. 1928-чи иле аид мə'луматына кərə Азəрбəјҗандə чөми 2314 571 нəфэр јашајырди. Бундан 1437977-си азəрбəјҗанлы, 282 004-өрмəни, 220545-рус, 77323-талыш, 4119-кур., 2844-тат., 10270-даг чуғуду, 20578-и Аврора чуғуду, 1824-украјналлы, 2867-белорус, 13149-алман, 37263-лəзки, 9943-татар, 0452-күрч, 25552-сакур, 10104-авар, 446-фəрс, 2416-удин, 2460-полјак, 569-латыш, 904-јунаи јашајырди ⁷. Гаршығ никаһлар ики естигашетдө кəдирди: 1-динчə мусəlмэн олан, лəкин етник мөнубијјетчө мухтəлиф халқларын нумəјэндөлəri арасында никаһлар; 2-һөм динчө, һөм де диллə мухтəлиф миллəтларын нумəјэндөлəri арасындагы никаһлар.

Милли гаршығ никаһларын артмасы азəрбəјҗанлыларын, никаһ мунасибəтлəриндө башга бир дəјишиклик јаралырди: еңдогам никəјлларла јанашы екəотгөч никаһларын мөвгəји кенишлөнмəјə башлады.

Аилə никаһ мунасибəтлəриндө дикр бəјүк дəјишиклик гаданларын сийаси-ичтимаи мəјдата атамалары иле бағлы иди. Бу өзүгү гаданларчө ве гызларын Гадан шураларына, клублара, һөмкəрлар иттифакларына, советлərə һə партија ишине чөлб олунмəсиндө кəстəрирди.

1920-чи илин ноябринда Азəрбəјҗан КП МК јаянына Гаданлар шурасы јетдилмыш ве тезиклə гəзаларда онун шө'бөлəri тəшикл олунмушду. 1922-чи илин март ајынадек гадан шуралары 20 миң гаданы тə'сир даирəсинə чөлб етмишлик ки, онларын 75% азəрбəјҗанлы гаданлар иди ²⁸.

Азəрбəјҗанда совет һəкимийјети јурулудтан сонра никаһда эмə-

лө кәлими дикәр характерик хусусијјет милли гарышг никаһларын јајылмасы иди. Бу јалныз кәбинин ВВАГ органларында гејд олунмасына кәчидлө бағлы иди, мүхтәлиф дилләре мәнсуб оланларын шәриәт јобу илө никаһ јол верилмәзди.

Гејд едилмәлидир ки, мәнз 20-чи илләрдән кәбәккәсмә вә бәшикәртмә никаһ әдәтләри арадан талхмаға башлајыр, зорла гнз гачырма һаллары азалыр, нәтичәдә тој јолу илө никаһаҗирмә гәјдаси кәчиди мөвгә газанырди. Шуралар јерләрдә гәдинларын һүгүтлары һаггында кәрүлмүш тәдбирләрин һәјәтә кәчирилмәсинә нәзәрәт едирдиләр. Гызларын кичик јашларында әрә верилмәсинин гаршысына алмаг үчүн бәзи јерләрдә кәбин дө гәдин шураларында кәсилди. Гәдинлар онлары марағландыран бүтүн мәсәләләри барәдә шуралара мурачид едирдиләр. 1927-чи илдә евдә пис рәфтар едөн, ону дөјөн кишидөн галынын шурәја шикәјәтә кәлмәси һаллары олмушду ²⁹. Гәдинларын арасында шураларын һүфүзууун артмасы бир дө онунла бағлы иди ки, јохсул ушағлы, лакин әрсиз гәдинларә шураларда мадди јардым кәстәрилди. 1921-чи илдә бу мөгсәдлә 9 милјон манат вә сәит топланышды ³⁰. Гәдин шуралары гәдинлар арасында тәшвиғатчы кадрларын һазырланан әсас өзәкләр идиләр. Гәдинлар арасында апарылан ишә күчәндирмәк, онлары ишә дүзәлтмәк үчүн мәркәзи Гәдинлар Шурасы 1921-чи илин дөкабрындан хусуси вәрөгә бурахылмаға башланмышды ³¹. 1923-чү илдә Азәрбајҗан МКК јанында "Гәдинлар мәшәтәтини јахынлашдыран комитә" јарәдилмыш вә јерләрдә шәбәләри ачылмышды ³². Гәдинларын ичтимаи фәалијјәтә чөлб олунмасында 1923-чү илин дөкабрындан нәшрә сашылмыш "Шәрг гәдини" журналда да мүһүм рол ојнајырды ³³. Журналын сәһифәләриндә гәдин азәдлығы, гәдин клубларынын тәшкили, гәдинларын савадсызлығынын

лөв едилмәси мөгсәдилә савад курсларынын вә мәктәбләринин ачылмасы вә с. мәсәләләр ишығландырылды. Журналын биринчи нөмрәсиндә С.Ағамалыоглу "Тарихдә гәдинларын гәјмәти" мөгаләси вәришмишди. Мөгаләдә гәдинлар мәшәтәдәки кәһнә әдәтләрә гаршы мубаризә апармаға чәғрылыр, һүгүтлары угрунда чәсарәтлә чыхыш етмәләри тәвсијјә олнурду: "Октәбр ингилабы башта һүгүтдан гәјри гәдинлар бәрабәрлијјини дө елән етди. Бу бәрабәрлијјә чатмаг гәдинларын һәрәкәтиндән асылдыр. Бәрабәрлик үчүн гәдинлар кәһнә әдәт вә фикирләрдән азәд оларат, чүрәтлә јени јолә гәдәм гәјмәлдиди" ³⁴. Гејд етмәк ләзәмдир ки, "Шәрг гачыны" журналы гәдинларын сәз дәмәлигчыны лөвг етмәк үчүн бөјүк рол ојнамышды. ³⁵

Азәрбајҗанда совет һакимийјәтинин илк илләриндә гәдин азәдлығы угрунда мубаризәдә гәдин клублары да бөјүк рол ојнајырды. Гәдин клублары гәдинлар арасында патриархал әдәтләрә гаршы апарылан чохсәһәли тәблиғат вә тәшвиғат ишинин әсас мәркәзләри иди. Икинчи Үлүмәзәрбајҗан советләр гурултајында Дадаш Бунјадзәдә дөмишди ки, "азәрбајҗанлы гәдинларын 99 фәизи савадсыздыр. Бу ил биз гәдин клублары ачырыр ки, гәдинларын савадландырат. Она кәрә исе бүтүн гүвгә илө сәлә клубларын тәшкилини кәнишләндирмәк ләзәмдир" ³⁶. 1922-чи илин јәјунда Бақыда 11, гәзаларда 18 бәлә клуб фәалијјәтә башламышды ³⁷. Гәдин клублары ичәрисиндә мәркәзи јери 1922-чи илдә тәшкил едилмиш ³⁸ Бақыда Әли Бәјрамов адына клуб иди. 1925-чи илдә Бақыда артыг 5 бәлә клуб варды, бири шәһәрин өзүндә, галаны Бақынын кәндләриндә ³⁹. Әли Бәјрамов адына клубун 1925-чи илдә 600 нәфәр үзү варды вә гәдинлар сәдәдә јарәдилмиш дөрдә өвкәсийјәдә ишләјирдиләр. Клуба 11 азәрбајҗанлы вә 2 рус гәдиндән ибарәт һәјәт башчылыг едирди. Клубун нәздиндә сәнәт мәктәби тәшкил едилмишди. Мәктәбин 6 грүпасында 120 гәз охујурду.

Тикки артелинде 146 гадын ишлејрди. Губун савадсизлигн лөгв едчимоси мактебинде 172 гадын, тәһсил артирме группосунда 276 гадын схужјду. Акушер группасинда 15, машиначн группасында 48, драм дәрәҗи группасында 48, хор дәрәҗи группасында 32, муһсил сәксийасинда 42 гадын мәшгул олурду. Клубда мәдәни-маариф ишларинде 400 гадын иштирак е и ши. Клубун кәчклер сәксийась 260 гадынә еһатә едирди. Сунун 196-ди комсомо, 36-сы пионер или. Буларын 56-си гадын или. Клубун нәздинде 50 кәрне үтүч унаг багчаос јетди, ачылмылды. Әли Бајрамов адина клубда М. Әләкбарова, Х.Закәбәјова, М.Рәһимове, К.Гәдирбәјова, К.Фәрәһова, Н.Таҗијова, С.Әјдүбозе, Б.Һашимзаде, Х.Садыгова, С.Талыбли, М.Мирзәбәва, А.Баһаваде ве б. гадинлар бәјүк ичтимаи-сийаси иш апарыдылар.

1925-чи илде Азербайҗан гөзаларында 211 клуб фәалијјет кәстәрирди. Онларда 30 дәрнәк, 26 савад мактеби, 8 артел, 2 в'мәлатхана фәалијјет кәстәрирди. Бүтүн Азәрс јчәинда гадын клубларынчн 2000 үзвү верди ⁴⁰. Мәсәләч, Шәкиде гадын клубу 1923-чи илде јаралды или ве 200 гадынә еһатә едирди. Шәһәрчәинда 85, Загәтәлада 150, Шәмхорда 47, Кәнчәде 200 гадын клубларда фәалијјет кәстәрирди ⁴¹.

Азәрбајҗанлы гадинларын ичтимаи һәјәт кәчмәсинде һәмкарлар иттифакларын да мһүм ро. ојнајырды. 1924-чү илде Азәрбајҗәинда 13 мин гадынә бирләшдирди. һәмкарлар иттифакынн ИФФәизини гаданлар тәшкил едирди ⁴². Гадынларын ичтимаи-әјдәли емәјо чәли олунмәсинде онларын советләрдә фәалијјәти мһүм рол ојнајырды. Мәсәләч, 1921-чи илде Кәнчә г. бернәјасында јерли советләрин тәркибине 14 гадын, Чәбрајил г. асында 2 гадын, Шәмәхи гөзалсында 1 гадын сечилимиши ⁴³. 1923-1924-чү илләрдә

республикада 449 гадын советләре сечилимиши. Онларын советләрдә иштирак ичшиләрин күчлү мһүвиметинә раст кәлирди. Бәна кәрәдә бә"зи гөзаларда кәнд советләрине сәккиләр доврнәдә гадынларын әјрчә јыҗинчлларын кә кирмәк ләзәм олунушду" ⁴⁴.

Гадинларын иштирак етдији советләр кәнд јерләринчә даба сәккәли ишлејир, әилә-һикәт мһүнасибәләрине дөвр дәркәт ве гөзалларын јерләрдә һәјәтә кәчмәсини тәһкик едирдиләр. Мәсәләч, 1925-чи илде Шәмәхи гөзалсында гадинларын иштирак етдији 5 кәнд советинин гөзалын гәлән советләрине нисбәтән даба сәккәли ишләгәји мөәјјән олунду ⁴⁵. Бә"зи јерләрдә гадинлар онлары советләре сәккиләрдә иштирак етмәјо гәҗмәјән ерләрине гарын ачыг тарышдурия кәчирдиләр. 1927-чи илде Салјан гөзалынн Хәлли кәндиндә, Гөзал гөзалсынн Мусәкәј ичиндә ики гадын советләре сәккиләрдә иштирасларына мә ә олар ерлориндән бошанимишдиләр. Агдам ве Чәбрајил гөзалында гадинлар кәчши мәктебдарларын советләре сечилимосинә гәши ве буна һәи. олунушдулар ⁴⁶.

1925-чи илин дөнбарында Азәрбајҗанын бүтүн советләриндә 187 азәрбајҗанлы гадын дәрди. Онлардан 71 нәфәри рајон ичрәиј-јәкомитәсинә, 4 нәфәри исе Азәрбајҗан МДК-нин үзвүлүҗинә сечилимиши ⁴⁷. Сонраки илләрдә гадинларын сәккәтләрдә фәалијјәти дәрәҗә күчләнимиши. Үмумијјәтлә, 1925-чи илде советләре 2504 нәфәр гадын чәли олунушду, онларын 2372 нәфәри гөзаларда иди. 1927-чи илде Азәрбајҗан үзрә 361 мин нәфәри сәккинин 130 мин нәфәри /36 фәиғ А гадын олунушду ве 5244 нәфәри советләре сәккилимиши. 1928-чи илин еваәлләриндә 6000 өмәкчи гадын јерләрдә советләрин үзвү 23 гадын кәнд советлә сәдри, 499 гадын исе партијанын үзвү или ⁴⁸.

1927-чи илдә 19 азербайжанлы гадын кәнд совети сәдри ишлә-
жирди. 1929-чу илдә онларин саја 92 нәфәр олмушду. 1930-чу ил-
дә советләр 10360 нәфәр, о чүмләдән 8222 нәфәр азербайжанлы га-
дыны әһәтә едирди. Булардан 388 нәфәр гадын, о чүмләдән 197
азербайжанлы гадын район ичрайјјә комитәләринин үзәү, 33 гадын,
о чүмләдән 56 нәфәр азербайжанлы гадын даијә ичрайјјә комитәлә-
ринин үзәү ишләјирди.⁴⁹

Кергүчү ким Азербайжан гаднын советләрдә фәал рол ойна-
жирди. Гаднынларын јерли һәкмијјәт органлари олан советләрдә иш-
ләnmәси, онларин сијаси һәјәтә атылмасы јени тиши айле мунасибәт-
ләри үчүн әсас иди.

Совет һәкмијјәтинин илк илләриндә гаднынларын чадрандан азад
едилмәч угрунда мубаризәдә айле-ниһаһ мунасибәтләриндә чох бә-
јүк јенилик әмәл кәтирмишди. Гаднынларын советләрдә, һәмкарлар
иттифакларында вә мәһкәмә органларында иштиракы айле мәшәти
мәсәләләринин объектив һәлл олунмасында бәјүк рол ойнајирди.
1923-чу илдә Азербайжанда 1800 үмуми гадын јыгынчагы вә кон-
франсы кәчирилмиш (онун 805-чи гәзаларда кәчирилмишди) вә
онларда минләрлә гадын иштирак етмишди.⁵⁰ Лакин ичтимаи јер-
ләре гәзалар вә галынлар чадра илә кәлмәјә мәчбур идиләр.⁵¹
Чадра гаднынларын ичтимаи-сијаси һәјәтә кәчмәсинә мәнәчилик
төрәдирди.

Чадраја гаршы мубаризә 20-чи илләрин әввәлләриндә башлан-
мышди. Бу тәдбир кишиларин күчлү муғавимәтинә раст кәлдири.
1928-чи илдә Азербайжан МК-и чадранын атылмасы һаггында дек-
рет верди.⁵² һәмин илин 2 ноябрда Азербайжан КК МК-партија,
совет вә комсомол тәшкилатларына мурачиәт етмиш вә онлардан
чадранын атылмасы үчүн әһали арасында изаһат ишинин үчләндирил-
мәсини тәләб етмишди. Мурачиәтдә чадранын атылмасына гаршы чыхан-

ларын чинајәт мөс'улијјәтинә чәләб олунмасына вә чидди сурәтлә
чәзаландырылмасына ичәзә вәдилдири.⁵³ 1928-чи илдә арты 28000
гадын чадраны атмышди.⁵⁴ Чадраја гаршы мубаризә кәстәтирди ки,
гадынлар бу әдәтлән әл чәкмәјә һәзырдылар. Чадраны атмыш гаднынларын
өрләри тәрәфиндән әлдүрүлмәси һаллары олурду. 1929-чу илдә чадра
әртмәлијјинә кәрә Губа шәһәриндә Әли Гулу оғлу өз арвадыны вә оңу
чадраны атмага тәһрик етмиш анасын хәпчәрлә әлдүрүшү.⁵⁵ Кәчә-
дә чадра үстүндә 17 јашлы Кулкәз Сәфәр гызнын ери 1926-чи илдә
әлдүрүшү.⁵⁶ 1929-чу илдә Ашәронун Гобу кәндиндә Заһид Иман-
гулу оғлу арвады Зибә һәмид гызнын, Шушадә Шаһмәз Зәјнал оғлу
Әлијев (Ширинбәјев) арвады Дәјлә Әлијеваны чадраны атдыгына кәрә
әлдүрүшү.⁵⁷ Үмумијјәтлә, 20-чи илләрдә гаднынларын ичтимаи-сија-
си фәаллығына гаршы кишиләрин чохлу чыхышлары олмушду. Әкчә 1924-
чу илдә гаднынлар гаршы 1388 чыхыш (дәјмә, бошанма вә әлдүрмә)
баш вермишди.⁵⁸

1929-чу илдә Азербайжанда чадра атылмасы ајлыгы кәчирилмиш-
ди. Нәтичәдә Кәчә гәзасында 1130Г, Шамахда 238, Шамхорда 150,
Кәдәбәдә 40, Ләнкәрәндә 300, Гәзымәммәдә 250, Губадә 131Г, Ну-
хадә 920 гадын чадрасынны атмышди.⁵⁹ 1928-чи илин II октябрда
Күрдәмирдә гаднынларын бәјүк јыгынчагы чагрылмыш вә онлар чадраны
атмаг һаггында өзләри тәрар тәбул етмишдиләр. һәмин кун Күрдәмир-
дә 40, Каррар кәндиндән 24, Моллакәнд кәндиндән 16, Гарасаггал
кәндиндән 15, Әрәб-Сарыан кәндиндән 10 гадын ордәча чадраларынны
атмышдылар.⁶⁰

1929-чу илин јанвар ајында чагрылмыш ХҮШ Үдүмбәк партија
конфрансынын тәрарында дәјирилди ки, айләдә вә кәләшәтдә кәһнә
әдәтләрә вә чадраја гаршы мубаризә социализм угрунда үмуми му-
баризәнин тәркиб һиссәсидир. 1929-чу илин апрелдә ҮҮ Үмум-

азербайжан Советләр гурултајы олду... Гурултајын төрарына уј-гун оларат чадра өлејинә мубаризә төдбирләрнә һаггында хусусти лимат вәртәгәләрнә бурахылмаси төрәра алынды. һакимијјет ор-ганларнә доғру оларат чадранн гаданларын ичтимаи-фәјдалы әмәјә көтмәси јолунда әнкәл һесаб едирди. С. Агамәлмоғлу бу мунаси-бәтлә јазырды: "Биз Шәрг гаданларчнә дәјгәнк: чадранн тчлла, ау әүлм вә кәләлјјин биабирчи әләметидир! Өз азадлыгыгыз вә ушарларгышнән кәләчәккә даһа јакшы ишләјиб јашамәси һәмнә рәлд олсун чадра!"⁶¹ Көниш миғасли төблигат вә изаһат ишнә јәсиндә он миҗләрлә азербайжанн гадан чадрадан әл чәкмишди. Гаданларнә чадраларнә атамәси просәси сонрақнә иҗләрдә дә күч-лу көпшәләмишди, Умучијјәтлә, 1928-чи илдә 12573 нәфәр, 1929-чу вә 1930-чу илләрдә 30201 нәфәр азе байжанлы гадан чадрасынн атыншди ки, онларын 12365 нәфәри Бақидан 17205 нәфәри гәзалар-дан иди.⁶²

Көрүндүјү ки, јөн" типли аиләни формәләшмәси просәсиндә гаданларнә ичтимаи вә сијәси һөјәтиндақкә мөғтәбини артырмәсинн ролу чох бәјүк иди. Гаданлар кәндләрдә јә әл һалларда голчомаг-ларнә советләрә бечилмәснә тәршн мубаризәләр кимч чыкыш едир-диләр. 1927-чи илдә Шәмахн рәјонунун Гурузи кәндиндә гаданлар зоғча өз чүмәјәндәләринә советә кечирмишдиләр. Мәбрајил гәза-синдә бир нәфәр гадан јығынчағда чыкыш едәрәк голчомагын совет-тә бечилмәсинн тәршнәси алышди.⁶³ Сәлјан гәзасиндә Әсилли кәндидә сәки јығынчағынә бурахылмадығнә әрә Усалдыг Султә-новә адлн гадан өз әридә бәшанмишди вә оларә сәккиләрдә ишти-рак етмишди.⁶⁴ Гәзас гәзасинн Мусакеј кәндидә сәкки һүгугун-дә мәррү едилмиш бир китәбия арвади јығынчағә кәлиш вә кәнд сәкки комиссијәсинә әриә вәрәрәк әриндәи бәшанмағн төләб етмиш

вә өзүнү сәкки һүгугунун бәрпн олунмәсинн хәлиш етмишди.⁶⁵

Гаданларын ичтимаи һөјәтә чәли едлмәсиндә һәмкәрлар итти-фәтларнә дә бәјүк рол ојнамышдыр.

1924-чу илдә Азербайжанда 13 миҗ гадан һәмкәрлар иттифәгин-дә бирләшдирилмишди ки, бу а һәмкәрлар иттифәкларнә гәвләринн И. Фәвзинн төшкил едирди.⁶⁶

Бундан еләвә 40 азербайжанлы гадан халы ичләсчләрнә кимч фәалијјет көстәридиләр ки, бу дә аилә-һәмкәр мәсәләләринн һәл-ли үчүн миҗмә өһәмјјетә малик иди. 1924-чу илдә халг мөһкәмәләр-индә 2,5 миҗ аилә мәсәләләри музәккирә едилмиш вә мөһкәмәләрдә 1,388 гадан чыкыш етмишди. Гаданларнә чадранн атамәси илә јанашн онларнә сәвадси илтиларннн ләгв едрилмәси сәһәсиндә дә бәјүк-иш аперилырды. Мәлүм олдуғу кимч сәвадсызлыг Азербайжанда кәт-мишдән ирс гәлишч бир бәлә иди. Азербайжанда әһалигн 95 әһали, кәнд јерләриндә 99,5 фәиз сәвадсыз иди.⁶⁷

Совет һакимијјетинин илк илләриндә көрүлән төдбирләр нәтичә-синдә — 1920-1923-чу илләрдә республикада артыг 187 миҗ зәһмәт-көшин сәвадсызлыгн ләгв едилмишди.⁶⁸ 1923-чу илин апрәл әјиндә Азербайжан ИМК Азербайжанн советләшмәсинн 10 илијјинә гәдәр республикада сәвадсызлыгн ләгв етмәк һаггында төрәр тәбул етмиш-ди. Нәзәрлә тутудурду ки, илдә орта һесабл 70 миҗ адамн сәвад-сызлыгн ләгв олунмишдыр. Сәвадсызлыгн тәршн мубаризә күчләзи характер алышди. Төрәгдә гаданларә сәвад ејрәдилмәсинә хусусти диггәт әјрилирды. Буна көрә гаданлар үчүн сәвад курсларнә ачылма-ға бәшланди. 1924-чу илдә бу курсларда 2800 гадан иштирак ед-ди.⁶⁹ Бу курсларда охујан гәзәләр вә гаданлар ичтимаи төшкиләтләр-лә ишләмәјә кәндерилырды. Беләликлә илк гадан кадрларнә јетишир-ди.

1927-1928-чи илләрдә сәнәт мәктәпләриндә вә техникумларә 942 азербайҗанлы гыз дахил олмушду. Бундан башга сәнајә мәктәпләринә 34, фәһлә факултәләринә 40, али мәктәпләрә 309, ичтимаитәрбијәви мәктәпләрә 1880 гыз чәлб едилмишди.⁷⁰ 1929-чу иллә Азербайҗанда 3962 савад курсу вә савад мәктәби ачылмишди.⁷¹ Сүр'әтлә кәнд јерләриндә мәктәпләр тикилирди. 1920-1936-чи илләрдә Азербайҗанда 680 мәктәб бинасан, о чүмләдән кәнд јерләриндә 600 мәктәб бинасан тикилимишди.⁷²

Беләликлә, Совет һакимијјетийин илк илләриндә азербайҗан гадынын савадланмасы саһәсиндә нәһәнк иш керүлүрду. 1929-1930-чу илләрдә еһалигин 19,8 фәизи, 1930-31-чи илләрдә 39,92 фәизи, 1931-32-чи илләрдә 74,1 фәизи, 1932-1933-чу илләрдә исә 83,3 фәизи савадланмишди.⁷³

Јени типли аиләнин формалашмасына тәсир едән амилләрдән бири дә Совет һакимијјетийин илк илләрдә еһалијә сәһијјә хидмәти саһәсиндә баш вермиш дәјишпикликләр иди. Сәһијјә хидмәти еһалинин, хусусилә ушагларын сагламлыгын тәмин етмәклә јанашы бу мөгәддә кечмишдә ичра едилмиш сәһијјә иш, оvsуmlарын вә тәркәчарәләрин тәдриҗән мәшһәтдән сыхышдырылмасына сабәб олурду. Ингилабдан әввәл Азербайҗаннын гөзаларында һәр 60-77 мин нәфәр адама бир һәким дүшүрду. Лакин Совет һакимијјетийин илк илләриндә керүнән тәдбирләр нәтиҗәсиндә артыр. 1923-чи иллә гөзаларда һәр 20-25 нәфәрә бир һәким дүшүрду.⁷⁴

Кәнд јерләриндә хәстәханаларын вә тибб мәнтәгәләринин шәбәкәси кенишленирди. 1913-чу иллә Азербайҗанда 11 кәнд јерләриндәки хәстәханаларын һамысында чәмд 73 чарпайы бар иди.⁷⁵ Һалбуки республиканын кәнд јерләриндә 1928-чи илләдә артыр еһалинин һәр 10 мин 666 нәфәрә бир һәким, һәр 4 мин 29 нәфәринә исә бир

хәстәхана чарпайыс дүшүрду.⁷⁶ Республикада хәстәханаларын сәји 1930-чу иллә 68 олдугу һалда бу рәгәм 1931-чи иллә 75, 1932-чи иллә 97-јә, 1933-чу иллә 107-јә вә 1934-чу иллә 118-ә чәмишди. Хәстәханаларын артмасы илә јанашы онларда олаң чарпайыларын сәји да чохалырди. 1930-чу иллә чарпайыларын сәји 3 мин едәд олдугу һалда 1934-чу иллә онларын сәји 7 мин 397-јә чәмишди.⁷⁷

Бу сәјәдә баш вермиш дәјишпикликләрин миҗасы һаггында ону демәк олар ки, Азербайҗанда совет һакимијјетийинин гурулмасындән 1940-чы илләдәк республикада мҗаличәханаларын сәји 739-а, о чүмләдән кәнд јерләриндә 442-јә чәтмишди. Хәстәханаларын сәји бу мүддәт ерәиндә 5 дәфә, һәкимләрин сәји 8,3 дәфә, кәрпә евләринин сәји 287-јә гәлмишди. Тибб мәнтәгәләринин сәји исә 1920-чи иллә нисбәтән 1940-чы иллә 22 дәфә артмишди.⁷⁸ Аиләнин мадди һәјәт сәвијјәсини вә еһалијә сәһијјә хидмәтинин белә јүксәлиши нәтиҗәсиндир ки, бәрпа дөврүнүн ахырларында республикада доғум артмыш, елүм һаллары азалмишди. Мәсәлән, 1924-1925-чи илләрдә Азербайҗанда 49 мин доғум, 1925-1926-чы илләрдә 70 мин доғум гәјд олунмуш вә беләликлә республиканын еһалиси 1921-1925-чи илләрдә 300 мин нәфәр артмишди.⁷⁹ Аилә гуручулуғунда мәдәни-маариф мүәссисәләринин шәбәкәсинин артмасы да мҗһүм рол ойнаырди. Колхоз гурулушу саһәсиндә кәнддә мәдәни гуручулуғу ишләри күндән-күнә кенишленирди. Ингилабдан әввәл Азербайҗан кәндләриндә мәдәнијјәт очаглары јохду. Икинчи бешиллијин сонунда исә колхозчуларын 440 клубу, 607 ушаг сахчасы, 378 гираәтханасы барды.

Бу илләрдә республикада мәктәпләрин сәји вә онларда охујан ушагларын миҗдари да артырди. Һәлә 1921-1922-чи илләрдә республикада шакирдләрин сәји 89,155 нәфәрә чәтмишди. Һәм дә гәјд олунмалыдыр ки, кәнд јерләриндә охујан оғлан вә гызларын сәји 13

мин 867 гөдөр иди⁸⁰. 1927-1928-чи иллөрдө м-ктөблөрүн саях 1475-
6 чатымдыч⁸¹, оне угун оларак шакирдләрүн миғдыра да үжкөл-
мишди. Көнд жерләрүндө огланларла жанаш гивларын мәктөбө чөлб
адилмәси дө күтлөви характер дамьырды.

Гадныла ан 20-чи иллөрдө ичтимая саясат фәалдыгынын артма-
ондан вә ичтимая-фајдалы әмәжә чөлб адилмәсчидән данышаркөн
онларын партија-саясат ишдә фәалијјәтләри дө үгәд өшилг өлидир.⁸⁰
Русьја Коммунист партијасынын XII гурултаји гаднылар арасында,
чүмчөдөн ишдә республикаларын гадныларын арасында апарылан
партија саясәт ишчүн әвијјәти һаггында гөјд өтм өди ки, "Шәр-
тиги зәһмәткөш гаднылар арасында партијанын кердүју иш, онларын
ојанмага бахламагына көмөк өтмөк мәғбәдијлә өһөмијјәтли өлдү-
гүчә вә әлдә өдилән өһүчәләри мөһәмләндирмөји төләб өтдијинә
көрә гурултај шөрт республикаларын коммунист партијазарынын
диггәтини ү һәш үчләндирмөк лавын көллијинә чөлб өдир"⁸².

Гадныларын патрирхәл гәјдәлардан, ү өмијјәтлә кечмишин
һүгүтөүзәлүгүндән әзәд олунысында гадын гурултајларынын да бө-
јүк ролу варды һәлә 1920-чи илин октябрында Бақыда Шөрт халг-
ларынын I гурултаји чағрылмышди. Гурултај гадныларын һүгүтүләр
һаггында бир өидә гөярәлир гөбул өтмишди.⁸³

1922-чи илин 26 мајында Бақыда Зағайғачыја гадныларынын I
гурултаји чағрылмышди. Гурултаја гадныларын иштиракына манә өл-
мәт үчүн Азәрбајҗанын мухтәлиф жерләрүндә голчомәглар ләијәләр
јајмыл вә олулдыла да гурултајын ишчүнә поэмага чалышмышды.р. Мә-
сәлән, белә бир шәкјә јазымышды ки, гаднылары Бақыја топлаја-
чағ, срадан да өн көзәлләригә сөчб Мәскәвја апарачоғлар. Бу
мүнәсибәтлә гурултајда иштирак өдөн бир азәрбајҗанлы гадын чы-
хыш да дөкәтди: "Буңгыла мәнә горхуда билмәдиләр. Гој Мәскәвја
апарошлар, даһа јакын срада Ленини өз көзләрилә көрәрәм"⁸⁴.

Гурултајын гөярәлир угун оларак 1924-чи илдә Азәрбајҗан
Мәркәзи Ичрәјјә комитәси һөғлиндә Гадныларын мәшәғәтини јакшы-
ләшдирмәк комитәси тәшкис өдилди. Бу комитә әлпәдә вә мәшәғәдә
һ дна өлий көһнә мүнәсибәтләрә гәриш мубәрәзәшнә кәјли көшә
ләндирди. Ана вә ушағларын һүгүтүгүн мүнәфиәсәси ишләригә чалыш-
дырмағ, гадныларын ичтимая-фајдалы ишә чөлб өтмөк үчүн комитә бир
өидә төләбәрләр һөјәтә көчирмөжә бәшләди. Комитәнин ишчүнә комму-
нист гадын Кәјли гәһн Күләрә рөһбәрлик өдирди.⁸⁵

1926-чы илин мајында Бақыда Әмәкчи гадныларын конферен-
чағрылмышди. Конференда көчөн 6 ил өрәиндә Азәрбајҗан гаднылары-
нын һөјәгында баш өермиш дөјишмәкликәләр јөкүн вурулмуш вә гәриш-
лә дурған әзәбәләр мүнәјјән өдилмишдир. Конференда иштирак өдөн
Мәрија Удјановә өя чыхышында Азәрбајҗанда гадын әзәллыгы мәсәлә-
сини һөғлиндән бөһс өдәрәк һөйишди: "Бу вахта гөдөр мән өнәкч
көрдүјүгүзә һәләрә гөвәтләр вәситәсилә тарыш өлдүдүм. Инди чөв
көвүгүн гәришчидә јүзләрә мубәрәзәләр әјләшмишдир. Артық Азәр-
бајҗан гадныларын кетмишин өсарәт символу олан чадраны атышы,
бөрләр фөју дашдыкылары өсарәт зәһирләригә гырышы, јөни һөјәт
угрунда фәал мубәрәзәжә бәшләмәшләр"⁸⁶. Гадныларын ичтимая кү-
ләви төдбирләрдә фәаллыгы артырды. 1923-чү илдә Азәрбајҗанда
1600 гадын јыгылчачы вә конференс көчирилмишди. Онларын 305-и
гөзаларда гәчирилмишди.⁸⁷ Јухарыда кәстәрдишмәк төдбирләр
гәдныларын саясәт фәал ишчүнә артышы оларын ичтимая фәј алы әмә-
жә чөлб олунысында шәһәт јаратды.

Сөзәт һөғимияјјәтинин әлк иллөрүндән гаднылар гөдүмчә халг
төсәррүфәсиндә иштирак өтмөжә бәшләјүдиләр. 1924-чү илдә Азәр-
бајҗан сөнәјәсиндә 14800 гадын иштирак өдирди ки, бу да Азәр-
бајҗанда сөнәјә протетариәтшүн I6 фәизинә тәшкис өдирди.

1927-чи иллә XIII Баки партија конференс шәһәр партија тәшкилатларына диггәти гаднларын сәнајә сәһәләринә ишә чәлбә едилмәсинә доғру јөнәлтмәји тапшырмышды. Конференсын гәрарында дејилирди: "Бүтүн партија, комсомол, һәмкарлар вә совет тәшкилатлары зәһмәткәш гаднлары, хусусән азербәјчанлы гаднларын елкәнин тәсәррүфәт һәјәтина даһа чә-барәтлә чәлбә едилмәси үчүн мухталиф тәдбирләр вә вәситәләр апармалы-дырлар"⁸⁸.

Гаднларын чадрәгә атмасы вә савадсызлыларынын ләғв едилмәјә башланмасы просесиндә онларын сәнајә муәссисәләринә ишләмәјә кетмәси һаллары кетдикчә китләви хәрәкәт дашыјырды. 1931-чи иллә нефт е-малы заводларында 1734 нәфәр (онун јалғыз 28-и азербәјчанлы иди), 1933-чү иллә исә 2154 нәфәр гадн (онун 164-ү азербәјчанлы иди) ишләјирди.⁸⁹

1929-1930-чу илләрдә Азербәјчаннын бүтүн халғ тәсәррүфәтиндә иш-ләјән гаднларын сәји 2998 нәфәрә, 1930-1931-чи илләрдә исә 46004 нәфәрә чатмышды.⁹⁰ Бу рәғәмләрдән керүнүр ки, азербәјчанлы гадннын ичтимаи-фәјдалы әмәјә чәлбә олунмасында чох бәјүк дәнүш әллә олунмуш-ду. Гаднларын халғ тәсәррүфәтиндә иштиракы аиләнин мадди рифаһ һалынын јүксәлишине сәбәб олду. 1925-чи иллә бәзи сәнајә сәһәләриндә чалышан фәһләләрин орта ајлығ әмәк һаггы ингилабдән әввәли сәвијјә-сини 163 % тәшкил әдирди. Кәндли аиләләринин дә мадди һәјәт шәраити јахшылашмыш, кәдирләри артырды. 1925-чи иллә СССР-дә һәр кәндли аиләсинин үзүнә дүшән орта кәлирин мадди 35,6 манат, Азербәјчанда 46,1 манат олмушду ки, бу да пәмбүгчүлүгүн инкишафы илә әләмәт дәр иди. Республиканын еһалисинин мадди һәјәт шәраитини јахшылашдырмағ гәјгисинә галарағ дөвләт 1925-чи иллә Азербәјчан үзрә 2,7 милјон манат кәнд тәсәррүфәт веркисини азалтмышды.⁹¹ Кәнд јерләриндә аилә-нин мадди рифаһ һалынын јүксәлмәси вә гаднларын һүгүгсүзлүгүнүн

арадан гәддирылмасы торпағ мунасибәтләринин нәчә һәлл олунмағыннан асығч иди.

1929-чи илин мајы. 5-лә Азербәјчан ингилаб комитәси "Торпағ һаг-гында" дөкрәт верилди. Дөкрәтдә дејилирди ки, бу күндән әтибарән Азербәјчанда торпағ үзәриндә мүлкәдәр мүлкәјјәти ләғв едиләр вә тор-пағлар кәндлиләрин ичтијарына чаты.⁹² Дөкрәт нәтичәсиндә 1300000 десјатин мүлкәдәр торпағны алынарағ кәндлилә ин ичтијарына верилрди. Нәтичәдә кәндлиләрин һәр ил чәра вә мүлкәдәрләра илдә 600.000 манат гышыл пул вермәкдән азәд етди.⁹³

Әзлүјндә бу ингилаби тәдбир иди, нәһәјәт торпағны кәндлиләр арасында бөлүшдүрүлмәси үчүн әәмји јаранмышды. Ләкин бу дәнүш сәл вермәди. 1929-чу иллән бүтүн торпағ чәр ичтимаиләшдирилмәјә башланды вә дәмәли, зилә торпағдан мәнрум олду. Артығ 1931-чи иллә Азербәјчан зәһмәткәшләринин 46,3 фәизи коллектив тәсәррүфәтләрдә бирләшмишди.⁹⁴ 1928-чи иллә Азербәјчанда 287 колхоз олдуғу һалда 1931-чи иллә онла-рын сәји 3440-а чатмышды.⁹⁵ Коллектив тәсәррүфәти кәнд аиләчин тә-сәррүфәт әвәји функцијасыны арадан гәддиырды.

Кәнд тәсәррүфәтинин коллективләшмәси аилә-никаһ мунасибәтләри-нин тәнзим олунмасы аилә мәишәтинин јөнәдән гурулмасы үчүн башлан-мыш ишә зијан бурду, бу да јухарында дејилдији киши аиләнин ичтисади бунәврәсинин дағдылмасы -- онун истәһсал әләт вә вәситәләрдән мән-рум едилмәси илә әлағәдәр иди. Моногам аилә тарихән хусуси мүлкәјјәт әсасында јаранмышды вә ондан сонра тәсәррүфәт әвәјинә чеврилмишди. Ләкин аиләнин истәһсал әләт вә вәс.тәләри патриархал тәјдләјә ујғун оларағ кишәјә мәнхус иди. Совет һакимияјјәти киши илә бәрәбәр гадына һүгүг вермиш, никаһ мунасибәтләрини тәнзим етмиш, гаднны аиләдә мүлкәјјәт һүгүгүнү бәрпә етмиш, ләкин шәһәр тәрәфдән аиләни үмүлј-јәтлә мүлкәјјәтдән мәнрум етмишди. Гәһунла киши ичтисади базасына ројду, нәтичәдә аиләнин мүлкәјјәти инкишаф еткәнчәк мәјлиш еткүн-

Барсиз ө'лан едилмәсилә азјашил гизларын әрә верилмәси, гизларын зор-
ла гачырдылмасы, чохарваддлылг дө ситә йиһаһ әдетләри мәншәтдәлә чык-
маға башлады; чадранн ләгв әдлмәси вә савдәновлыгынн әсас шәрты
олду вә бу гадынн йчтимаә һәјата чәлб олунмасы илә мейкәмләнди; еһа-
лшјә тибси хидмәт сәһәсиндәги денүш айла мәншәтиңдәги бир сира овуш
вә әјинләрин арадан галхмасына сәбәб олду.

Бүтүн бушәр тәккәбинлијә әсасланан моногам аиләниң ә онун
мәшәтинин сормалашмасы пр. сәсини күчләндирди.

КИМИ

1. Муса Каланкатлынын "Албан тарихиңдә Алчан, "Үп еор Ермәни чоҗ-
рафијасында Алван кими јазылмыш бу кәнд индики Арабларда јерләшир-
ди: XII еордә Влкан формасында Бејләгәтчин хәзинәдари Мәс'уд Иов Н.ә
дара чехоус кәндләрдән иди. Мә'наси мә'лум дејил.
2. Степаннос Орбелиан. Из истории рода Смсакан. Пер. о др. зноармян-
ского Г.Тер - Григоряна. Азербәјҗән ЕА Тарих Институтунун әлми ар-
хиви инв. № 1227, XXV, ф. 5011.
3. Дилимиздә инди "адахлы" кими ишленир. -үрк илләриндә одак "сәз вәр-
мә" "әһд", "дејман" дәмәдир. /В.В. Радлов. Көст. дүгәти, I .сәһ 479/
"Адакламак" формасында бу сөз түркмәнләрдә дә вәрдыр. / 98,152 / Көч-
мишдә һәм оглан, һәм гыз бири дикери үчүн "адахлы" сәјилырди. Еркөн
јашында ниванланмыш гыз һәм дә "дәјикли" адланырды. Бу сөз Фүзулинин
"Дәјиди вә Мәчнун" әс риндә дә чекилир: "Асудә икән адеглы олду"
4. "Дәуғлиси вәрды, тез дүкүн -дирик етдиләр". Чүмләдоки дүкүн "тој"
мә'насындадыр: "дүкүн башлады" /33,67 / . XҮ еор А әрбәјҗән шаири
Дусиф Мә'дәйн "Вәргәвә Күлшәһ" вәсфиндә: "Гәшдәләр Күлшәһ үчүн
үч күн дүкүн" / М. В. Гейрәманов, Э. Т. Ноцајезе. Дусиф Мәддәһ.
Вәргәвә Күлшәһ. Баки. 1988. с. 151 / . XII еор Азербәјҗән шаири
Мустафа Зәририн "Ол дүкүндә тојлап хәлги-шәһрү кәј" мисрасында дә
тојла дүкүн фәргләнтирилир / 21,228 / . Тој мә'насында дүкүн сөз М.Пү
Вагифин бир шә'риндәдә ишләнишиди: "Дүјән олду, бүтүн хублә, јығылды".
/ Молла Пәнәһ Вагиф. Әсарләри. Баки, 1960, с. 76 / Көчмишдә Сәлјән
рајонунда Кичик тој, Шамәхи рајонунда "аз әдаман иштарак етдији шәң-
лик мөчлис" мә'насында иди. Епослакы "јаруги" сөзү ивә дилимиздә јә-
вүр "јахин" сөзүни фәрглик дәрҗәдәдир.
Күјәкү оғул олмаз"; "Кан атаман кәјкиси" /33,39 / . Бәшгә түрк ил-
ләриндә "күјәк", "күјә", "күјәкү" кими сөзлән сөз Азербәјҗән дилиндә
дә күрәкәч / вәки мөһтәшәкәч / сөзләрин аһәмиәти / Елх / Э. Ә-
вәртян. Этимологический словарь тюркских языков, т. 5, М. 1960, с. 131 /

Диалектлериниңде бу сөз киҗоа киимидир.

6. Гөдим түркчө јенке "дајн артады", "ени арвалы"демекдир.
7. "Бу үзүк аралында нишан олсун хан гүзы" /33,112 /
8. Епосда тој сөзү "эјјафет", "шөңлик мәчлиси" ие"насындадыр:"Ханлар ханн Бајанду" илде бир кере тој едиб Огуз бөјлерини тонаглардн."
9. Күман ки, нишан ме"насында дүкүн сөзү мөншөчө дүкүн "бағлан-ичш" сөзү иле алағөдәрдыр. ве ме"чези ме"нада евден-иле ин бирлөшдирилме ини билдирип. Халг ичарисинде инди ө "евлендирмек" аңламнда "ајағыны бағламаг" сөзү ишгөңир.
10. "Диринке тој чалынан јер" ме"насындадыр. Үмүмийјәтле, диринк "чөлнө ојнамаг", "тој", "чалгы", демекдир. Јат дилинде бу сөз диринни киимидир.
11. Алтој диллеринде келич "нехоус"; "вид олан" демекдир / Этимология II 34", М. 1967, с. 341/.
12. Епосда "гүмүзы көрдөк " тој едилөн оглан үчүн тикилмиш алачыг ие насындадыр: " . . . алча көрдөкме гәршу көлөн " /33,146 /.
- Отураг көңдлөрдө көрдөк оглан өвинин бир төрөфинде келин үчүн пәрде иле ајрылмиш хуосу јер иди. Көрдөк гөдим түрк диллериндн гер"чө-пәрләмөк"; "оөдд чөкмөк "; "насарламаг" / Е.В.Сәвәртҗан. Көст. дүгөти .Ш, с. 23 / сөзүндөн ве мөкан билдирен -дөк/лөк / текилчисини и ибарәт олуб "оөдд чөккилмиш јер ме"насындадыр. һәгигәтдә көрдөк өвин дахилинин төңки парча ве чөчим э / јахүд килимле / һасарламыш бир һисови иди. ХҮ өр шаири Муртафа Зөририн "Бөгәдилөр көрдөки китүш сарај"/21; 279 / миоравндан ајдын олур ки, көрдөки бөвәјирдиләр. Евденнлөре өвдә 3 күн мүддетине хуосу јер ајрылмаос адети бөшгә адлар алтында кечмише Јорта Лојјанин түрк халгларинда ит вәрди. Бу бардә сөх : Г.А. Бончромоловокий, Сәвәбие жилиша түрөкчөиң "народности."Мат диалы по этнографии, том Ш. Вып. I Л., 1926, с.101 -110;

13. Епосда "өвләнән оглан" аңламнда "өркөн" сөзү вәр. Диалект-ләримиздә бу сөз "өрјөнлик" сөзүнүн төрҗибинде гәлмәшдир. Көчмише әмлак гәрдашлар арасында белүшдүрүлдүкдә субај гәрдаша өләвә ајрылан иј "өрјөнлик" (өркөн "јеткин" "өвләнәмәли оглан" сөзүндән -ли" шө-килчисиндән) адланардн. Оглан тојун ахирнччә күнүндөк "өркөн" адла-нырды. Огланнн тојун сон күнү "бөј" адланмасы епосда ашагылакн чүм-ләдән ајдынлашыр:"Бөјләр, бу күнлүк бөјлјини тој бунун олсун.Тојун һараја кедирсә, көтсин, нејләјирсә өтсин" (33, 162).

14. "Чөнбөрүмә алча ганым дөкөјимки?" (33,73). Епосу агәрбөјчән-чаја чөвирәнләр бу чүмләни "өз чәдрама, донума ганым ахилмиши?" ки-ми вәүмишдир (33, 171). Бу чөвирмә сөһвдир. Огузларда гәдәнлар чәдра өртмүрдүлөр. Чөнбөр бурада баша бағланан саргыдыр (В.В.Радлов.Көст. лүгәти, Ш, 2, с.2003) ки, бу да фарс дилинде чөнбөр "һалтавари" сөз-үндәдир. Буну Низам Көнчөвинин "Сирләр хәзинәси"ндә "һөч бир баш чөнбөрнән дөјилдир, онун азад" миорави да ајдын көстөрир.

15. Гөдим түрк дилләринде шүлән, сүлән "шөңликдә јәмәк сүфрәси мәчәзи ме"нада "Күтләви шөңлик" демәкдә .

16. "Огул, Галын огуз бөјләрини өвимизе дө вәт едөк, нөчә мәс-ләһәт көрөрләрсә, она үјгүн да иш көрәрик" (33, 153).

17. Бәкрәкә "адахлысындан өркөнлик бир гырмыш гәјтан кәлдн" (33, 153). Инди дө тојун ахиринчи күнү гүз өвиндән бир чончада бөј үчүн көјнөк кәтирилләр ве бөј оңу кәјир. Чәлилабад рајоңунун "абдә-бад көңдиндән јашли и луматчымызны дө ијинә көрө, адәтә кере гүз өвдән кәдәрилмиш көјнөји (гәјтаны) бөј,40 күн кәјә биләрди,сә ра садага чыхарылдыр ве адәтән дәрвишә верилрди. Чох марағлыдыр ки, е'нилә ту адәт огузләрда вәрди: гүз өвдән кәдәрилмиш көјнөк 40 күндән оңра дәрвишә верилр (33, 153). Гүз өвдән тојун ахиринчи

күнү оглача көңөк көңдөрүлмөсү адети Гафгазны бөтө халкларында да берди (бах:113, 175).

18. Бу берде бах аштында.

19. "Огуз заманында евлянея һер икид ох атарды" (33, 155). "Көрдү дукунд көжкү ох атыр" (33, 63). Ыпосдан керүндүр ки, тој күнү үзү-жү мүөжөн мөсафөдө гојур ве сцу охла вүрүрдүлөр "Бөјрөк охла үзүжү вү-у паралади" (33, 63). XIII әсрин орталарында Шамахи о олуш сөјжәһи адам деариј јазыр ки бир шөһлик вахты үзүжү ат тукунө кеңирдиб ас-дылар. Алгч аддым мөсафөдөт хан ики дефө охла туку буруб үзүжү јерө салды (Мөст.әсәри, с.546).

20. "Огул, гвө тапмаг сөндөн, мал-чул хөрчлөмөк мөндөн" (33, 163). Ганлы Гоча оғду Гантуралы үчүн атасын гвө тапдында Гангубалы сорушур: "Гвөчч-күмүшү истајыр? Гатнрми истајыр?" (33, 184). Ыпосда дејилир ки, Дәли Гырчар бачасы Сөјрөк үчүн мин ајгыр, мин гојун, мин көнөк тө-әб шир (33, 1.4).

21. "Гнаны хныя аг өлине јажмаз өлду" (33, 57); "Өлмөри бил-јин-ден хныялы, бармаглары нахышлы" (33, 166).

22. Сөлдән ханы Гантуралыја дејир: "А- дувагымын алтында даныш-мады" (33, 190). "Вај ал дувагымын јијөси" (33, 156).

23. Бу јун һавасынын алдынн мө наснын ајдынчылдыра билмөдик.

24. Ыпосдан ајды. одур ки, бунун үчүн јодун ортасына даш јыгыр-дылар (33, 158).

25. "Бурла хатун Гаваһа гаршу кәлиб габаг галдырды" (33, 72).

26. "Ајағум башмаг, үзүм јашмаг көрмөди" (33, 181).

27. "Зурвачылары говду, нагарачылары говду" (33, 64).

28. Ыпосда дејилир ки, Дирсе хан өвлөди өлмөсүн үчүн гуру јер-

лөрө су чөкмиш, гара донду дөрвишлөрө нөзир вермиш, ачлары дојдур-муш, јалынчагыра палтар вермиш, һөјваң кәсиб өтини пәјламышдыр (33, 133, 136). Гаваһ ханын арвады Бурла хатун да мөһз гуру чајлара су салмыш, дөрвишлөрө нөзир вермиш, гоншулара јажшы бахмыш, үмүб-күсөнө, диләңчијө јемек вермиш, ачларн дојуздурмуш, чылпагларн ке-јиндириши ве она көрө оғду олмушдур (33, 171).

29. "Бөлөјини бөшикдә бөлөдјим оғул" (33, 145). "Бөлөмөк" сөзү алтај дилләриндә бө "бөшик", бөбө "көрпө илә бөшик бир јердә" (бах: Сравнительный словарь тунгусо-манчжурских языков. том I, Л., 1975, с. 120) сөзүндөндир.

30. "Ана һагы-Танры һагы".

31. Дирсе ханын арвады оғдуна дејир: "Атан сөнө гвөдмса да сөн атана гвөма" (33, 138).

32. "Гоншу һагы -- танры һагыдыр. -- дејиб сөјләр" (33, 131).

33. "Тонагы көлмөјөн гара өвләр јыхытсыя, јөк" (33, 31).

34. "Гараваша тон көјдирсөн галын өлмөс". Әслиндә "гараваш"дыр. XIII әсрә гөдәр Фрөбистандан, Аджикидан гул өдлөмиш зөңчи гыаларн кө-тирилб сатылдырды. Бөдөнинин дөрисини ве сачы гара өлдүгуна көрө әзәр-бајчанлылар онлара "гараваш" дејирдиләр. Гараваш өв гуллуғчусу ве ушага бахан иди.

35. Бу јашлылар гуруна көчидлө әлағөдәр әдөтләрден барилир.

36. Јенә орада: с. 217. "Әвај гурд әнуки өркөјиндә бир көкүм вар".

37. "Аг сазын асланында бир көкүм вәр" (33, 217).

38. "Аг сунгур гушунун өркөјиндә бир көкүм вар" (33, 21).

39. "Гаваһ гара көпөклө соралашды" (33, 136).

40. "Гојун мөни бу ағачла данышым" (33, 146).

41. "Оу танрынын үзүн көрүшдүр, мөн бу су илә соралашым"

(33,136). Губа районунда Алпан калды өрәзисинде Су-баба пири вар.

42. Су периси һаггында әгиде башга түрк халкларинда да вар (бах:294,28).

43. "Бәкрәдин атасы бәзүк сарыгыны көтүрүб жерә чалды" (33,155).

44. Дирәе ханын арвәды "чыхсын мәним бу кор көвүм, а Дирәе хан, јаман сөзјизир" (33,136) дейјр.

45. Бу биреле бах:Онуллаһи С.М. Иран буржуа алимлеринин әсәрләрендә Азербайжан дили тарихинин сахталашдырылмасын."Азербайжан тарих ве мәдәнијјетинин буржуа сахталашдырылмасына гаршы",Баки,1978.

46. Орта әсрләрдә шәкликләрдә (мәшвә е'тибарлә мә'бәдләрдә) чалыб охујан ве әјләнчәләр көстөрән адама мүтрүб дейјилрди (Очерки мотогри культуры Средневекового Ирана.М.,1984,с.220). Фарсча лүти (Азербайжанча "лоту") адланырды. Онын чалдыгы мусиги алетинин ады наимуо иди (јәнә орада;с.220). Мүтрүб ("сазанда", "чалгычы", "ханәндә", "рего әдә-әдә ојнајан") III әсрдән (әрәбләрјан Азербайжанын ишгалиндән) әввәл бу сәнәтлә мәшгул олан азербайжанлы магларә (мугларә) әрәбләр төрәфиндән верилән аддыр. XIX әсрдә тојларә мүтрүб Чәнуби Азербайжандан да вәт әдирдиләр. "Мүтрүбләрјан ө'ла нөвлү ипек ве јундан хуосуи ләбаслары варды: дар шалвар, дар көјнәк, онун ашагысында јир гаршы әнлијиндә зерли-зибәли гырчын, гызыл бајтадан кәмәр, гисмән дикдәбан ајагагабы" (М.Сүләјманов. Шитдикләрим,охудугларым ве керүкләрим. Баки,1987, с.43).

47. Мүшк әтир алыдыр ве чөјранын (аһунун) көбөјиндән әлдә әдилрди.Низами Көнчәви јөзәр:"Чәм һәлында мүшк аһунун көбөјиндә,дар кисәдә" (41,65), Мүшк әтри гара рәнклә әлурду. Шадр јазыр ки,бу әтирли мајә јалныз сүнбүл јәдикдән сонра "Татар чөјраны" адлапан аһунун көбөјиндә јыгылыр:"Сүнбүл јәдијиндән татар чөјраны,мүшкүн гохусу басар дүјәли" (41,222). Классик әдәбијјатимызда Хаганидән башлајараг бир ән'әнә оларяг мүшкүн Хүтән (гәдим түрк мәншәли Хотан -- Шәрги Түркүстанда,

Кашгар ве Тибет сәрһәддиндә әјәләт ве шәһәрјан ади. Бах:Маһмуд Кашгар. I, 76; Дрөнвәторкский словарь, с.638) дә јашајан чөјранын көбөјиндән алынмәси көстөрилр. Хагани јазыр:"Бир Хүтән аһусунун кичикчак көбөјиндән" (33,354). XIX әсрдә Хуршуд Бану Натәван:"Хатән сәһрасынн мишкин әдиб әнбәрәфшан әјләр"; Гасим бөј Закир:"Аһуји Хүтән төк гарчарды мәнләв" (Азербайжан классик әдәбијјати китабханасы, 20 чилдә, VIII ч., с.168); "Јатмын ири Хүтән көјики таг арасында" (јәнә орада, с.85); Әбулгасим Нәбәти:"Аһуји Хүтән сәндән алыб никаһи" (јәнә орада, с.952).

48. Әнбәр әрәб сөзүдүр. Гәдимдә кәшәләтә охшајан бир нөв балыгыны мә'дәсиндән чыгарылан хош гохулу јағлы мәдләнин адыдыр. Гара,боз ве сары рәнкләрдә әлурду. Классик әдәбијјатимызда илк дөфә Гәтрани Тәбризи төрәфиндән ишләдилмиш "әнбәр" сөзү ахырынчи дөфә Молла Пәнәһ Вағифин бир шә'риндә чөкилр:"Бәдәниндән мүшкү-әнбәр гохуја" (М.П.Вағиф. Әсәрләри, Баки,1960, с.8).

49. Үзәррик (әли әди кәдәнит) биткисинин ады Хагани, Низами ве сонраки орта әср шаирләринин әсәрләриндә, һәбәлә шиғәһи халы әдәбијјатимызда тәв-тәв чөкилр. Индијәдәк азербайжанлыларын мәләтиндә бәднәзәрә (көвәдәјмәјә) гаршы бәр васитә сәјјилән үзәррик биткисинин ады Маһмуд Ташгеринин әсәрјидә вәрдыр. (МК, III, 12; Дрөнвәторкский словарь, с.630). Үзәррик (әли үзәрлик) гәдим түркчә өз (азербайжанча та) "габагамаг", "үстүнлүжә мәлик олмаг", "ғалиб кәлмәк", "удмәг", "үстүк кәлмәк" (Е.В.Севортјан, Көст.лүгәти,1,425) ве ондан дүзәлмиш үзәр "мәһв әдәр", "көвәр әдәр", "ләғв әдәр" (көст.лүгәт, I, 622) сөзүндәндир. Үзәррик биткиси Азербайжанда чох јердә битир. Керүнүр, азербайжанлылар әвсунларда бу биткидән гәдимдән истифәдә әтмишләр. Мил дүзүндә вәрадән әввәл Y-I әсрләрә аид кургандан 1953-чү илдә бир сахсы габла үзәррик тохумлары тапылмышдыр. (О.Ш.Исми-

заде. Лекарственные растение в народной медицины в древних археологических находках. ДАН Азерб.ССР, 1959, № 7, с.627). Јашлы ма'луматчыларымызнын дедијине керә үзәријян мүгәддәслији онун ән чоҳ кәһнә гебристанлыгларда битмәсиндәдир.

Гөјдәдилмәлидир ки, Орта Асијада тачикләрдә вә Харәзм өзбәкләриндән башга (32I, 19I), гөјри-түрк халгларында үзәрликдән бәднәзәрә гаршы истифадә олунмасы әдәти јохдур. Она керә дә бә'зи тәдгигатчылар үзәрлик биткисинин әввәлчә Ирандилли халгларын инамырында истифадә едилдији фикрини ирәли сүрмүшләр (ИЗ,97). Бир мұлаһизәјә керә бу битки "Авеста"да "Спента" адланыр ки, бу да "мүгәддәс" дәмәкдир. **Мараглыдыр ки**, Харәзм өзбәкләриндә үзәрлик мәнз "испанд" адланыр ки, бу да Спента "мүгәддәс" сөзүнүн тәһрифидир. Азәрбајҗанда һәлә еркән орта еорләрдә бәднәзәрә гаршы үзәрлик биткисиндән истифадә олунмасы Низами Кенчевинин "Искәндәрнаме"дә "Ғајтарыр, рәдд едир кәләм бәләни" мисрасы илә тәсдигләнир. Алтајда, Газахыстанда вә Сибирдә јашајан түрк халгларында бәднәзәрә вә пис руһлара гаршы арча (јахуд арчы) ағачнын будагынын јандырларыга түстүсүнүн хәстәјә верилмәси әдәти варды. Онларда бешијә гојулмаздан әввәл ушага јандырлымш арчы (арча) будагынын түстүсү верилир (бах:316). Түрк азәрбајҗанлыларда арча ағачына ситајишин галыглары да галмагдадыр. Дуванны јачынлыгында, дәмирјол стансијасынын 6 километрлијиндә јерләшән вә кечмишдә ситајиш едилән Гара ат пири адлы зијәрәткәһ арчылыг даш тәпәдән ибарәтдир.

50. Гөтрап Тәбризвинин һумај (бу илаһәнин әсл ады Умајдыр, әввәлидәки "h" сәси протөздир) илаһәсинин аднын чәкмәси халгмызын мәншәјә бахымндын чох диггәтәләјиг фактдыр. Үш әсрә айд түрк руни јазында ады чәкилән Умај көрпә ушаглара һамилик едән вә онлара гут верән илаһә адыдыр (бу бәрәдә бах: Л.Р.Кнзласов. К истории шаманских верований на Алтае. КСИИМК, ХХІХ, л.1949, с.49). Гыргызларда

догум вахты мамача Умај-Әмәни (Умај-Аианы) кәмәјә чагырырды (60, 98). Гөдим түркләрин әгидәсинә керә Умај (гыргызларда һумај-Әнеси, телеутларда Мај-Әнә, өзбәкләрдә Умај-Ана, хакасларда Имај, кумандинләрдә Убај-Әнә, шорларда Умај-Әнә, јакутларда Ајын һыт, качинләрдә .Имај-Әнә вә с.) үч ил (ушаг дил ачана гәдәр вә мустәгил сурәтдә јеријәнә гәдәр) ушаглара һамилик едир (316,166). Алтајда сәгајларда инама керә гедына ушаг гујуну Имај-иче верир (Н.А.Алексеев. Ранне формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск, I 80, с.134). Диггәти чөлб едән одур ки, ХІ-ХҮ әсрләрин Азәрбајҗан классик әдәбиј-јатнын нумајәндәләри Умај илаһәсини гуш (һәм дә кәлкеси олмајан гуш) шәклиндә тәсвир едирләр. Ашыг Гурбанинин (ХҮ әср) бир ше'риндә "һумај кими дөвр ејләрем" һавада"мисрасы вар (Гурбани, Баки,1990, с.107). һәгигәтдә дә Алтајын түрк халглары ичәрисиндә Умај һәм дә "Гуш-Әнә" адланыр. Шүбһәсиз, түрк мәншәли бу илаһә ады Иран мифолокијасындакы "һумај" кими гөјд едилмиш гушла ејнидир, лакин бу ады Иранмәншәли (А.М.Сағалиев. Мифология и верования алтайцев Центрально-азиатские влияния. Новосибирск,1984, с.8. јазыр ки, куја Ума илаһәси түркләре Ирандилли халглардан кечмишдир. Ондан әввәл бу јанлыш фикри С.Г.Клјашторныј сөјләмишдир. . Лакин Н.А.Алексеевә керә, әһтијал ки, Умај илаһәсинин адында Ај сөзү вар-Н.А.Алексеев. Ранне формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск,1980, с.134). сәјмагда тәдгигатчылар јанлырлар (бах:Бутанов В. Культ богини Умай у хакасов. Этнография народов Сибири. Новосибирск,1984). Умај гушу һаггында бах: Н.П.Диренкова. Умай в культуре турецких племен. Сб.. "Культура и письменность Востока". III, Баку,1928, с. 134-139; Тәһмасиб М. Әфсанәви гушлар. "Вәтән угрунда",1945, №5; Сүләјман Әлијаров, "Дәдәм Горғуд" китабында авахаганлыг тарихини изләри". "Азәрбајҗан филолокијасы мәсәләләри",Баки,1984.

Гөддм түрклярде ана/ана һәм да "илаһе" мө'насында или. Умај-Әнә, Каһн Әнә (гајһи ағачына ситајһишә бағлы илаһе ады; бу ағачы чәрдиқде ондан ана суду кими ширә чыкмасы илә әләғәдардыр), Дәр-Әнә (Јәр-Әнә), Су-әнә илаһә адларының сонларындакы әнә, ана сөзу Алтај мәншәлидир. Бунунла әләғәдәр оларәг Иран мәншәли сајһиан Ана-һид ("Авеста"да Нәһид су илаһәсинин адыдыр -- 27,49) гадны илаһәсинин әвәлиядәки "ана" сөзу дә дигготи чөлә адир. Ахырынчы дәфә классик әдәбијјатмында һумај илаһәси А.А.Бәкханов тәрәфиндән чәкилдир: "Тузгунларда ахтарысан һума колкәси" (Азәрбајҗан классик әдәбијјати китабханасы, 20 чилд, 3-чилд, Баки, 1988, сәһ.286).

Азәрбајҗан әразисиндә Умај илаһәси илә бағлы јекәнә ситајһи јәри Губадлы рајонунун Гарачалы кәндиндә "Умај ваһәси" ады пиридыр. Кечимидә хәстә ушағларч бу нирә апарырдылар (һ.А.Гулдјев, А.С.Бәхтијаров, Азәрбајҗанда гөддм дини адәт әр вә онларын мәншәтдә галығлары. Баки, 1968, с.75).

51. Јакутларда ушағсыз гадылар јахаларына тозагачы габынчандан дүвәлдилмиш гуш шәклиндә Умај илаһәсинин символу кими кичик мүнчүг тахырдылар (Приклонский В.А. Три года в якутской области: "Живая старина", вып. 4У, с.65). Азәрбајҗаннин мухталиф бөлкәләриндә тапылмыш әркән орта еорләрә айд кичик метал гуш фигурлары (Ғ.Ибраһимов, Металдан гуш фигурлары. "Азәрбајҗаннин мәдди мөдәнијјәти", X ч., Баки, 1967) куман ки бу илаһә илә бағлыдыр.

52. Кәлини бәзәјән гадыны мәншәтә адландығына ышағнда дәјә-чәјәк. Бәдаликлә, Хаганинин дәрвундә индијәдәк бу адәтин арасы кә-силмәвәлији ајды кәрүнүр. Гөјд етмәк ләзимилир ки, "мәншәтә" сөзуну Хаганидә тутмуш Гасым бәј Закирә гөдәр классикләримизин әксәријјәти ишләтмишләр. Ахырынчы дәфә Гасым бәј Закирин бир шә'риндә "Сән сәдә кәвалән, гојма сәвдијим, мәншәтәләр бәзәк таха үзүнә" (Азәрбајҗан классик әдәбијјати китабханасы, 20 чилдә, 3-чилд, Баки,

1988, с.155) мисрасы вардыр.

53. һәмәјил әрәб сөзүдүр. Фарсча синәбәнд, түркчә әнбәрчә ад-ланырды. Бојундан асылан, үзәриси пәләкә бәзәдилмиш гызылдан гадын бәзәјидир.

54. Мамача -- түрк мәншәли сөзүдүр. Мө'наси һаггында бәх: аша-гыда.

55. Хаганинин јарәдчылығында әксими тапымыш вә тәлғигатчыларын нәзәриндән кәнарда галмыш түрк-Азәрбајҗан мәншәли сөзләрдән (бәбә, әнник, үзәрлик) биридир.

56. Хаганинин ишләтдији түрк мәншәли "бәбә" сөзу дә марагыдыр. Түрк дилләриндә бәбә "кукла", "чага", "сүдәмәр ушаг" дәмәкдир. (Ө.В.Севортјан, кәст. лугет, ч.II, с.95). Тунгус-манчур дилләриндә бә "бәшик", бәбә "көрпә илә бәшик бирлиқдә" дәмәкдир (Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. том I, Л., 1975).

57. Түрк дилләриндә күнү "гысганч", "пахыл" дәмәкдир (Ө.В.Севортјан, кәст. лугет, ч.Ш, с.104). А.Н.Кононова кәрә күнү "региб", "кәниә" мө'насындадыр (А.Н.Кононов. Опыт анализа Түрк. "Советская этнография", 1949, № I, с.41).

58. Араслы һ. Низамидә халғ сөзләри, халғ ифәдә вә әрәб-мәсәд-ләри. ССРИ ЕА Азәрбајҗан филиалынын хәбәрләри, 1942, № 8.

59. Вәсәмә -- гадыларын гашлағына чәкдикләри г ра боја, рәнк или. "Тама вәсәмә, кәзә сүрмә чәкәндә" (М.П.Вагиф. Сөзләри, Баки, 1960, с.11). Әбулғасим Нәбатинин бир шә'риндә: "Вәсәмә гашында, кәзүн сүрмәдә, зүлфүн үздә" (Азәрбајҗан классик әдәбијјати китабханасы, 3-чилд, Баки, 1988, с.455).

60. Читту азәрбајҗанлыларда гадын бәш кәјиминин бир нәвидир. Бах: А.Н.Мустафајев. Ширваннын мәдди мөдәнијјәти. Баки, 1977, с.61.

61. Кәчән есрдә бә'зи јәрләрә вәрнә, чох һалләрдә илә "бәш бәзәјән" адланырды.

62. Күзүнүн мугөддөс саяжымас гөдим инсанларын көрүшлөрү илө баглыдыр: ишын өкө олунмасы гануларына билмөжөн инсанда бөлө инам жаранырды ки, өкө олунан онун өз оштарыдыр. Оштар исе руһу ола билер.

63. Азербайжанлыларда инди де гонаг "Аллаһ гонаг", "Таирн бөндеси" адландырылдыр.

64. Түрк диллериңде "бут" "мө'шутө", "сөвкили" сөзүндөн (бах: Е.В.Севортян, көст. лугети, II, с. 279). Мөншөчө "бут", "сөнөм", "сөвкили", "чанан" мө'наларында "Авеста"да бутај сөзү илө баглыдыр. Милладан өввөл IY өсрин антик мөөллифинин Танаис (индики Сур-Дөрја чајы) саңиллериңде јашајан сакларда Одитид Омарт гызынын Мидија чарынын гардашы Зариадры јухуда көрүб сөвмөси барөдө јазмасы (бах: "Вестник древней истории" журналы, № 3, 1947, с. 291) кестөрир ки, јухуда бута верилмөси өгидөси һөлө түрк сакларда варды.

65. Аллаһа (сонра мугөддөс јерлөрө) гурбан көсөмөк гөдим инсанларла аллаһлар арасында мунасибөтлөрин үч аспектини өһатө өдир: аллаһа төшөккүр, аллаһдан арзу (истөк, мурад) вө аллаһ гаршысында кунанын јумаг. Бүтүн ибтидаи диллөрин төркиб һиссөсини төшкил өтмиш гурбанкөсөмө (гурбанкөрмө) гөдим инсанларла аллаһлар арасында мунасибөтлөриң арасыкөсилмөзлијини тэ мин өдирди.

66. Әрине хэјанэт өтмиш гадынын башынын гырхылмасы вө өшшөјө төрсинө отурдулараг көңдлө көздирилмөси һаггында бах: Г.Б.Зарлаби. Избранные статьи и письма. Баку, 1962, с. 64.

1. Бах: Х.Әлијев. Совет һакимийјәти Азербайжан көңдлөриңе һөвөрдө. Баку, 1907, с. 9-10.

2. Түрк диллериңде өрхөн "өвләнмөк вахти чатмыш оғлан" дөмөкдир.

3. Гөдим түркчө исе "саһаб", "јијә", "малик олмаг" дөмөкдир.

4. XX өсрин өввөллөриңде Бакида олмуш бир мөөллиф јазыр ки, бүтүн гадынлар чадра илө күчөјө чыкырлар (бах: Исе повоздок в Баку, "Вестник Европы", вып. I, с. 195; "Товое олово", 1907, № 6-7).

5. Көчөн өсрө адд өдөбијјатда гадынларын "шахсөј-вахсөј" вө шөбиһ мөрасимлөриңде иштираки һаггында бах: И. Березин. Кавказ, театроград, 1919, с. 78; һабөлө бах: 241, 239-240.

6. "Бакинский рабочий" гөзөти, 23. VI. 1922.

7. Азербайжан дилиңде инди де "дашыны атдым" ифадөси ишлөкир. Көчмөшдө "оғрулугун дашыны аймаг" вө "көңцуданын дашыны аймаг" мөрасимлөри көчирилди. Нөвөр арасынын "дашыны атдым" дөјөрөк чыкыб көдирди. Нахчыванда 1917-чи йлде чар Николојын дашыны аймаг мөрасими көчирилишди.

8. Азербайжанлыларда бөшаниш гөдиңин јалыс бир кишијө өрө көдиб чыкдыгдан сонра өввөлки кишијө өрө көтмөси адөтини һөлө сөјјәй. Адам Оларјј (ХIY өср) гөјд өтмишдир. (Көст. өсөри, с. 806).

9. Дүшмөнчилики нијјөтијә өдилмиш чадунун мума гарнцдирилишы, бир нечө јерден дүјүн вурулмуш уагун габа рөңкли сапдан (өлөјјине чаду өдилмиш шахсин боју уауңлугунда), баш түкүңлөн, көсичмиш, өлөјајат дирнагындан вө с. ибарөт олдуғуну бу сөтирлөрин мөөллифјә 1940-чы йлде көрмишдир. Инама көрө чадудан адама дөјөн хөтөр мухтөшфөдир: ифдич ола билөр, өрлө арөадын арасы сојујар вө бөшанмаја сөбө олар, өвин бөјөкөти чөкилөр вө с. Чадунун сөрөрсизлөшдирмөјин

бир ысууду бөлөдир: чиндар бир касага су текүр, ичарисине бир мэтэл пух атыр, она диггетле бахыр ве пычылты иле несө данышыр (куја чинлери кемеже чагыдыр ве чадунун өвде һарада олдугуну мүөјјөн етмеје онлардан кемеж костајыр) ве сонра да чадунун јерини дејир (адетөн чаду балы ичарисинде тапыыр, куман олунур ки, кимсе, не вахта чаду јастыга салмышдыр). Бир мө'луматчымызны дедијине көре, бир нече дамчы чага сидијини ичмөклө чадудан гуртармаг олар. Бундан башга "сөвк чадусу" да варды: гыз (гадын) нөзөрдө тутдугу огланы (кишије) өзүнү сөвдирмөк үчүн чадукөре чаду (буна "дуа-ширин" дејилди) етдирди. М.Ф.Ахундовун "Молла Ибраһим Халил кимјакөр" өсөримде Хашери Шәһребану ханым дејир ки, Ағчабөдилә Мөстәлишәһ гадынны өринден бошатдыр ве истөдијине өвләндирир (М.Ф.Ахундов.Әсәрлери, I чилд, Баки,1987, с.83).

10. Палтара гурд јагынн һәр адам сүртә билмәэди. Буну јалпыз чадукөр гадылар едирдилөр.

Н И К А Н

1. 1922-чи иле фид мө'лумата көре Муганда шаһсөвәнләрде ики ве учарвадлы кишилер чох иди (бах:319).
2. Молла Пәнаһ Вагиф. Әсәрлери, Баки,1960, с.8: "Ја он үч,Ја он дөрд, он беш јашында, Не ондан бөјүкрөк, не ушаг ола".
3. "Бакинский рабочий" гәзети, 1937, № 233.
4. Г.Мусабөков. О горских евреех. "Бакинский рабочий" гәзети, 9/1, 1928.
5. Јунан дилинде экөз (јө'ни гөбилә харичинде) "харичи" ве гамос "никаһ" сөзлөринчөндир.
6. Јунан дилинде өндө "дахили"то,гамос "никаһ" сөзлөринчөндир. Азербайҗанча бу никаһ гәјдасини "сөј-никаһ" кими ифадә етмөк олар. Шәки-Загәтәлә бөлкөсинде кыш јашылмыш "јахын гызн јада вермөк һәјидир, јаман гызн јада вермөк ајибдыр" мәсәлинде өндөгам никаһын маһијјәти әјдин өкс олунмушдур.
7. Белә гоһум никаһ игтисади мулаһизәләрлә бағлы иди.
8. Орта Асијада өзбөкләрде, ұјгурларда ве туркменләрде өндөгам-мија олдугу һалда, гыргызларда, гарагалшағларда, газахларда, хакасларда ве б. халғларда гоһумдан өвлөнмә гәти гадағандыр (244). Иранда өндөгам никаһлар һаггында бах:Иностранцев К.А. Сасанидские этюды. СПб,1909, с.186. Лакин јахын ган гоһумлугу оланлар (бачы-гардаш арасында) арасында никаһлар исә башга шөјдир. Гөдим мисирлиләрде ве гөдим фәрсларда һаким сулаләнин һакимијјетини сахламағ мәсәлилә бөлә никаһлар варды (јөнә орада, с.187, һабәлә бах:230).
9. Бурада јөгин ки Күнәшин ве Ајин өмиоғлу-өмигызн олмасы ве бир-бирини сөвмөләри һаггында олан миф нөзөрдө тутулур (бах:8).
10. Мәсәлән, "Әһмәдин нағилы" (Азербайҗан нағиллары, V ч., с.104), "Јусифлә Сөңүбөр" нағилында (Азербайҗан нағиллары, IV ч.,

о.70-71) və б. Ғаибову илэ Ғаибову арасында көбәкчәсә никаһ адәти әкәһи тәһмишдир.

II. Мәсәлән чәркәсләрдә, кабарди ләрдә, осетинләрдә, даг јә- һуддәләриндә вә б. (бах:73).

12. Түрк --- булгарларда бу никаһ адәтини X әср мөәллифи Ибн Бәдлән гәјд әтмишдир (202).

13. Латин дилиндәки дәһир "гајын" сөзүндәндир.

14. Сборник сведений о Кавказе, Тифлис, 1878, том IV, с.336.

15. "Новое обозрение", 1893, № 3182.

16. "Новое обозрение", 1901, № 575.

I. Кечмишдә Гарабаг зонасында никаһа разылыг әләмети оларат гыз оғлана гырмыз ренкли јәјлыг верирди. Елииләр бу јәјлыгы гызы адам- ларына кәстәрирдиләр вә бунуна да тәрефләр разылыга кәлирдиләр (67, 21). Јашлы мә'луматчыларымызни дедиклерине кәре гәдимләрлә разылыг әләмети кимә гыз оғлана башына ертдүјү јәјлыгны верирди --- бунуна "гыз намусулу оғланын гәјретине тапшырди". XIX әсрин II јарысында јашамыш шаирә Маһханымш бир шә'рндә дә бу адәт әкәһи тәһмишдир: "Вәр бу дәмәли быг бураја, Го,масин һаша, аһ-вар мән" (4,II7).

2. Бу бәрәдә бах:36.

3. Кәнар нәсилдән, әдән кәтирилән кә: и халг арасында "јад гы- зы" адланырди.

4. Мәсәлән, ара арвады ("хәбәрчи") гызы әпмәклә ағындан иј кә- либ-кәлмәдијини күвјән әдириди. Шәкидә ара арвады дәмәјә калагајы сәрир вә гызы онун үстүндә аддымладырди. Аддымладыгча калагајыны гыршымасы илэ гызын јерини әјрәтириди. Јахуд, ара арвады вә гызын анасы дәмәјә бир нәчә шәј атыр вә гызы ичәри чағарырдылар, Гызын һәмни шәјләри јыга-јыга кәлмәси онун сәлигәсини кәстәририди (32,108). Ајдындыр ки, әлчиликдән әввәлки бу һазырлыг ишләри јалпыз әкәһи никаһ вахты күрүлдү. Вағатала рајонунун Мамрук кәндиндә алдыгымыз мә'лумата кәре сахурларда кечмишдә әлчилијә кәлмәк истәјән кимә үч дәфә гызкилин һәјәтинин кәнарындаки "әлчи дашынын" үстүндә отурмәли иди.

5. Мәсәлән, Бакида "гулаг флиһа" чакырдылар. Бир нәфәр әдән бир күзү күтүрәк күчәјә чакыр вә растлашдыгы или нәфәри бәрлә- тинә ани гулаг асыди. Сәһбәт јашы мәзминда олсанди, әлчилијин усурлу олачыгын инамлы олурду (бах: һүсәјинишу Сарасоки, Гәһна Ма- хы, Баки, 1962). Рајонларда кичәһи усурлулугыну күвјән кимәни башга бир гәјдү варди: оғлан оғны бир нәфәр нәвәткә күтүрән инам

Һејетиндән кизлинчә бир шөј (даш, кәсәк, одун парчаси ве с.) кәтүрүб кәтирәрәк еә һејәтине гојурду. Бир һефтә ерзиндә евә бир хәтәр дөј-мирсә, һәммин гыз үчүн елчилијә кедирдиләр (8,152).

6. Молла һефтәнин мүәјјән күнүнү нәзәрдә тутараг тәсбәһинин дәнәләринин бир һиссәсини ајырар ве сонра үч-үч чәкирди. Ахырда бир мунчуг галса: "бәд" (Әли Нәзминин шө'риндәки "Ҷиғр едирәм биз дө бир иш башлајаг, Ејләјирик истихарә, бәд кәләр" бөјти вардыр -- Әли Нәзми, Сечилмиш әсәрләри, Баки,1979,с.30), Икиси галса, "миан", үчү галса елчилик үчүн "угурлу" сајыларды. Елчилик күнүнүн угурлулуғуну габагчадан мүәјјән едилмәси илә бағлы ајинләр башта Шәрг халғларын-да да олмушдур. Кениш кәңшли кутләси ичәрисиндә һефтәнин күнләриндән (адна, дуз, суд, хас, бәнәмијјә, чүмә) адна ва хас күнүнүн ахшамы елчилик үчүн угурлу күн сајыларды. Бу Гурбаннин (XIV әср) бир шө'риндәки "Адна ахшаминда бәлжә гојасыз, Кәсилә говгасы, гали гызларын" бөјтиндә (Гурбани, Баки,1990, с.107) әксини тапмышдыр.

7. Мә'луматчыларымиза кәрә күнүн вахтларн (дан, ајым, өвнә, или-тиди, јахуд күнбәтан) ичәрисиндә икәндидән јахуд алагаранлыгдан, алаторанлыгдан сонра чәшт (ахшам саат 8-10 арасы) елчилик үчүн мү-насиб вахт сајыларды. Бә'зи төдгитатчылара кәрә елчиләрин гаранлыг-да кәтмәси гыз гачырманнн галыгдыр (64,87). Бу јанлыш фикирди. Ел-чиләр елә вахтда гызкилә кәлиб чатмалы идиләр ки, шәргәришан вахта душмәсини. Мә'луматчыларымиза кәрә узаг јерә елчилијә кәтдиклә тәса-дүфән гаршидан довшан кечмәси јажын әләмәт сајымырды. Лакин узаг-дан чанаварнн көрүнмәси ве ја сәсинин нәлмәси, әксинә, угур сајы-ларды.

8. Түрк әзәрбајҗанлыларнн Гајгаз ве Иран мәншәли әһали ичәрисин-дә гаднлыларнн бир-бирилә саламлашма гајдаларында фәрғли чәһәтләр вардыр. Мәсәлән, татларда ве гызлыларда гаднлыларнн көрүшүдә

әпишмәси гајдасы јохдур, онлар көрүшүдәкә бири дикәринин бојнуна сәг голуну атыр ве үзләрини тохундурурлар.

9. Гөдим түрк дилләриндә бәлжә "нишан" дәмәкдир. (Е.С.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л.,1961, с.37).

10. Адәтән гызә калагаји (Губадлы-Зәнкилан бәлкәсиндә "шәмах") ве гиримин рәнжли тирмә шал апарыларды. Фолклорумизда "хотчада тирмә кәләр гызнн үчүн" мисраси илә бјтән сајаты да буну кәстәрир. Нахчыван ве Көнчә зоналарыннда гызә апарылан шал "дирјә", јахуд "дүрјә", гызал бојунбагы "чәчј" адланырды.

11. Елчиләрә ве тәклиф олунан ширни (шәрбәт) Нахчыван бәлкәсиндә "сәлма" адланырды.

12. Губа рајонунун Сөһүб кәңшидә бу мәрәсим "күтәһ гәдү" адланыр.

13. Гөјд едилмәлидир ки, "чәрәккәсди" ифадәси әсәсән Әзәрбајҗаннн шимал-шәрг бәлкәсиндә ишләнирди. Лакин елчиликдә чәрәккәсди мәрәсими түркмәншәлидир. (Бах: Народы Средней Азии и Казахстана. том 1, М., 1962, с.225).

14. Елчилик вахты әл өнмәк адәти анчаг түркдәли әзәрбајҗанлылар-дадыр. Дағдыг Алтајда јәмајјан түрк халғларында "әл тутду" адәти "Кол гудужу", тувинләрдә "калдак" адланыр (334,52). Шаһдаг групп халғларыннда чәрәккәсди мәрәсиминдән сонра огланнн атасы сүфрәјә мүәјјән мәблөг пул (бөһ) атырды. Гызча'бу "пыл свача" адланырды (55,63).

15. Кечмишдә еркән јашларыннда нишанланмиш гыз ве оглан һәм дө "дәјикли" адланырды.

16. Әлиндә "әркәнчә" дир ве түрк дилләриндәки еркән -- "өвлән-мәли сглан" сөзүндәндир.

17. Гызылдан олдуғуна кәрә гыз үчүн тәкбәнди варлы аиләләр апарырды.

18. Кәмәр дәрнинн үсгүнә үч мәркә күмүш пуллар тикилмиш гуршаг-

дыр. Мәдүматчыларымыза көрө бә'зән кәмәрин әтәјиндән ыярда пуллар (турушлар) да асырдылар. Кәмәр сөзүнүн күрүчлөрдө кәари, ермәниләрдә кәмар, ромашларда кәмара, јунанларда кәари, фарсларда кәмәр вә с. адланмаы диггәти чөлб едир (бу барәдә бах: Н. Марр. Яфетическая теория, М., 1928, с. 70). Азәрбајчан дилиндә (илк дәфә Низами Кәнәвинин әсәрләриндә гәјд олунур) кәмәр сөзү шүбһәсиз, "Авеста" дилиндәки кәмара "гуршаг" сөзү илә бағдыр. Гәјд әдилмәлидир ки, кәлинин кәмәр бағламагы әдәти өзбәкләрдә, башгырларда, гарагалпагларда вә б. түрк халкларында да варды (Кәмәр бағламагын символик мә'насы барәдә бах: I 74, II 2-II 4). Шамахы рајону әразисиндә археоложи газәтчылар вәлмәни VI-VII әсрләрә аид үстү тәсвири күмүш кәмәр тапылмышдыр (А. Б. Нуријев. Шамахи рајонундан тапылмыш тәсвири күмүш кәмәр. Азәрбајчан ЕА "Мәрузәләри", 1975, № 10).

19. Үзәриндә гызыл вә ја күмүш пуллар тикилмиш вә алына бағланан бәзәк. Губадә бу бәзәк "сармагы" адланырды.

20. Бирчә дәфә әрдә олмуш, оғлан вә гыз доғмуш, ушагларынч һәмәсон саламәт галмыш гәдн.

21. Она көрә ки, көнд јерләриндә јатағыш еви чох һалларда бир әтәгдән ибарәт иди вә нишанлы оғлан зиләнин ичәрисиндә көрүшә билмәди.

22. Чох материалларымыза көрә нишанлы гыз атасы евиндә әдәтә көрә 3 ил галмалы иди. Лакин јатағыш еви ики-үч отаглы олдугда көрүш вә бәз отагларын бириндә (әдәтән "гонәг отагында") олдуду. Вуну гызын внасынн дилиндән дејилмиш "Чамагы чах, чыпагы јандыр ишчә олсун сәна, Адахлан кәлиб ашыч олсун сәна" фәклор ше'ри дә көстәрир.

23. Бу пус мә'мурларынч халтын мәшәти илә сәтһи танышыгандан ирәли кәлирди.

24. Гәдим түри дилләриндә тој сөзү үмүмийәтлә "шәдлыг мәчлис", "јигитчаг", "гонәглы" дәмәкир. Бах: В. В. Радлов. Кәст. лүгәти, III, I, с. 114

25. Нахчыванда тој үчүн нахчыван (пајзыны сон ајы) вә ердабә һишт (апрәлин 15-дән мајын 16-дәк) ајларн утурлу сәјылырды.

26. Абшәро: ја имәчиликлә иштирак едән субәј гызларын һәрәсинә кәлинин јорган-дешәклик парчасындан бир тикә вә ју. ишән бир чәнкә верирдиләр вә "башынна кәлин" -- дејирдиләр.

27. Абшәронда кәлинин чаршабын 7 субәј гыз, Азәрбајчанн иш-мәл-шәрт рајонларында 7 ушагы кәлин тикирди. Ләнкәран вә Мәсәлли рајонларында кәлине "бәхт көјнеји"ни дә 7 субәј гыз гырмаз сапла тәкирди.

28. "Митмах" сөзүнүн мә'насы илә әјдәк дејил. Марағлыдыр ки, һапутулларда митхвар, гызлыларда вә ләзкиләрдә митчар адланыр. Ләз-ки дилиндә митчар һәм дә "тој" дәмәкир.

29. Мәһр "Авеста"да чәкилән митра "говушаг" сөзүндәнди.

30. Н. А. Смирновун мәһр пулузу ислам дини илә бағланыш вә ону башлыгы (кәлинин) формасы сәјмәси (Н. А. Смирнов. Ислам. Современный Восток", М., 1928, с. 63) сәһвдир. Иштидак ичмә дөврүндә гәбиләгин һәр бир үзвү бүтүн ичәнин, патриархал евиләдә зиләнин һәр бир үзвү бүтүн иләлик мүлкүјәти олдугуна көрә кәлим алындырды. Мәһрпуду илә, јукарыда дејилмиш кими, башга мәгсәд ләшчырды.

Е. "Судпулу" бир оыра түрк халкларында да вардыр: түркмәнләрдә "сүит хагы" (134, 15), гарагалпагларда "ана сүт һагы" (177, 123), башгырларда "сөт һагы" (274, 260), алтајлыларда "сүт өмчәк", јахуд "әмчәк-танг сүди" (334, 51), газәхларда "сүт һакн" вә с. Азәрбајчан дилиндән бу сөз ләзкиләрә вә күрдләрә (78, 245) дә көч-мишди. Ермәниләрдә көчән әсрдә "сүд пулу" "тситгагаң" адланырды ки, бу да әслиндә сүт (сүд) вә "таган" сөзләриндән ибарәтди. "Таган" сөзү исе ермәни дилиндә XI-XII әсрләрә гәләр "л" сәси "г" кими тәләфүз едилдијинә вә јазылдыгына көрә "гаган" сөзүнүн фә-

нәтижә формасындр вә түрк мәшәли калан (калым сөзүнүн әсил форма-
он мәһз "калан"дыр, бах ашағнда) сөзүнүн фонетик шәклидр. Белә нә-
тижә кәлинир ки, әввәлән, калаз (калым) сөзү ермәниләрде XI-XII
әсрләрден әввәл кәчмишдир; икинчиси, этнография әдәбијјатында ин-
ди "калым" кими ишләдән сөзү әсил формасы мәһз "калан" (азәрбај-
җаҗча "галан") олмушдур; үчүнчүсү, "галан" сөзүнү ермәниләр мәһз
азәрбајҗанлылардай кәтүрмәшләр, тунки инди де Азәрбајҗаннә диалект-
ләриндә "галан" оғлан евиндән гыз әвиә верилән һагт "галан" алла-
нкр. Она кәрә де ермәни тәдҗигатчыларынын бу сөзү мәшәчә ермәни ди-
лигә аял етмәләри ағ јалаңдыр.

Үмүкјјәтлә, ермәниләрде тој мәрәсими илә әлағәдәр сөзләрин әк-
сәријјәти азәрбајҗанчадыр: нишан "нишан", халат (хәләт, гоһум-әграба-
нин бәј хәләт вермәси), шабаш, чәһиз, башлыг (ермәничәјә тәрчүмә әдә-
рәк "глҗачик" јазырлар ки, бу да глҗх "баш" сөзүндәншир), һадәмәси
(елчилик вахты гызын аиләсинин разылыг әләмәти олараг "һә дәмәси"
сөзү), тојтағна ("сүт һагты" сөзүнүн ермәничә тәләффузу), бәһ тал
(јә ни елчилик вахты оғлан тәрәфдән бәһ верилмәси), шал (нишандагы
за үзүк вә мал апарылмасы), нишандрәк (нишан), векалпәр (кәлинин өзү-
нә векил тутмасы), галанкрәл (калан, јә ни калым муәјјәнәтмә), ма-
кырбаши (магарбаши, јә ни тојбаши), тамада, пучаг (бучаг, "кәрд к"
нәзәрде тугулур), плов, аурна, чуха (бәјин кәчмишдә бәјдурма вахты
чуха кәјмәси), арагаст (аракәсмә нәзәрде тугулур, јә ни кәлин үчүн
евин бир тәрәфини халча-палазла аракәсмә әдилмәси), (А.Е.Төр-Саркис-
лянш. Брак и свадебный цикл у армян. Вторая половина XIX-нач. XX века.
"Кавказский этнографический сборник", том I, М., 1969, с.251,252,
260,265,264,266,267,268).

32. "Тојпулу" Дағистаннә тәбәсараңларла вә башла халқларда да
вардыр.

33. Ашыг Әләскәрин бир шәриңдаки:

Башлыг пулуи алти шаһа, Мейриңдән хәбәрин вармы? мисралары кәс-
тәрир ки, башлыг вә мейр ејни дејил. Фикримизи тәсдиғләјән баш-
та фәкт да вардыр: башы-баша икәһ вахты башлыг, сүдпулу алың-
мырды, лакин кәбин кәгызнын мейрпулу јаздырдылар"ч.

34. Јағлы мө дүмәтчыларымызын дедиликеринә кәрә бә зи јерләр-
де молла гыз вә оғланы чағырды. Губа рајонунун Сәһүб кәндиндә
молла кәбин кәгызнын тәртиб етмәмидән әввәл гыздан 7 архасынн
адларынн әсрушурду. Гыз једди архасына салиг тәләчәғина анд итмә
ли иди. Једди улу бәбсоннын адларына билмәјән алим мүртәд (әрәб-
чә "дини атан", "денук") әдлангырды. һәмин рајонун Зәјил кәндиндә
молла 7 арха аднын бәлмәјәнин кәбининн кәсмирди.

35. Тоју идарә едән шәхо бә зи јерләрде "дәрнә" де әдлань-
ди.Түрк дилләриндә дәрнә, һәм де "нәзарет едән" дәмәклир (Б.В.
Сәвсүтјан. Кәст.лугәти, II, 209). Муган аиләсиңда тој башчыси
"Сөр хәјир" әдлангырды.

36. "Лавәш" тәмиз үрәк мәшәли сөздүр (Б.В.Галлов.Кәст.лу-
гет, III ч., с.741). Мәһз түркләрдән гәдимдә бу сөз руслара да кә-
чәрәк "лепешка" шәклиндә ишләдлмәкдәдир (В.И.Абаев. Историко-
этимологический словарь осетинского языка, том II, М., 1973, с.15).

37. Удильләрде чағыршчы тоја дә вәт етдији әкдәләрин һәр-
әсиңә бир алма верирли (90,236).

38. Вәрилән шәјләр чағытанын өзүнә гал"рды.

39. Кәчмишдә әдлән-әлә кәзән ханәндә (бәлә ханәндә "тәһсәр"
әдлангырды -- бах: "Кавказ" гәзәти, 1862, № 8) тојларә дә вәт одун-
мадан кәлдири.

40. Дәбдәбә "нағара", "тағал" дәмәклир. Бу сөз мәшәләрде
илк дөфә XI әсрдән мө дүмүлдүр (Абул Фәзл Байхәси. История Мас'у-
да. М., 1962). Азәрбајҗан дилшәңәки дәбдәбә ("тәмтәраг") сөзү дә

мәһз бу чагы алятинин ады иле баглыдыр. Демәли, "дәбдәбәлә тој" ифадәси гәдим мәһнасында "дәбдәбә чагы аляти иле кәсприлән тој" кими баша дүәдүлүр.

41. "Зурна" ("гара зурна") Иранмәншәли сур "шадлыг" (маратлыдыр ки, Кәлбәчәр рајонунда тој "сур -- тој" адландыр; XIII әср мүүәллийи Адам Оләриј Шамахыда Новрузун ахырынчы чәршәнбәсинин "Чәршәнбә-Сур" адландыгына јазыр -- Кәст:әсәри, с.546), вә нај (мусиги алятинин ады) сөзләриндәндир. Финд-Иран дилләриндә нај "гаргы" дәмәқдир. (Л.Г.Гәршәнберг. Морфологическ. структура слов в древних Индо-Иранских языках, Л., 1972, с.208). Инкилојларда инди дә зурна "сурнај" кими тәләффүзә олунур.

Зурна азербәјчанлыларда гәдим мусиги алятидир. 1947-чи илдә Минкәчәвирдә ер.әв.І миниллийин башлангычына аид мәдәни тәбәгәдән марал бунузуздан дүвәлдилмиш гоша зурна тапылмышдыр (Г.М.Асланов. О музыкальных инструментах древнего Азербайджана. "Сов.археология", 1961, № 2, с.236-238). XI әсрдә Хагани бир шәриндә "неј гара бунуздандыр" ифадәсини ишләдир. (М.Султанов. Хагани. Баки, 1956, с.72). XIII әсрдә сөјјәһ Адам Оләриј јазмышдыр ки, Шамахыда шәнликләрдә узун өјри бунуз чалырлар (Кәст:әсәри, с.526).

"Зурна" сөзү чох кәниш арәалда маликдир -- бөдүчләрдә сурна, ујгурларда сүнәј, өзбәкләрдә, гыргызларда, тәчикләрдә вә түркмәнләрдә сурнај (244, 719, 727) *XV әсрдән бу чагы аляти рус дилиндә дә дә мәһлумдур (М.Фасмер. Этимологический словарь русского языка. I, с.807). "Сурна" формасында бу алятин аян илк дәфә "Китаби-Дәдә Горгуд" эпосунда чәкилир (33, 64). Фәрс дилиндә орта әср дүгәтләриндә нај магларин чалдыгы мусиги аляти адландырылы. (Очерки истории культуры средневекового Ирана. М., 1994, с.220).

Азербәјчанда тарих боју тој шәнлийи әсәсән зурна иле мүүәллийәт олунмушдур. Рус чары Алексәј Михајловичин тојунда бир кәчә бир хун нәјәтдә зурна-нагара чалндыгы мәһлумдур (И.Сахаров. Сказание русского народа о семейной жизни своих предков, ч. III, кн 2. СПб 1887, с. 158). Гәјд олунмалдыр ки, азербәјчанлылар бу аляти "зурна" кими ишләдикләринә кәрә һәмин формада ермәниләрә вә Дагыстан халгларына да кечмишдир.

42. "Тафтаз" гәзәти, 1848, № 12.

43. Бурада "неј" дедикдә рус мүүәллийи мәһз зурна чагы алятини нәзәрдә тутур.

44. Јухарыда дедик ки, дүкүн сөзү илк дәфә "Китаби-Дәдә Горгуд" эпосунда чәкилир. Лакин Кәлбәчәр рајонунда мәһлуматчымаһны дедијинә кәрә тој бүтүн олин (кәндин, чамаатын), дүјүн исә бир айланни, јажуд бир нәчә гоһум айланни шадлыг мәчлисидир.

45. Кәчмишдә магар үмүмийәтлә "мәчлис јери", "јыгынчәт јери" мәһнасында иди. Ј.В.Чәмәнзәмилә јас мәчлисини јерини дә магар адландырыр ("... магары хәјрат верилди" -- Ј.В.Чәмәнзәмилә, әсәрләри, II ч. с. 606). "Магар" Тафтазда кәниш јайылмыш "сөздүр". Аварларда магар, сәхурларда махар, удинләрдә "магарбаш" тој дәмәқдир. Күрчүләрдә макагы тојда әввәлдән ахырадәк аштырак өдән гоһум адама, (СМОМШ, XXVI, отд. II, с. II), ермәниләрдә исә макар кәлинин мүүәллийәтчәлиринә дедиләр. (СМОМШ, XXXVI, от. II, с. 22) Хыналыгларда да тој "мәхәр" адланыр. Азербәјчанын бәзи бәлкәләриндә мөһр "кәбин" сөзүнүн "мөһөр" кими тәләффүзәүнә кәрә куман әтмәк олар ки, "магар", "макар", "махар" сөзләри мәншәчә мәһз "мөһр" сөзүндән јаранымышдыр. Буну дикләрдә махар сөзүнүн "кәбин чәсәлжә" мәһнасында адланыш (СМОМШ, XXXVI, отд. I, 108) тәсдиг әлдр. В.Вәлијевнин магар сөзүнү магара сөзүндән ибәрәт олдуğunu јанмасы

стүзөв XI-XII вв. "Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964-года в СССР". Баку, 1964, с. 190). Г.Ф.Чурсин көрө тожда ат чапмаг алетин өлө бир деврун галыгындир ки, о зман галын өлө өтмөк бир нөз гулдурдулга ве һәрби гайда иле өлагөдәр иди. (Г.Ф.Чурсин. Свадебные обряды и обряды на Кавказе. "Вест Кавказ", № I, 1903, с.36). Бу сакыр сөһөдир.

51. Өксәр һалларда мөһөҗән мөсафәдә тоҗулумш җумуртаны вурмаг җарнын кетирилди.

52. Тулумбаа "тулумда чалан" дөмөкдир.Түрк дилләриндә тулум бугәв дәрә (алетин ики аҗлыг туау дәрәси) аһидир (В.В.Радлов,Кест.лугәти, III,1469). Ичәрисә һавә иле долдурлуш дәрәҗә җан түтөҗи бөркәдирди.Тулумдан төдримлә һавә чыхдыҗдә тулумбаз түтөҗи чалырды.

53. Чөл материалларымыза көрө чөнки "чөнк мусиги алетини чалдыҗча рөгө өдөн" мө һасилдәдир.Орта өср фарс лугәтләриндә "чөнк" кечмишдә мағларын чалдыҗ арфаҗә бөнәәр мусиги алетини адландырылдыр (Бах: Очерки истории культуры Средневекового Ирана,М.1984,с.218).Мағларын бу алетдә ифә етдикләри бир бөм (мелодиҗә) дө "чөнк" адландырды (җөнә орада). һөмин бөм исе мағларын сөвимли мелодиҗәси иди (җөнә орада, с.221). Нәсимә җазыр:"Ојнадан рөггәс олүб чөнкү-дөҗу ильән" — 38,351. Тоҗларда ојнаҗан ч ики һаҗында илк дөҗә Хаҗани мө һумат вермишдир (51,449).Чөнки Бақылан,Дәрбөнддән,Шамаһыдан, Көнчөдөн ве б. шәһәрләрдән мөһөҗән мәбләг пул вермәккә дө вәт едилдири.М.Ф.Ахундов пун "Молла Ибраһим Хәлил Кимҗәкәр" әсәриндә Шәһрәбану ханымнын әри һәтәһхан аҗә "Зәрдаблы Гурбан бөҗә кағыз җәзды ки,Шамахи чөнкиләрини ве дәсини аҗына,тоҗә көндәсин" (М.Ф.Ахундов.Әсәрләри, I ч. Бақы, 1987,с.54). Тоҗда кишиләрин һарышчында чөнкинин рөгс өтмәси әзәрбаҗчәли галыңларын ојнамаһарына уҗгун олмәдигына көрө "чөнки" сөзү "абдәсәз", "һәҗәсәз", "утанмаз" мө һаларында сөзүш кимә ишләдирди. М.Ф.Ахундовун һөмин әсәриндә Шәһрәбану ханым әриңә дөҗыр: "Өкәр"

Шәһбәзи Шарисә кетмәҗә тоҗсам, бу ләчәк чөнкиләрин ләчәҗи олсуи" (җөнә орада, с. 62). Мәлуматчыларымызны дөдикләрина көрө XI өсрин әввәлләриңә гәдәр Бақы, Көнҗә, Шамахи ве б. шәһәрләрдә тоҗларда чөнкиләрин ојнадылмасы дөб ади.

54. Мәсәлән, Губа р-нун Исхик кәндиндә Кәлиһаҗачи, Гәләҗухудат кәндиндә Гылар җири, Купчал кәндиндә "Тоҗә киши" (1961-чи илдә һөмин кәндин сәккиси ИО җавшы Чәрулла Гурбан оғлундан алдыҗымиз мө думата көрө кечмишдә бу аҗач алтында тоҗчалар җыҗышы сөһбәт етдикләринә көрө чоһ ири көвдәли бу пип аҗачи "Тоҗә киши" адландыдыр. Аҗач һөм дө бир сәҗилырды) ве б.

55. Гыз өвиндә тоҗун әрзагыны оғлан өзи тәрәфиндән верилмәси адети Рафгаһын бир сәра хаһларынды варды (326,207; 328, 31).

56. Гөдим түрк дилләриндә җөнкә "лаҗи әрвады" ве җә "әми әрвады" дөмөкдир (В.В.Радлов, кест. лугәти. III,331). Бу өнү кестөрир ип, кәлтәни ер өвинә мушаҗәт өдән гәдин гөдимдә даҗи әрвада җә да әми әрвады олмушдур. җөнкә муҗлөг әрә кетмиш галын олмалы иди. җөнкәдән бәшгә кәлиһини гуллуғунда "дөркә" (мәшһәтә) дө дурурду. Дөркәһин вәзифәси кәлиһни көҗиндириәк ве бөзөмәк иди. Гөдим түрк мәнәҗли дөркә "җохләҗан" "мушаһидә өдөн", "сынаҗдан чыхарлән", "нәзәрәт өдөн" мө һаларындыдыр (В.В.Сәвортян. Этимологический словарь тюркских языков. III ч, с. 209). Әслиңдә гөдим түркчә бу сөз дәрәҗә ("сағырнук"ла) кимдир. Лакин "һг" говушмаг сәсини бир һәлдә "һ", дикәр һәлдә "г" сәсинә кечмәси иле өлагөдәр олараг дилимиздә һөм дәрәҗә (җухарыда кечмишдә тоҗу идарә өдән шәхсин "дәрә" адландыгыны гөҗд өтмишкә) һөм дө дөркә формаларынды сахландыдыр.

57. Дүшәмар кетирилмә косметик маддә иди.

58. Киршан (бу сөз илк дөҗә Гәтран Төсризинин бир шәриңдә гөҗд олунур, бах җухарыда) дүвәлтмәк үчүн гургушун саһсан гәблә өрдилдөрөк

тоз халына салынып, сојудугдан сонра сојуг су илө јујулур, үстүнө иштатыр ве сиркө элаве адилыр ве сүртүлдүрдү. Алынмыш маддеси од үөөрүнө гојдугда бухарланыр. Аг рөнкли олан киршан һәм тоз, һәм маје халында истифадө едилирди. Киршана шөнчөрф элаве етмөклө алыныр. Загагалада ме 'луматчымыза көрө көчмишде киршан күкүрдлө јагың гарышыгыдан алыннан маз иди.

59. Бөсөмө (бу сөз илк дөфө Гөтран Төбризинин бир ше'ринде гејд олунур, бах јухарыда) гадилларин гашларына чөкдикләри гара боја адидыр. Индигө бојаг' биткисинин көкүндөн алырмыш ширө иди (бах: Л.З.Будагов, көст. лүгөти, II, 30). Лаһичда (Исомајиллы рајону) көлинин гашларына чөкилөн рөнк "чөфөрдар" адланчды (68, 150).

60. Јухарыда бу сөзүн илк дөфө Гөтран Төбризинин ше'рлеринде ишландијини дөмөшк. Бе'зен "сүрүнч"де адланчды. Гасим бөз Закирин бир ше'ринде "сүртүк" формасындадыр ("Тамам адин ешитдијин көвөдир, көчөдөн дуруб сүртүк өдөллөр" — бах: Азербайжан классик әдөбијаты, китабханасы, III чилд, с. 156). Гөдим түрк диллеринде енглик формасындадыр (Древнетүркский словарь, с. 175). Илк дөфө бу сөз Маһмуд Гашгаринин өсөринде чөкилир (Маһмуд Гашгари, I, II5). Әнник (өслинде "әнлик") гөдим түрк диллериндөки ең, еңг ("сагырнуңла") "бөдөйин габаг һиссөси", "габаг", "үв", "сифөт" (Е.В.Севортјан, көст. лүгөти, I, 366) ве -дик шекилчисинден ибарет олуө "сифөт үчүн", "үв үчүн" ме'насындадыр. Јанаглары сүртүлөн тоз ве ја јаг халында ал бојадыр. Көкү тунд гирмы-ең бојаг биткисинден алыныр, јахүд киршандан һазырланырды. Аг рөнкли киршана шөнчөрф элаве олунмаглы алынырды. Шөнчөрдүн өзү исө бөлө һазырланырды: чивө ве күкүрд гатышыгына даш лөвһө үстүндө сүртүр, әмөдө көлөн тозу күнүн жариси гөдөр шүлө габада гиздирилырды. Сојудугда тунд гирмын боја ичмөлө кәлирди. Классик әдөбијатымызда әнник ве жирвая сөзләринин ахиринчи дөфө Молла Пөнәһ Бигиф ишләтмәшди:

"Әлији, киршаны һөјлөр чамалың?" (М.П.Вагиф. Әсәрләри, Баки 1960, 37).

61. Гашлары чөкилөн боја, тоз, һөлө Хаганинин ше'рлеринде гејд олунан бу сөз классик әдөбијатымызда чох ишләнишир. "Сөһәр дура сүрмө чөкө көвүне" (М.П.Вагиф Әсәрләри, Баки, 1960, с. 8).

62. һөлө ХҮШ өөрин ахырларына анд ме'лумата керө көлин үчүн бөз өвинде тој күнү көндөрилән хончада бир габада күләб да олурду. Көлин бөвөдилдикдө үстүнө һөмин күләбдан сөпилырды (288, 175).

63. Мөшәтәнин көлин көдөн гизни үзүндө бирчөкләриндөн һалгалар дүвөлтмөсини илк дөфө Гөтран Төбризи гејд етмишир: "О гөша зүлфүнө бах ки һалгаланышир" (6, II, 55). ХҮШ өөрдө булу М.П.Вагиф дө јазыр: "Бирчөкләрин һалга тоја үзүнө" (М.П.Вагиф. Әсәрләри, Баки, 1960, с. 8).

64. Гадилларда дагыңың ("һеришан") сач јас, матөм әләмәти сајланырды.

65. Көлин өр өвинө сачи һөрүккү көдө билмөзди, чүңки һөрүк је'ни сунбулары һөрүдми сач да "дүкүн" сајлырды.

66. Көлин көдөн гизни башына сөшлөн мүхтәлиф рөнкли бөзөклөр. Бу рөнкли кагыз парчалары һөрөк адланырды. Бе'ви јөрлөрдө көлинин башына күл-чи чөкдөн чыгга (чөлөк) дө гојулурду.

67. Лакин көлин оғланни өвинө кирдикдөн сонра јөнкө чалманы ачмалы иди.

68. Габаглыг — гирмын рөнкли ипөк парча јахүд мөхмөр лентдөн асылыш гизыл пилләкөнлөрдөн ибарет олан ве бағланан бөзөк иди. Силсилә өрөб сөзүдүр. Түрк диллериндөки "габаглыг"ын гарышыгыдыр. Силсилә бир-бирине көчирдилаш гизыл һалгалардан ибарет алын бөзөји иди.

69. Көлинин башына гојдугу габаг төрөдө көсик конусовари, әтәјиндөн пуллар салланыш баш өртүји иди. Шәли-Загагала бөлкөсиндө бу "төч" Ордубад рајонунда "орашын" адланырды. Бу сөзү көчмишдө көндләрде го-

чаларын сөһбәт үчүн жыгымлыглары јер, мејдан ме' насында олан динне (гәдим түрк дилләриндәки дин, тын, "истираһәт", "динчөлмәк" вә фарс дилиндә мәкан билдирән "каһ" сөзүндән) сөзү илә гарышдырмаг олмас.

70. Хончалардан бири оглан өвиндән көңдәрилерди вә әдет үзәрә ону бәјин бачыон бир-ики гизла кәтирирди. Хончаны кәтирәнчләр ичәри кирән кими хорла:

Ај лаләзардыр бу кечә,
Дукан базардыр бу кечә
Кәлини тез бәзәјин
Бәј интизардыр бу кечә —

маһныонны охујурдулар.

71. Тојда бәј үчүн шах (ағач будагы) бәзәдилмәси әдәти бир бајатыда да әкәсини тәпмәшдир:

Мән истәјән огланы,
Рабагында шах кәдәр (14, 95).

Няхчыван бөлкәсиндә кәлинин башына жыгымлыш гизлар ики дәстәјә ајрылараг кәлин шахнычн әтрафында ојнајыр вә ахыры "Әли хыналы а долаг, башы бәлалы а долај" бәјти илә битән маһны охујурдулар. Јухарыда дәјилдији кими тој етмәмиш чаван оглан әлдүкдә дә сөјүд шах бәзәдилыр вә гебринин үстүнә санчыларды. Сәјјаһ Јан Стрәйс (XVIII әср) јазыр ки, Шамахида чаван адамшн гебринин үстүнә мухтәлиф рәнкли парча тикәлери баглыныш будаг санчылар (Јн Стрәйс. Три путешествия. М., 1935, с. 256). Сөјүд будагындан исарәт шах кәлд әрасында "сәчәлә" әдләнчрди. Сәчәләнч дибәндә мәрһуван ајрагтабылары тојулурду.

72. һазырда дилимиздә бу сөз јүнкүл хаскәјјәтли аломан атылмб-хүшмәси, јериндә ојнамәсини билдирди. Әлишдә кәс бу сөз гәдим түрк дилләриндәки тын "истираһәт етмәк" (Н.В.Сәвојитјан. кәст. лигәти, Ш., 842-843) сөзүндәндир.

73. Фарс дилиндәки "шад баш" ("сәвин", "шад ол") сөзүни фонетик шәклилар.

74. Лакин силәрын һамасы гирмиз рәнкли олмалы иди (алма, нар, гирмиз рәнкә бәзәдилмиш јумурта, гызардылмиш вә сәфәрән пурулмуш тојут вә с.). Хончалардан бири (әдәтән ону бәјин анаси, бачысы вә ја даясы арвады тутурду) "бәј хончасы" әлләнчрди вә о тохунулмас иди. Нүмајин етдирдикдән сонра ону апарыб кәлин кәтирәләчәк отага тојурдулар, чүнки бу хонча бәј вә кәлин үчүн нәзәрдә тутулурду. Дикәр хончалар кәс пәјләнәлчрди: ичү — сәзәкдалары, бири ашыга ја хәнәндәјә, бири тојбашына, бири дәлләјә, бири әшпаза, бири пәһләвана јахүд ач чәпмәди гәлибә вә с.

75. Кәлинин гирмиз рәнкли атла апарылмасы әдәти Алтајда јамалар түркләрдә дә вардыр (74, 43). Бу үмүшјәтлә тој әдәтләриндә гирмиз рәнкин ролу илә бағлыдыр.

76. Тојун сәһәриси күнү һәммин тогта кәлинин сандыгындан бир чәһизлә, мәсәлән тәлис (әл-үз дәмәли), пул кәсәси, арахчыны вә с.) гәјтарылчрди.

77. Бу ајин әр өвиндә ичрә едилдиклә оглан өвинин адамлары хорла:

Ајагы гәдәмли олсун,
Башы жыгылга олсун.
Бәрк бәшакли олсун
Ајагы сајалы олсун (87, 189)

маһнысын охујурдулар.

78. Бәзи јерләрдә чәкә кәлиндән әвәл апарылчрди.

79. Кәлинин чырагы чәхмәк даш илә әлиһан гыгылчыла јайдырлмәли иди. Башы сәзлә, кәлинин "әз ол" олмалы иди.

80. Кечән әсрин сонларында једдилик вә ондүз кәрсини дикәләри кәнд јерләриндә дә јайдылчды. Лакин кәсәб икәләр дик бәккәкәридә

һәле да "пүсүгө" адаланан кил (сяхон) лампадан (бәле лампада мазут вә ја кәһкәрчәк јағн яндырылырды) ястифадә едирдиләр.

81. Чанах — ағачдан гаҗрылымы габ кимә илк дөфә Маһмуд Гаһгаринин өсәриндә гәјд олуғур (Маһмуд Гаһгари, I, 381). Мәншәчә чанах сөзү чин дилиндеки чанк "бокал" сөзү илә әләгәләндириләр. (Сах: Языки народов СССР. Түрк хде языки, том II, М, 1966, с. 35).

82. Бу чәйгә нәвләринин һәрәсипини мәнә 12 әдәд олмасынни сәбәси бияз мә'лум дејил. Үдүмијјәтлә кәлинин апардығи әв әшјаляринин оаҗи мәсәләси марағ доғуғур. Мәсәлән, әдәтә кәрә кәлин јалныз бир чирағ, бир туг (нарын сүпүркә), бир тава (Шәки-Зағатала бөлкәсиндә — тосар), бир маша, бир сәһнәк вә с. апарә биләрди.

83. Кәлинин сөзү илә ичмәли сү апармәсә әдәти чох халқларда вәр (мәсәлән, сах: 156, 226; 156, 37).

84. Көргүгү, Азәрбајҗанчын Русия тәрәфиндән ишғалындан сонра "кавак" сөзү илә әләгәдәр јаранышдыр. Ишғалдан сонра руслар јолларда кәзәтчи мәнәгәләринә казакларә јәрләдирилмишдиләр.

85. Кәлин апарыларкән габагда мән әл тутанларын кетмәси әдәти тәддим јунанларда да вәрди (322, 42). Маһичда (Исмајаллы рајону) кәлиндән габағ јанан чырағла јанашы бәзәдилмиш јашыл будағ (шах) тутмуш адам да келирди (68, 150).

86. Әримизин 20-чи илләринә анд мә'лумата кәрә Ағдама бу әзин бәлә тәсвир едиләр: кәлин карваня ослан өвине 30 м галмыш сахланмыр; бәј кәлини тәрәфә алма атыр, оңу мушјәт едәнләр алманя һавәда тутур вә кәлине вәрирләр (67, 22). Кәлян әр өвине һәјәтинә кирдиклә балкондан бәјни кәлине алма атмасы әдәти Астара рајонунда да вәрди. Кәлине үч алма атмасы әдәти Әзәрбәјҗан (294, 79) вә күрдләрдә (78, 246) вәр.

87. Кәлинин башына ногул, кимшиш, тахыл (әдәтән бугда, ја да дүзү) сәпилмәси әдәти бир оңра халқларда вәрди. (64).

88. Бу әдәти Азәрбајҗанчын башта зоналарында мвәјҗән едә билмәди. Кәчмишдә Шәкидә кәлинин омаған башына үч дөфә доландырма әдәти вәрди. Газах бөлкәсиндә кәлин ата өвине чыхышда һәјәтдә галаныш тонгалы етрафинда үч дөфә доландырылырди. Ләкин Алтај түркләрдә кәлин әр өвинин (алачыгынын) етрафинда үч дөфә доландырылыр. (334, 55).

89. Ләкин бә'зи мә'луматчыларымыза кәрә кәлин ата өвинин тапысында сол ајағы илә чыхмалы, әр өвинин тапысында оағ ајағы илә кирмәли иди. Бу әдәтин мә'насы әздин дејил. Н. А. Кислјаков оңу өчдәда оңтајишлә әләгәләндириләр (186, 194). Биячә, бу әдәтән дејил.

90. Зағатала рајонунун Көјмәтала кәндиндә бәлә иди: јәнкә оғанчын анасына, ја да дәјисына дејир: "Кәлин атдан душмур", Оңлардан кимвә јакына кәлиб бир шәј вә'д едир вә кәлин Фулу өшидәндән сонра атдан душуртмәјә размын вәрир. Садјан рајонунун Чухалли кәндиндә мә'луматчымызын дәдәјинә кәрә кәлини әр өвинин тапысынын астанасында ајағыны јерә вуруб ичәри кирмир. Оңда оғанчын атасы кәлир вә она бир шәј вә'д етдикдән (әдәтән мал-тара, мвәјҗән бәвәк нәвү вә с.) сонра ичәри кәчирди.

91. Бу әдәт күрчүләрдә (азәрбајҗанлыларә гоңшу бөлкәләрдә јашајанларда) (В.Т.Тогуа. Селение Носири. СМСМК. IX, олт. I, с. 109) вә өрмәкиләрдә (Е. Мелик Шаһназаров. Из повестей, предиссудков и народных примет армян Вангозурского уезда. СМСМК, XXXIV, ст. III, с. 97) да вәрди. Мәншәчә түркмәнчәлә әдәтдир.

92. Бу ифадәләр мәншәчә нияһин өкәотам олмасы јәни кәлинин кәнар јердән кәтирилмәси илә бағлыдыр. Аудышдыр ки, өз вә кәлин кузәндәр олдугда бәјин јакын адамларынын јығшыб кәлинин үзүнә вә бәјини сахмаларына өһтијач галмәздә.

93. "Мәншәчә бир аз сонра өлишә бир пәј тәм ичәри кирди. Шаһи бир нәһбәкиндә отағын орталыгына гојду, јандырып, сонра үзәринә үзүғөј

ду бир таш чаварди. Тештин үстүнө калча салды, демеклөр вә мүтөккә-
ләр гоҗулуб, көзөл биртахт гәҗрды, үзөрүнә инек сүзәни чәкиди. Кә-
лини көрдәјин дәлиндән чыхардылар, бир голауна мәншәтә, о бирсиәне дә
Күназ кәришди. Бәвина инчә бир дуваг салынмышды. Кәтирәб јәнчә
гәҗрдымш тахт үстүндә отурдулар. Мәншәтә бир оғиһи ноғул кәтирди.
"Оғулу-ғуяли олсун" — деһи вә ноғуду кәлинин башындан төкдү. Гонәт-
лар ноғуллири јәҗдылар. Сонра кәлинин гоҗумларындан бир ушаг, оһинчә
охлов ичәри кириб кәлинин дувагына охловчә чәкиб гәҗдырды, кәтирүб
отатдан гәчдә вә апарыб барлы ағачын будагына этди" (5, II, 549).

94. Әли Бәҗрамлы шәһәриндә кәчмишдә бәј сағдыш-солдыш илә мән-
ләсә кәлир вә салам вериб чыхарды. Сонра да кәлин јәнкәси илә кәләрәк
салам вериб кәдирди. Талышларда һәмһин ахшәм јәнкә кәлини көрдәкчән
чыхарыб гәҗдыларын мәнлисиә кәтирди. О дия чәкүб гәҗдыларын әли-
нә кулаб төкүрдү. Јәмәкдән сонра јәнә көрдәјинә гәҗдырды.

95. Мал дәрисиндән дүзәлдилмиш сүфрә шүбһәсиз ки, гәдидир. Мә-
һүмәтчимәзә кәрә бәлә сүфрә дүзәлтмәк үчүн кәнкү арпа унуҗарындырды-
мыш иләг суја салыр вә 8-4 кун сәҗләјирдылар. Түкү төкүлүш дәринни
јумшаг олмәси үчүн оғу овушдурулдылар.

96. Гавахларда вә гыргыларда су әдәт бәт-ашар (һәмһин халҗларын
дилләриндә бәт "үз", "сифәт" дәмәкдир) аиланыр; тојдан үч кун сонра
кәлини тошашмыш гоһум-ағрабәја тәҗдид едир вә үзүнә онлара кәстәрир-
ләр. Бу вә ја дхкәр формада "үзә чхиди" әдәти Гағғазын бир сира халҗ-
ларында вардыр (329, 140).

97. Азәрбајҗанда "суја ајаг ачды" адланан бу әдәт Гағғазын бир
оһна халҗларында вардыр (291, 64). Илк дәфә суја кәдән кәлинин сәһән-
кәһә гыргызын сәһ бағланырды. Ләнкәран-Астара сәлжәсиндә кәлинин "су-
ја ајаг ачды" куну гәҗнаһинни кәлинин үч дәфә омаг атрафанда доланды-
рылмәси әдәти дә варды. Бу кәлинин әр әһинин артыг бәрабәр һүгүтү
үзү сәҗләнмәс дәмәк иди.

98. Кәлинин ахар су үстүндән кәтирилмәси әдәтинин мә'насы
әдәтин дәјил. Удлинләрлә әј гәранлыгында кәлини су үстүндән кәчи-
ридиләр ки, сонсуз гәлмәси. Маратлы бурасидир ки, Губа-Хачмаз
зонасында татларда су үстүндән аддымладагыда кәлин "дәрд-азарым
вердм әрмәнијә" сөзүнү дәјарды.

§2 ТОҢ АДӘТЛӘРИНИН ТӘҗИЛИ

1. "Калым" түрк мәншәли сөздүр. Бә'зи түрк халҗларында "ка-
лиан", "калин" кими дә төлөффәз олунур (бах: 245, 434). Гыргызлар-
да вә балкарларда бу сөз "каланг" (60, 94; 199, II, 289), газахлар-
да калын (245, 434), өзбәкләрлә кәлин (244, 325), Азәрбајҗан диалект-
ләриядә бу сөз дүшәррик мә'насында "галан" кими ишләнир. Ермәни
диллиндә дә (шүбһәсиз ки, ермәни дилинә бу сөз гәдидә Азәрбајҗан
диллиндән кәчмәдир) (бу сөз "галан" формасындадыр. Онларда сүтүлу
"Сүт галан" атланды.

2. Мәсәлә, ноғәјларда 30-40 бәһ һөҗван вә 1000 ман пул
(242, I, 40I), карачәллыларда 1500 м. пул, 2 ат вә икә јәһәр
(242, I, 26I), түркмәнләрлә 3000 ман. пул, 9 мин пул арпа, 8 мин
пул бугда, 400 гоҗун вә ја 40 дөвә (214, 8I), каракалпакларда 40,
60, 80 бәһ һөҗван (244, I, 437; 177, 123), башгырдларда мхтәҗ-
милдәрда мал-гара вә пул (271, 259-260) иди.

3. Ашыг Аһи илә еләгәдәл рәвәјәтдә Нифғалы бәјин өз гыһн
үчүн Ашыг Алдан үч мин манат башлыг, I чүт биләррик, икә кәһлән
ат, 2 дөвә, 55 инәк, пул јарым чәј, он пул шәкәр, 5 инәк, 15 пул
јаг, 45 пул дүҗү төләб етмәсә гәјд олунур. Рәсәмләрлә бир гәдәр
шишартмә ола да, бу азәрбајҗанлыларын бә'зи сәлжәләриндә кәчмиш-
дә классик халҗнын олмәсиnä шарәдир.

4. Mehr Иранмәңгәли сөздүр. Гәдим Иран аҗларынын бари Mehr едлаварди. һесаб едилар ки, бу аҗ Mehr аллаһынын һимаҗәси алтында кечәр (О.А.Кисляков. Пером, "Советская этнография" ж. 1958, №-8 105). Mehr пулу кәриятин мөһүлүдүр. Гәјд етмәк лавымдыр ки, кәбин һаггыны итәҗәһ едилмәси адоғи һалә Мисирдә варды: кәбин актына итәҗәһ мәбләг пул гәјд едиларди вә киши арвадыны бомадыгдә бу һаггы едоҗарди. Лакин бомавма гәдһынн тәһәббүсу илә баш вердикдә о Mehr пулулун жарымын алырды (Матв.М.А. Из истории семьи и рода в древнем Египте. ВДИ, 1951, 1-8, с.75).

5. А.В.Радлов. Опыт словаря турецких наречий, II, 2, с.1997. Тоҗ кутларидә кәлинин дуваг алтында апарылмасы башга турк халкларында сәчәҗәви тоҗ адоғлариндәндәр (В.Л.Сороколовский. Якутия, том I, СПб, 1896, с.537; Ефимова В.Телеутская овадьба. Материалы по овадьбе и семейно родовому строю народов СССР. вып. I, Л., 1926, с.241).

6. Азербайҗан дилиндә "макиҗа" (јуван дилиндәҗи магеҗа "аҗия", "овсуи" оватндә) термининин дөгит тәрҗимәси јоқдур. Етнографларымыз оғу "овсуи" вә "аҗия" һақи верварләр. Әкәр пио руһларын мөһүлүдүгүна инам вәрсә, онда бу руһлар гарын мубаризә тәуллары өсүнчүлүг, башга сөзлә макиҗадир. Макиҗа бүтүн вәқидәк ичма диләринини тәркиб һисәсләрини тәшкил едилрди. Бу оғунла олағәдәрдыр ки, һәр бир култ аҗия ичрасыны тәләб едир, һәмийн аҗия илә мөһә макиҗадир. Бу барәдә бах: В.Ф.Зибковец. О черной и белой магии. М., 1965, с.6.

7. В.Абдуллаҗевини кәлинини тоғунә сәһиләһ метал пулу һарындамасына кәрә Күнәһ оғмыду һесаб етмәси (2,97) инаандырычы дөгил.

8. Гәдим һасавлар торпага дүшүп бир дәндән бир чөхдәһни етнәбт. Јарандығыны төһрүбәдә көрүрүләр. Хаганин вә"рләриндән бериндә "он диллә етибүи" ифадәси иләдир (6, 285) ки, бу да бир дәндән 10 дән јаравмасына шәрәдәр.

9. "Тотем" сөзү Шималы Америкада һиндуларик дилинин алкоит диләктиндә "гардоҗла гоһумлуг" вә "бачи илә гоһумлуг" дөгәкдир. Бу иштидан динил мәһиҗәтинин һәсиләһни ераһисиндә јанаҗай һәҗранларла һәмийн гәбилә тәһләрини мәһшә бирләҗи етдәһи тәшкил едир (А.Доньян, Ади, идоһи вә боғи. М., 1966, с. 22). Тотемини мәһиҗи һаггында вәҗәриҗәләр чөхдур. Бах: А.Е.Хайҗун. Тотемизм, его сущность и происхождение. Душанбе, 1956).

10. Бу адоғ һаггында бах: 330, с. 85-88.

11. Азербайҗан дилиндә "өауну һах тут" ифадәси мөһә "өауну дил тут", "белвини әҗмә" вә "наоннадир.

12. Книга Сруди-Бена Байата Дон-Жуана Перондәһоҗо. Баку, 1968, с. 86.

13. Эрәсә кәлмәк, ја"ки һәдди булуга чәҗмәт ифадәси кәлмәси едоҗиҗатимызда Моһла Пәһәһ Вағифини бир мө"рипдә чөхләр: "Бир чәһәһ өвәдәһ кәлмәк әрәсә" (Вағиф. Әсәрләри, Баһи, 1960, с.15).

14. *Senner A. Von the rite of passage London 1901*

15. *Dürkheim E. Les formes elementaire de la vie religieuse. Paris. 1912*

16. Сборник сведений о Кавказских горцах. т. IV, Тифлис, 1870, с. 89.

17. Иштәһәф хәддәһрини мәһиҗәтиндә итәкәтини горуҗучу гивәҗә ишәһк оғмысы ичәһи һаггында чөх јавынымыздыр (О.А.Сухарова. Ценогөчә һөдрәһи брәһи вә өвәдәһноҗо обрәдә гәдҗкәһ кияләгә Шахрәстәһә. Сборник научного кружка при Всюлчәһм фәкулдәһсәхә Брәһиһәһкәһтәһкәһ Гәсу-дәрәһкәһсәһнәдә Униһерситәһә. вып. I, Ташкент, 1928; К.В.Трөвәр. Пәһият-кики грөһәһәһтриһкәһһоҗо вәкуһтәһә. М-Л., 1940, с.77; А.И.Хасанов. Гәһһиҗәһнә мәһиҗәһкәһһоҗо пәһиятәһи вәрәһкәһ у сармәтәһв. "Советская этнография" ж. 1964, №-8; Б.А.Литвинякский. Зеркало в зеркалах древних ферганцев (Дөһә өвәдә).

ДОҒУМ ВӘ УШАГЛАРЫҢ АЙЛАҒА ТӨРГІЛӘСІ

1. Фарсча һәмзәд "ејни вахта догулмуш" мә насиндалыр. Халг ара-сында "һәмзәдлы" гадын дедиклә ард-ардыңча кичик јашларынла ушаглары өлмүш гадын нөвәрдә тутулурду. Тојундан 40 күн көчмөмиш келинин, ја-худ доғумундан 40 күн көчмөмиш гадыннын үстүнә кәлмәклә "һәмзәдлы" гадын "һәмзадын төкүр" вә бунулла "һәмзәд"дан хиләс олур. Бу әгидә фәроларда да вардыр (276, 269). "һәмзәд"а тутулмуш гадыннын ушаглары өлүр. Өсримизин 20-чи илләгәндә А.Карашарлы јазмышдыр ки, Ағчабәди-Хәдфәрәддин кәндиндә Гәләб Усуб оғлунун дедијинә кәрә "һәмзәд"дан I ајлыгдан 5 јашнадек 7 ушаг өлмүшдүр (182,57). Ордубад рајонунда һәмзәд вә чилләдән ушагсыз гадынлар моллаца "кәбәк дуасы" јаздырар вә ону һәмишә өзләри илә көздирдиләр. Бәднөвәрә гаршы дуа "Чәһм-нөвәр дуасы" адланырды.

2. Бах:8.

3. Орта өср фәрс лугәтләриндә "чиллә" дедиклә доғудан 40 күн мүддәтиндә гадыннын нәтәмиз сәјылмасы нөвәрдә тутулур, она кәрә ки, 40 күн гадын намаз гыла билмәз, мәсчидә кәдә бәлмәз вә с. (Өчәрк историја культури средневекowego Ирана. М., 1984, с.231). Чиллә кәсмәк үчүн нөвәрдә тутулмуш сәмәни әввәлчәдән бу најјәтлә көјәрдилирди. "Сәмәни" сөзү санскрит дилинә мәисүб сумана "буғда" сөзүндәндр. һәммин дилдә сумана "рәгбәтли", "хәјрхәһ", "илтифәтли", "сөвиндиричи", "фәрәһләндиричи" мә насынадыр (О.Шрадер. Сравнительная языковедная и первоисточная история. СПб, 1886, с.28). Сәмәни инди дә тачикләрдә суманак, әвбәкләрдә сумәлак адланыр (244, 628, 719).

4. Б.Абдуллајев буну сәһлә адланыр (3).

5. Гәз бу пири Албанија IY өсрдә христианыгы төблиг әтиш Григорис адлы миссионери ј-рли әһали тәрәфиндән өлдүрүлдү ју вә христианыгы бәргәрар олдуғдан сонра гәбрилизи зијәрәткәһә чеврилдијини мөјјән әтишиш (Бах: Г.Гәјбуллајев. Гар. Јаг, Јаки, 1930). Григорис

сүрәти әрәбләшмиш формасында Чәрчис кими фәлклорумува да өксини тапмышдыр. "Валәһ вә Зәрникар" дастанында Зәрникарни "О ким иди өлдү дирилди чаны?" мисрасы илә бәшләјән бағламына Валәһ "О, Чәрчислир, өлдү дирилди чаны" чавасынн вәрир (5,377). Пирин адындакы "Төјгәм-бөр" сөзү "христиан" миссионери мә насынадыр. Јагут һәмәви (XII өср) јазыр ки, "Аллаһ онләра (јә'ни Араз кәнарында јашајанларә) Муса ад-лы бир пәјгәмбәр кәндәрди, онлар иәә она гаршы чыхдылар".

6. Бу христиан албанларын YI өсрдән сонра бир һиссәсинин ислама көчмәси, лакин өн'әнәни давам етдирәрәк сонраки өсрләрдә дә Албан христиан дини ибадәткәһәларынә ситајиш етмәләри илә бағлыдыр.

7. Сисов В.М. Нахичеван на Араксе и древности Нахичеванской АССР. Известия Азкомстариса, вып. IY, Баку, 1929, с. II9. Етијамал ки, бу адәт гочун түркләрдә мөһсүлдарлыгы символу сәјылмасы илә әләгәдәр иди. Әвләди итәјән гадынлар Шәкидә Куһ-Мурад, Гәсәлә рајонунда ком-рад ("Куһ-Мурад"дан төһриф) адлы христиан мәншәли пирләрә кәлдириләр. Куһ-Мурад "Мурад (.стәк, арау) дагы" дәмәкдир. Әвләд араусу илә пирә көтмиш гадын әввәлчә 7 дәфә онун башына доланималә и.л. Доланма ситајишчинин пирә гурбан олмага һазыр олмасынн, табәччијини ифадә өдир. Малы гурбан кәсилмәси иәә ситајишчинин арзу етдијини төрмәси үчүн пири "раһ салмасдыр".

8. Бу бәрәдә бах: 2, 69-70.

9. Әрдв "Су аллаһи", "Су илаһәси" дәмәкдир. һинд-Авропа диллә-риндә Ард "аллаһ" (56 I, 6I), фәрс дилиндә ов "су" дәмәкдир. Әгидәјә кәрә бу руһ адамлары су гырағында (су ичдикдә, су кәтүрдүкдә вә с.) "вурур", Кәдәбәј рајонундан мә думатчымыза кәрә су чарисини "ву-руғу" адам дәли олур.

10. Халг ичәрисиндә бу "умсалама", јахуд "умма" адланыр.

11. Куја ушаг мырыг олар (2, 68). Умуијјәтлә, гәдим түркләрдә довшәна пис мүласибәт варды.

12. Балыг көс чыгармаҗак һаҗвап саҗылдыгы үчүн белә өгиде варды ки, ону језен гадыйны ушагы лал олар (2,68). һаммә гадыйна довшан өтк ве Салыҗык јасаг олмасн Шимали Гаҗтазда адикәјләрде де вәрдыр (291, 67).

13. "җыны курьор" гәзети, 1903 (иснад 36).

14. Вах: "Азәрбајҗан тарихи", П ч., с.344.

15. Халг ичәриовинде мамача "әбәчи" ве "һадых" да адланьрды. "Мамача" (әслинде "мамачи") сөзу гадым түрк дилләриндеки мама "уду ана", "һамә" сөзүндөндир (305, 25). Хаганынын бир шәриадә "мама" сөзу ишләләрди: "Сәғр бәтвинде јетнадим, һалг әли олды маман" (52,238). Алтәјин түрк халгларында мамача Кин-Әнә адланьр (334, 73) ки, бу да ими "кәбәк" ве өнә "әна" сөзләриндән ибарәтдир. Азәрбајҗанлыларда да халг арвоида мамача ја "кәбәк арвои" дејилдирди. Чәлилабад рајонундан мәһуматчымыза керә мамачыг сәнәти һөслидир: мамача бу сәнәти јалпына өз гәзына әјрәдирди.

16. Догум вахты кишинин гөшүја кетмәси әдәти башга халгларда да вәрдыр. Бә әк гәдгәлгәтчыларын буну метриләл кәчмәнин галпыг һесаф өтмәси (291, 67) сәһәдир. Сәләчә оларыг кишинин догум вахты өвдә олмасы әјәб сәјиләрди. Гәбәлә рајонунун Бум кәндиндән мәһуматчымыза керә вәһа олан өвдә кәчәләр киши олмалыдыр ки, "һал кәләб кәрпәна һәмәдәл әлә дејилмәсин".

17. Бу әдәт башга түрк халгларында (мәсәлә, гиргәкларда — 69,99), һәтта русларда да (94,42; 155,320) вәрди. Јакутларда догум әгәр кәчкәкә јурда, әнбәрда гаңларда кәчкәкә, орадакы гаданларын һәрүкләрини ачкылар (Н.А.Алексәев. Ранние формы религии тюрк-язычных народов Сибири. Новосибирск, 1980, с.145). Әгидәјә керә сағдыг өшја, һәтгә дүјүмдү бап ве с. һамиләнин азад олмасына манә

ола өмәр. Бу әдәт Гаҗтазын бә"әи халгларында да вәрди (329, 16).

18. Мәсәлә, мамача гадыйдаи сачынын учуну дилләјис күчәләмәји төләб әдирди; Јахуд арәмсыә бәш күәҗә үғүрәҗи төләкәф әдирди (110,100); Мамача догуму асанлашдырмаг үчүн гадыйны голуна кириб отагы кәздирди. (Ләнкәранда бу вахт бир гинә ушагыны ичәријә кәтирдиләр. О, һамиләнин архаиине бир јумурта ачкыды: јумуртанын дүштөб өнмәсин әлә догудун угурулу олачәги күман олуурду).

19. Кәлий гајыманавос илә пис рәф. әр өтмишә, она гајыманалыи бәрмәги сәлиныш су ичирдирдиләр; гадыйны бәши үстүндә өти-сүмүкдән әјирдиләр; өвдә бир саҳом гәб өмидирдиләр; күрәлә чәш дашы (гәнбәр) парчәләјирдиләр (18,44); малин дырнагыны өткән әјирәр ве дејирдиләр: "Дырнагы өткән әјирән гаһри ушагы да анадан әјирәр". Нәкчыванда мамача догаг гадыйны бәши үстүрндә ағ рәнкли пәмбүг парчаны ики јәрә бәлүрдү.Мугәч бәл-кәсиндә мәһуматчымыза керә догуму асанлашдырмаг үчүн "Мәрјәм чәнкәли" адлы оту бир кәвәтә суја сәкырдиләр. Турудугуна керә бұвүшкүш о" оуда ачкыларды ве инама керә от ачкыдыгча гадын да раһат азад олмалы иди (мәһуматчыларымыза керә бу оту гуру-дунмуш һалда һачылар Мәккәдән кәтирдиләр). Догум битдикдән сонра оту судан чыгарьр,Тәмиш парчәја бұкүр ве үстүнә дүиөр-рив гојарат јијәсиә гајтарьрдылар. Бә"әи јерләрдә догум вахты гадыйны голуна "Мәрјәм түкү" сағлајирдылар, ја да о түкү суја сәкыр ве һәмин оудан гадыйна ичирдиләр. (Бу түкү һөдән ибарәт олдугуну күәјјән өдә бышкәди). Догаг гадыйны адлыи Иса пәјгәмбәрик вәсәси

Мәрјәм чагырырдылар (100,110). Фарсларда гадым доғанда "Мәрјәм әли"-нин металдан шәклини суја атардылар — 276,266.

20. Доғум вахты Хидыр Илјасы көмөжө чагырырдылар (3,87). Азербайжан фольклорунда Хидыр, јахудо Хыр четишлије душман адамлар үчүн хилаокар сүрәти кими мә'лумдур (15,105). Она көрө доғум вахты "Ај Хидыр Илјас, ет бөндәни бөндәдән хилас" сөзүнү тәкрарлајырдылар. Бәзи бәлхәләрде доғум чәтин олдуғда "А Фатимәји-Зәһра, көмөк ет" дејә јалварырдылар.

21. Садаға һәм әрзағ (тахыл, ун), һәм де гадымны бир палтары оми биләриди. Адәтән, ваһинни анасы вә ја гајынанасы садағанни чыхарылмыш шеји онун башына доландырыб бир касым гадымна көндөрирди.

22. Азербайжанне түркілили еналысы ичәрсиндә һал анасы, һал арвади, һал гарысы, галмышларда Аләжен ("Ал арвади"), күрдләрде Алқи (142,59) вә Ол (79,254), татларда Ал, һал, ләкиләрде Алпаб (224, 145; 330,50), дағ чуғулдарында Дәләј - Ол (73,91), удинләрде Ал (221,307) вә с. адланыр. Азербайжанда јашајан Лагнстандилли аварларда, хивалиглыларда, гиргизларда вә будугтуларда бу пис руһ мә'лум дејил. Гағна халқларындан күрчиләрде (әсәсен Азербайжанла һәмсәрһәд зоналарда јашајанларда) Али (193,6), ермәниләрде Алк вә Ал (148,92; 221,307), осетинләрде һал (268,99) вә Ал-Арди (Ал вә осетин дилиндәки ард "алей" сөзләриндән), чеченләрде Алмас (128) адланыр. Түрк халқларындан јакутларда Албаон (264,262), башгирдиләрда Албасти (274, 320), гәвәхләрде, өзбәкләрде, гиргизларда Албароти (60,93; 245,709), османлы гирклериндә Ал (В.А.Тордоловский. Изб.работы, том III, М., 1962, с.312-315) вә ногајларда Алмасти (66,16), калмыкларда Алмас (262,41-42), Башкир-монголларында аламас (273,61), дунгунларда Албосте (245,п.709) кимдир (Бу бәрәде бах:В.В.Раллов. Кост.лугети, I чилд, I һиссә, с.349-350 вә с.). Бу руһ тачикләрде Алмаси вә Мадәри - Ол (164), фарсларда Ал (276,266), гарачаларда — Албасти (245,

п.709) вә һәтта русларда Ала (72,84, киши мә'лумдур (Һәм де бах: 2,78)

Бу пис руһун мәншәли вә адынын дил мәнсубијәти һағнада Н.А.Киселјакос (286), Климов вә Ејдәлман (193), Азербайжанда Б.Абдуллајев, М.Ачалов, М.Новрузов, М.Сәјидов вә 6. Фикарлар сәјләмишләр (2,73; 3, 8; 12, 247-358). Әсрийәтн 30-чу илләтиндә бу мәсәлә илә Ә.Әләкбәров мәғгул олмушдур (65,165-166) Мәншәчә онун түрк, Иран вә Семит мәншәли олмасы һағнада үч нөгтеји-һәзәр сәјләмишләр. Ал сөзүнүн Иранмәншәли олмасы фикри ујдурма сәјләмишләр, она көрә үзәриндә дајанмышы. Әсәли ады Албасти олан бу руһун гадым семит мәншәли ақкадларын Ламасту (Ламашту, Ламассу) алланы олмасы фикри (93,61-62) дә ингәдирчн дејил. Ақкадларда "мәләк" мә'насына ујгун олан Ламассу гадым чинсли горујучу мәләкчир; башга сөзлә Ламассу аллаһ јох, бир мәләкин адыдыр (бах:А.Оппенгейм. Древняя Месопотамия. М.,1990, с.156). Ақкадларда Ламасту (Ламашту) һәм де гадим чинсиндән олан шәјтан, иблисдир (јәнә ор.дә). Бу у М.Ачалов вә М.Новрузов да гәјд етимишләр (12, 251). Албастинын Ламасту вә Ламассу илә мәншә бирлији онда гәбул едилә биләр ки, ақкадларда бу руһ Шумер мәншәли сәјләмиш. Шумерләр илә гәдим түркләрди.

Доғру фикир будур ки, Ал гәдим түрк мәншәли пис руһ адыдыр. Шүбһәсиз сәјләмишләр ки, бу пис руһун есәли "Албасти"дыр, һәм де Ал вә "басти" һиссәләриндән ибарәтдир, онун мухтәлиф халқларда төләффүз формалары илә Албасти-дан төһрифләрди. "Албасти"нын Ал вә "басти" һиссәләриндән ибарәт олмасына һәлә М.С.Андрәјев вә О.А.Сухарева јазмышлар (72,78-79; 305, 47, 78). Адын икинчи һиссәси олан "басти" сөзү "Тарабасти", "Тарабасма"да олдуғу кими түрк дилләриндәки басмағ (тамарлағар) сөлиндән башга бир шәј дејил. Халқ ичәрсиндә әғидәјә көрә пис руһлар ал мләра мухтәлиф чүр хәтәр јә-

тир: шэтин "алдад-р" ("јоддан чихарыр"), чин "тохунур" (вурур), гара "басыр" ("гамарлајыр"). Она көрө Алабасти иле Гарабаст. алда-риндаки "басты" өјни сөздүр. чунки һәр ики руһ бөдөнчө инсандан зор-ба һесап едилдијине көрө адамы басыр.

Дејилемлөрдөн четиче алынур ки, бу пис руһун эсл ады Ал-дыр. М.С.Андреев ону Асија Венерасинни (Анабидин) образы сајыр. (72,81). Бу инандырчы дејил. Бу руһун амазонкаларын прототипи о часы фикри (35,134) чө баш сөздүр. Ғеле нөгтеји-нөзөр вардыр ки, Ал гөдим түрк-ларде од, очаг танрысы олмуш, сонра Пис руһ сөзлөмшдыр (Н.Рзаев, өб-лөрин сөси. Баки, 1974, с. 35; М.Сөјидов. Алы киши ве Короглу образла-рыннын прототипләри һаггында. "Азербәјчан" журналы, 1978, № 3). Лакин һал анасинни оцдан горхмас, инаны бу нөгтеји-нөзөрик доғрулуғуну итбөе алтына алыр. М.Ачаловун ве М.Нозр, зовун "Јаллы" коллектив оју-нуну ая иле өлагөдәр сај, эвәр да бикчө гебул олдуна билмөз.

Бөлөликлө, бу пис руһун прототипи ма"лум сымас да, онун ады фикримизчө, Алтај-түрк диллөриндеки ая "вөһши", "рөһмсиз", "гөничен", "гөддәв", "зөлим", "јартычи" (В.В.Радлов, Көст. лугеги, I, I, с.249) сөзүндөн ибарәтдир. Она көрө де Б.Абдуллаевин Ал адынн түрк дил-лөриндеки ая "уча" сөзү ичө бағламасы (3, 91) ве ону Күнөшин ант-ропоморфу һесап өтмөси фикри инандырчы дејил. Онун бу фикри "Ал арвәдчи" ны од, очаг ве Күнөшлө бағлајы. М.Сөјидовун нөгтеји-нөзөри иле үст-үстө дикүр (М.Сөјидов. Азербәјчан халгынын сөзләкүнү үстү-нөркөн. Баки, 1989, с. 192-193). Очаг, од, Күнөш лөч бир халгын дүнја көртөш" дө өлүм реизи сөзләмшдыр

Гөјд өдилемлидир ки, Азербәјчанчи "Сә"зи районларнда (мөсылөн, Муганда) ая арвәди Гулөбәни (өрөб дилинде гул "чөдүкөр гары", "кү-зәкирын гәри", "сөйрә ибәлиси" ве фарс диллөриндеги Сибаб "чөд",

"сөһра" сөзләриндөн) дө адланыр. Ја, алы гулөбәни јолчулара хөтөр то-хундуран шөр гуввәдир (бу барәдә бах. В.А.Гурдлевский. Изб.соч., т. III, с.301). XII өср шаири Низами Арузи Сөмәрәнди (бах: Низами Арузи Сөмәрәнди. Собрание редкостей или четые беседы. М., 1933, с.33) сөһ-рада долашын вөһши гөдимин Нөһ-нао адландырыр. Маралин бурасыдыр ки, Ал арвәдинн тутулуш бик мүддәт сөхлөмчөс һаггында ревајәтләр азербәјчанлыларда (бах:8), тиргизларда, тачикләр э (273, 61) вардыр.

23. Она көрө дө доғум вах. м ве сонра зайиннн өһвалы харабаш-тыгда кишиләр су тырагына көдөркөн "сују хөичөрлө доғрајы дилар".

24. Тиргизларда Ал арвәдинн зайија јахылаша билмөмөси үчүн өвин өтрәтинда ат илхисы ве ја гојн сүрүсүнү говурдулар (267,41).

25. Чаганын көбөјинн көсөн галыч ушагын "көбөк аһасы" адланыр-ды. Гөјд өтмөк ләзизидир ки, бәзи бөлмәлөрдө мамачадан башга һөдиј-јә көтирмөјөн гөднн көрпөјә баха билмөзди. Ејниле бу адәт Дағлыч Ал-тајда вардыр (334, 71).

26. Мө думатчылар мива көрө бу ушагын бөдөннин сөпмөмөс" үчүн иди. Мирбәшир рејонунда мө думатчымыз көрө һөмин дузалу су атылмыр-ды, көрпөнин јолдашы (төнө) иле бирликдө јердө басдырылды. Көрпө-нин дузалу суда чидирчмөси үмүтүрк мөшәли адәтдир. Өзөклөрдө (321,192), тиргизларда (125,29), османлы түрклөриндө (јөнө орада) көсө јөничө доғулуш ушагын бөдөнинө һарын д, э сөпилди. Лакин Дағ-лыч Алтајда азербәјчанлыларда олдуғу кими, чаганы илгә дузалу суја сөһнө чыхардылар (334,85). Дағлыстада көчөн сүрлө, бу адәт аркынләр-дө (Г.А.Сергеева-Арчинца. М., 1967, с.155) ве ләзгиләрдө (62) дө гөјд олунмушдур: "өрлөнин дузалу су иле силинмөси адәти Чәлөстиндө ташајан өрөблөрдө дө варды. (Оде-Василөва К.В. Обичай связиныне с родами в отношении к новорожденному у Северо-палео-инских арабов. СЭт, 1936, №, с.94).

27. Көрпө үчүн өввөлчәдән һазырланмыш эски айрынн ве габа"чи

оаг ушагларын көһнө палтарындан олурду. Буна "мөлөфө" дейлир.

28. Бу барөдө бах: 25.

29. Бу адэт өзбөклөрдө (294,97), фарсларда (276,267), русларда (155), күрдлөрдө (24,27) вә б. халqlарда да варди. Күрдлөрдө һәтта чөлдө кечәләндиқдә пис руһлара гарши јатаг јеринин әтрафини дәмир аләтлә чызырдылар (24,27). Б.Абдуллајев доғру һесаб едир ки, заһинин әтрафини чекилен чызыр шәр тувәләринә гарши иди (3,89). Бақшда азәрбајҹанлыларда бу ајин һагғында һ.Сарабски јазир: "Шишә үч соған кәчирдир, отагын дөрд диварини чызыр вә сонра һәмин шиши апаныб заһинин алтына гојурдулар ки, һал аһасы јахына дүшмәсин" (44а, II 8).

30. Халқ ичәрисиндә ат налынни мүғәддәслижинин сәвәби ики чүр изаһ едилир: бир инама көрә һал әлинин дүздүл адланан атынни наһидир. Дикәр рәвәјәт исе һалы Хызыр пејғәмбарин аты илә бағлајыр.

31. Мүхтәлиф бөлкәләрдә һал аһасыни көрәнләр вә һәтта ону бир мүддәт сахлајанлар һагғында ч.хлу рәвәјәтләр вардир (бах: 8).

32. Татларда гадни аһш ушаг истәмәдиқдә тәһәш әскијә бүкүлмүш һалда евин тахчасыни гурӯ дөшәмәсигә, тәкрар өвлад истәдиқдә доғдуғу әвин торпаг дөшәмәсинә бәсдирырди.

33. Гәдим түркләрдә "гулчаг" дөдиқдә үч күн әрсиндә чағанни әскијә бүкүб гуах јунтада сахлаһмәси нәзәрә тутулуруду (М.З.Булаго. Кост. тугети, II, 95). Дағлыг Алтајдә көрпәлини ајағларына көч: түкү гојур вә гуау дәрисинә бүкүрдиләр. Бу онда да "буридаг" атланырди (334, 71). Разах, Тегүз вә шамхор рајонларындә тәвә доғулуш ушагчы кәчәшдә "гулчах" адланмәси да с. һуида әһгәдәрдир.

34. "Чыла" иди (фарсчә чиллә "гыр" д. мәклир, бу барөдә бах: II 5, II 6) мәһәжә ајди ташдырмәлиб. Доғудан, тојдон вә өлүмдән сонра 40 күн мүддәтиндә мәрјәјән әјинлигин ичрә өдләмәси әдәти бир сүрә халқларла шәр. др ки, бу да инсан һәјятиндә үч мәрһәлә и.

әһгәдәр гәдим көрүшләрдир. Чиллә һәм дә "хәстәлик" дир: көз л гыва вә ја оглана, бир-бирини сөвән кәһчләрә (бу Гасым бәј Закирин бир шәрһиндә әксини тәпмәшдир: "Бир мүддәт јар илә мәһрибан идим, Көр нә әјүн тутду бәднәзәр мәнә" -- бах: Азәрбајҹан классик әдәбияјаты китабханасы, III чилд, Бақч, 1988, с.147), һејванә, ипәк турдуна; чүчәјә, арҹа, һәтта түфәнкә (бу һалда куја түфәнкин кулләси һәләфә дөјмүр, она көрә чилләли түфәнки ушагчы гадгын гычлары арасындан кәчигиридиләр) чилә дүшә биләр. Чиллә дүшүш ушагчы чилләсини кәсмәк үчүн әјинләр чоҳду. Бир әјин бөлә иди: Ушагчы гычларны 7 рәһкәли сапла ба.ләјыр вә үстүндә түшәрик (мәрјәјән мәблөг пул) гојурдулар. Мәхир чөлән вахты ушагчы наһарин гәбагына чыхардыр вә наһарчы дүшәрији (халқ арасында бу дүшәрик "галык" адланар ки, бу да "калым" сөзүнүн әсл формәсиндир) кәтүрүр вә саплары кәсирди (бах: 8).

35. Нахчыван бөлкәсиндә заһија дүју уну. ан башырылмыш гујмаг (буна "әзәрәтов" дейлир) вермәк дөб иди.

36. "н вә лошадан (бөкмәздән) биширилмыш хәмир јемәк.

37. Бәднәзәр һәм киши, һәм гадни ола биләр. Лакин ушаглар үчүн горхулу бәднәзәр гаднылар һесаб едилир.

38. Мәсәлә, агыр доғудан сонра мәмачә мывауғу тәвәккә гаршыдырив гәјядирир вә һәмин тәтливигә заһинни гарнына јахарар сарыјарди; мәмачә "паллилә" адлы оту гәјячарар гаднын гарнына ситгир вә үстүндә сарыјарди; доғудан сонра сапыч вә агрылар олуудан гызырлимт гычыл көрпәчи тештин ичинә гојур, гадни көрпәчин үстүндә отурду, әгәбир көрпәчин үстүнә гәтиг чиләјирдиләр; әмәлә кәләл бұхар галчына дөјирди вә с. Мәрәғлицир ки, сонуну түркчәгә хәтләшдә тувинлардә (505, II 0) вә сабәсләрдә (294, 90) да ичрә олушмушдур.

39. Рағызлардә чығ үчүн 40 күндә тикә ән гәјјәк 40 чығә парчдан тикилирди (50, III).

40. Ушагчы гычларына тахчык сүргәнч "һәјдәј" адлынык иши сө-

беги ва "ҳејдәр" сөзүнүн (әрәб дилинде һејдәр шахо ади "чәсур" дәмәкдир. мә'наси әјди дејил. Шүбһәсиз ки, бу әдетин кечмишдә Бәкташи суди орденинә мәнәуб кишиләрин субәјлим рәмәи кими сирға тахмаси әдети илә әлиғәси јокдур. В.А.Гордлевскијә керә субәјлим символу кими хг иләрин сирға тахмаси әдети гәдим хәтләрден гәлмә-
др (Гордлевский В.А. Сочинения. т.Ш, с.32).

Сабирәбад ва Күрдәмир рајонларинда мә'луматчлар илә керә о иғәбәт ушаг олачәкәк сирға огланн гулаг илә гәләрди. Салјан рајонунун Чуханнн кәңлидә бизә дејалдијинә керә, әкәр гадна икинчи дефә де оглан коғсајды, сирға он јайинда чыхардыларди. Бә'зи мә'луматчларимизә керә сирға сүннәтден сонра чыхардыларди. Салјан рајонунун Гызлағач илдиндә Ибраһимов Аббасаға һессәнаға оглунун 1969-чу илдә вердији мә'луматә керә ушагнн гулагыннан чыхарылмыш һејдәри сирға өвдә сахланмаздн.

Оглан ушагннә "һејдәрн" сирға тахмаг әдети күрдләрдә дә варды (78,47). Марағлидә ки өзбәкләрдә 7 гыздан сонра доғулмуш оглан ушагннн башынн төпәсинә кәкил сахлајырдылар ки, бу "һајдәр" адланарды (305,96). һејдәр, һајдар сөзүнүн мә'наси билин.пр. В.В.Радловун лугәтинә түргизчә әјдәр "оглан ушагннн төпәсиндә бир чәнкә "тк" кими гәјд олунмушдур (В.В.Радлов. Көст.луғат, I, I с.50). Бу әдәдән әдди олур ки, әзәрбајҗанлыларда "һејдәр" сөзүнүн әввәлиндә ки "һ" сөзү даныш тда әртүрлмәдир. Абдәлзларда әјтар "аллаһ" дәмәкдир (У.А.Тоқарев, көст.әсәри, с.208). Әтинал ки, бу сөзүн икинчи һиссәси түрк дилләриндән тари (танри) "аллаһ" сөзүдур. Тат дилинде ки тари "аллаһ" сөзү дә гәдим түркчә танри сөзүнүн фонетик шәклидир. Н.Э.Мәрр вахтилә Ёв Асијала Иштар аллаһннн адынча түркчә "тари" (танри) сөзү олдуғуну јазмишдир. (Н.Э.Мәрр. Избр.работы, том Ш, М, 1934, с.313). Сәвәс ки, бу әдәт мекијәјә яд әјилдир вә јекәнә оглан ушагннн пис руһлардан горумаг (кујә гулагннә сирға

тахмагла ш руһлар ону гиз сәјдшдәрннә керә чухуннәјачағи р) мәгә-сәдини күдур. Зағатала рајонунда аман-зәмән огланнн башынн ортасин-да кәкил сахлајырдылар; кујә пис руһ кәкилә керә ону гиз биләрәк то-хунмајачағдир. "һејдәр" адланнн бу кәкил сүннәт едилләндән сонра гүр-хылдыди. Бә'зи мә'луматчларимизә керә о лан ушагннн гулагннндаки һејдәри, сирға әкәдәки гиз ушагннн гулагнннн сирға үчүн дешилмәсин-дән сонра гәлә билмәздн.

41. Әкәдә ушаг олмуғунун тәқрарланмәсәи үчүн әвин дәмәмәсинә бир чиж јумурга вә ушагнн башыннан бир түк баодырдылар. Бунунла ушагнн "әвә иш" "дәғн еғиш" сәјәлдилар. Пис руһларнә "аллатмаг" үчүн кәрпәјә икә ад гојурдулар; мүзәғгәти оларағ ушаға әјбәчәр ад вәрирди-ләр ки, пис руһ ала керә она јайнн дүшмәсин (мәсәлән, Алтај түркләри ушаға "Итин дали", "Итин күдәни" вә б. адлар гојурдулар -- бах: IOB, 86). Алтај түрк халғларинда бу мәғәдлә кәрпәти башәјә гојмаздән әв-вәл ора кучук гојуб кәтүрүрүләр (334, 83). Газах рајонунун Әскишара кәңлиндә тағанн бир нәчә кунлујә гошүјә вәрир ("сатыр"), сонра да пуг вәриб керә кәтүрүрүләр ("алыр"). Газах рајонунда шәғсәсинн ушагннн мүәјјән мүддәтә әмиздириб сахлајин гаған "мәмәчи" адланарды. Бу "символ'к ушаг сәтма" бир сира түрк халғларинда варды. Мәсәлән, Алтајда тәләугларда габағки ушаг нәчә кунлујүндә, јахуд әјилгннда олмушсә, кәрпәни с мүддәт гәдәр "сатардылар" -- Н.Алексејев. Көст. әсәри, с.145).

42. Әғидәјә керә нәзәр хәстәлији ирәсә кәчир. (М.Эфендишә. Иа поверий татар Шемякинского уезда. СНОМПК, вып.ХУП, отд.Ш, с.211).

43. Нахчыванда ушаға кәвәдәймәни мүәјјән әтүк үчүн хәмтрән 7 күрәчки дүвәллиб әләс јайннә гојурлар. Әкәр әллуш тә'сир илә бир-икиси пәртләсә, дәмәк, ушаға нәзәр дәјмишдир вә күрәчкисәри пәртләмәси илә хата созулмуш һәсәб олунур (26,30).

44. Әғидәјә керә өвә кәтирилмиш әт ди. әр әзи (јә'шк колпәна "сикәшдәрнн" әвәр өдә биләр) (јә'шк олдуғәр). Тәсәдүлән әт кәтүр-

дикде ону жемək олмáздн. Үч күн дәлбадал ушағын ағырлығында елдән өт чыларды" гəбристанда басдырылды. Көрпə хəстəлəликдə елəчəјич-дән горхарат ону гəбристанлыга апарыб 7 гəбир үзүндə туғурдулар, сонра да ушаг ағырлығында елдән кəтирилмиш əти басдырыдылар (44^а, IX). Һ.Сарабскинə көрə бу мəрасим Бақидə "Һəгиги" адланырды. Аилə-лə тшаглар əлдүкдə ахырынчысына "Һəгиги" адəти бəлə или: көрпə до-гулан кык ичинлик гəч алыр, 40 күн бəслəјир, 40-чы күн кəсир, о ичини чытардыб јујурлар. Бу јук бир газана бчтөв һадла салыб биши-рəнкдән сонра лəчмəјижə гојурлар. Дуз вурулмур вə дəлнына бə тмырлар. Моллалар лə вəт ону ур вə онлар əти јəјирлэр, бу шəртлə ки,əтиндөн, о јүзүндөн јерə душмəмэли или. Ата-ана бу етдөн јемəздн. Моллалар əти јəјиб гургарыр сүмүклəрини јыгыр, дуа охујур, кəфəлə бүкүб гəбристанлыкта басдырыр вə "бу ушағын бəдэлдидир" дəјирлэр. Бу аји-нин горху ј бир чəһəти варды: ушаг сəг галса вə һəдд-камэла чатса ата-анасындан бири елəчəкли (бəх:Р.Бабајева. Кəчмишдə Бақидə адəт вə əн'лэлэр. Азəрб.Е' Тарих Институтунун елми архиви, инв.1376, с.57). Гыркы чыкмамыш көрпə олан евə ит вə гышкы баласы да бəрахыл-мырды. Үмүмијјэтлə, көрпəни гыркы күнү чыкмамыш ити чыкма да олмáз-ды, куја ушага һи лəјə едөн мələклэр итлən чəкинирлэр. Бу мараглы инчм А.А.Баккəновун бир мə'риндə əксили ташмышдыр: "Бир мə'тəбэр ј табда мən кəрдүм бə лə бир хəбэр, Ит ајагы дəјөн јерə гəдөн. Бас-маз мələклэр" (6, VII с.188).

45. Əгидəјə көрə килит ушағын дəш əммəсинə вə кəлəчүкдə дил ачмəсына манə олар. Бу адəт тəгларда гəјд олмүшдүр. Тəсəдуфөн ушағын үстүнə гыфəлын ачары кəтирилсə һəмин гыфəлы ач: 3 сујə атыр вə судан бир нечə дамчы ушағын ағына дамчыладырдылар.

46. Бу адəт лəзəлилəрдə да варды. Мə'насы мə'лум дəјил.

47. Əгидəјə көрə сары палтар ушага сарылык хəстəлəји кəчирə билэр. Буна көрə тəсəдуфөн бири бу палтарда кəликчə бир парча аг

бөз алыр, ону башга рəнкə (чəх һадла гырмазы рəнкə) бојајыб ушағын үстүнə атырдылар. Мə'луматлымыз көрə, аг чит (бөз) аччəвани (гырма-зымтыл-һарынчы) рəнкə бојадылса даһа таханы оларды. Бу бојагыч ивə тачырлэр башга јердэн кəтирирдилэр.

48. Ејни адəт башгырдлар: да вардыр (311).

49. Һамилə гəдн "умдулда" хəлвəтчə бишмиш биширилмиш əвин оча-гыны кулундөн бир лимди: кəтүрүб кəтирир вə аднын шивən јеринə сүртүрдүлэр. Үмүмијјэтчə ивə гəдн һансы елдən вə һансы јемəкдэн умундугуну мвэјјөн өтмəк мүмкүн олмəдыгда гəб кəтүрүб 7 елдən бир шəј алыр вə гарындырыб биширир, Гəјилдөн гəдннэн күрəјинə бир јум-рут вурдудтан сонра һəмин бишмиш оша јəдидирирдилэр.

50. Дилимишдə ки "бешик" сөзү (А.тај дилилэриндə бəшик, пешик, башгырдларда бəшик вə с.) чəх əһтиمال тунг омачур диллэриндəки "бə-шик" сөзүндөндир. (Г. В. Василевич. К проблеме тунгусо-манчжурск. По материалам изучения колмолей. КСИЭ, 1957, т. XXVIII). Дилимишдəки "бəбə" ("чага", бу сөз илк дəфə Хагвинини əсэрлэриндə гəјд ол'түб) вə "бөлөмөк" сөзлэри дə бу көклөндир.

51. Өлөн ушағын бəшијини елдə сакламырдылар, əлэтөн онун гəбри үстүндə гојурдулар.

52. Мараглыдыр ки, бу адəт русларда да варды: "Бош бəшији јыр-галамаг олмэз" (155,329).

53. Бу гəјда тəтларда, аварларда вə ингилəлорда да варды.

54. Бə'зи јерлэрдə "үјүрк "Һəни" вə "лə'ли" дə адланыр. "Һəни" сөзү əһтиمال ки јунан дилиндəки нини "бешик" сөзүндөндүр, нə вахт-са дилимишə кəчмишдир. Гыркыларда һану (асылы бəшик), əликлик рдə күнү, чəкиилэрдə лалу, тəтларда лəлу вə с. адланыр.

55. "Авеста"да заһи 40 күн мүддəтинчə "һəтəмиз" сајылыр (бəх: А.О.Маковельский. Авеста. Баку, 1961, с.128). Бə'зи тəдигатчылар "чилилə" сөзүнүн фəрс сөзү олмəсына гəрə бу адəтин Иранмэшлэли

сајмагда сөһв едириәр. Доғумдан сонра 40 күн ("чилла") көзләмәк адәти Уәғ Шәргдә јамајан јақутларда да вардыр (264,160) вә шубһә-ола кн јақутлара бу адәт ҫарлардан көчә билмәэди.

56. Бу адәт русларда да бардыр (155,325).

57. Бу әксәр түрк халқларында вардыр (бах:186,54). Азәрбајҫан-даки дағ чуғудларында тиз ушағы 30-чн күндә, оғлан ушағы 40-чн күндә чимдирилди (78,94). Удинларда да чуғудларда олдуғу кимидир (221, 288). Лакин чөл ма өрйәлларымыза кәрә бәзи бөлкәләрде доғул-мәшәндан 9 күн сонра ушағы чимдирдиләр вә һәмин күндә о бешиҫе гојуулурду. Азәрбајҫанның шимал-шәрг рајонларында буна "он һамама" дејилр. Јалны "он һамама"ндан сонра ушаға ад гојула биләрди.

58. Гырк гаһыг су керһени доғумдан сонрақы 40 күнүн сајнын билдирр. Ејни адәт Сибир татарларында бардыр (264,160).

59. Салҫан, Биләсува, Чәлилабад вә С. рајонларда мәлум олан вә керһенин һусамасын үчүн оқун бәләјине тикилән бу ағрәнки мунчу-гун на олдуғу мүәјҫәнләрдир билмәлик.

60. Ушағлара гумров (бәзи бөлкәләрде "гөвәзә" де адланр) әсас әтибарилә чинә гаршы тикилди: ушағы һәрәкәт әтдикчә гумров сәсләнир, чин исе әгидә чәра металын сәсиндән чәкнир. Пис руһла-ра гарын ушағларын палтарына гумров тикилмәси адәти башга түрк халқ-ларында жоқтур. Ер әввәл 612-чи илдә Мәдија гәрәфиндән дағдылымыш Никәва шәһәринин јериндә археоложи газыты заман Асур чары Ш Салма-насарын (ер.әв.869-825) дөврүнә айд устундә пис руһларын рәсмләри олан кичик гумров тапылмышдыр (бах: "Наука и религия" журнал., 1964. № 5) Азәрбајҫан ҫара исиндә тунч дөвүкә айд зыгырлар тапылмыш-дыр (Ш.Һ.Садыгзаде. Азәрбајҫанда сон тунч вә илк дәмир дөврүнә айд бәзәк әшја арнын тәсвифи. "Азәрбајҫанның мәдди мәдәнијјәти", VII ч. Баки, 1973, с.85). Дағда түрк халқларында бу адәт јоқтур. Минкәч јир-

дә ер. әввәлки сон әсрләре айд кул гәбирдән башга һәв мунчуғларла бәрәбр гумров да тапылмышдыр (бах: Уч. записки АГУ, "ория истории и философии, 1966, № 6). Уәк вә сыра бир јердә гумров Којлаған-да да ашқар әли ашдыр. (846,144)

61. Чанавар дини ушағын алтарына горһимасын үчүн тикилди. Бәзи јәһләрдә чанаварын бир түкүнү паҫаја бүкүб ушағын палтарынын бојундә тикилмәси адәти да варди. Ушаға чанавар дини вә түкү тикмәк адәти өһтимал кә, гурдун гөдим түркләрдә тотәм олдасын илә әлағәлар-лар. Алтәјни түрк халқларында ушағын дөшүнә чанавар дярнағы тикир-ләр (бах: 816).

62. Ушағларын јәхаларына ајнары чинә тәрһи тикилди. Ај туту-ландә ("Ајни чин тутанда") метал пулт дөвәри формада кәсир вә дини дошк ачарағ јахасына бөнд өлдириләр. Мәтүматчыларымыза кәрә аҫпа-ре метал габ (чоқ һалларда икс мәјән) дөјчләнәп заман кәсилмәли иди. Ај тутуланда метал адәт дөјчләмәк адәти түркмәншәлидир. бу адәт Алтајни түрк халқлары ичәрисиндә көһш јајылмышдыр (бах: Лота-нин Г. Очерки Северо-Западной Монголии. СПб, 1988. т.4, с. 198). I әср мүәллифи Страбонун албанларын Аја ситајш етиләри һағында-кн мәлуматы (Страбон, XI. 4,7) әсасында куман етмәк олар кә, ушағ-лара ајнара тикилмәси мәншәчә һәмин гөдим әтигадла бағдыдыр. "әзәр-бајҫанда археоложи гәвәчтәлар заманы тунч дөврүнүн сонунә айд ајпа-ра тапылмышдыр (Ш.Һ.Садыгзаде. Азәрбајҫанда сон гунч вә илк дәмир дөврүнә айд бәзәк әшјаларнын тәсвифи, с. 80).

63. Гератикан көздәјмәјә гаршы тикилди. Әтидәјә кәрә "аканың учу бәднәзәрин "көзүнә бағачағ".

64. Азәрбајҫанлыларда дағдаған мүгөддәс ағач сајшырды. Әски инама кәрә кәсилдикдә инсәль гарғыјан јөгһнә ағач дағдағандыр. Әк-синә, дағдаған ағачы әкмәк сувағ иш сајшырды. Кәһиндә әвләд иста-

дә де вардыр (98, 413). Ләкин онларда бу ағач "дагдан" адланыр. Ташк-ләрде дә "дагдан" адлы ағача ситајиш һаггында бах: М. С. Андреев. Таджики доланы Хуф. Стали абад, 1958, с. 417-418. Азербайҗанда дагдаган ен чох Кәлбәчәр тә Загагале районларынчы эразисиндә битир. Гәдим түрк-ләрде ағача ситајиш һаггында бах: *Muxat Uca Türk mitolojisi*. (Stambul, 1967, с. 96; М. Сеидов. Заметки о тунской мифологии. "Сов. тюркология", 1970, № 2). Гагах районунун Газахбәјли тә Фәкиһара кәнд-ләрилдә јукуда диксонен көрпәнин палтарына дагдан мунчугу илә тис-бага сүмјүнү көј ја да гара парчаја бүкүб тикириләр.

65. Халт ичәрисиндә "гарницарыг", "гыз мунчугу", "күчү", "чилья" вә с. адларла мәдум бу балыгтулагы нөвү Азербайҗана кетирилмә или, чунки о һинд океанында әлдә әдиллирди. Бу мунчугу әсасән гыз ушагынын палтарына бәднәзәрә гаршы тикилирли (85, 1). Губа районунун јар кәнд-индән 1962-чи иллә мәлуматчычза көрә бир ушага бу мунчугдан икиси-ни тикмәк олмәз, чунки онда онларын "башлары бир-биринә һүрмәје га-рышыр вә нәтичәдә бәднәзәри дәф едә билмирләр" (Ушаглара гарницарыг мунчугунун тикилмәсинин сәбәбләри һаггында бах: 368, 304-306). Азербайҗан эразисиндә бу мунчугу ер әв сон әсрләрә айд күп габирләрден та-пылмышдыр (126). Мараглындир ки, Алтајын түрк халqlары да гыз ушагы-ны гарницарыг (онларда "чыллаш" адланыр) тикирләр (334, 72).

66. Адәтән чадүкәрә јазд ушыр вә гара парчаја бүкүләрәк ушагыны дешүнә тикилирди. Гәдим түрк дилләриндә битик "зәвк", "мунчуг", "ов-сун" мәналарындаыр (Маһмуд-Таштари, I, 384).

67. Әл шәкәлли асма метал мунчугу ер әввәлдә сон әсрләрә айд тә-бирләрән тапылмышдыр (126). Ајдындыр ки, бунун шиәләрде пәјгәмбә-ри, гәзи фәтимәни, Әлини, әгъяллары һәсән вә һүсәјни илә әдән бәш барыг (әл) символу илә әләтәси јәксүр. Шипкәтәвирдә археолози гәзиһитиләр заманы тә ајат шәһиди асма мунчулар ашыр едилмиш-дир (167, 56).

Бу көстәрир ки, азербайҗанлыларда әл шәкәлли метал мунчугу асма әдә-ти гәдимдән варды. Әл вә ајат формалы мунчуларын мәншәји ајдын дә-жил. Башга түрк халqlарында јохлур. Гәдим асурларын нис руйләра гәр-ши евләринин диварларына әл шәкәлли габартамалар мәншәји ашылмышдыр (331, 201). П. Ф. Чурсинки јаздыгына көрә Күрчүсташа музәјдә әрдабл-дән кәтирилмиш әл шәкәлли мунчугу вардыр (јәне орала). "Зәрбәндә ушаг-ларын бојунда "әл" мунчугуну бир харичә сәјтәһ (Барон дә Ва, ә. *Chez les totars de Perse et a Elisabeth pol revue la Geographic*, 1901, с. 305) мушәһидә әтмишдыр.

68. Әкәр габагык ушаг әл шәкәлли јени догуланан дешүнә "Сибитугу" (бәзи рајонларда "бабагугу") адланан оок рәңкли иәрчан мунчугу тики-лирди. Бу мунчугу ушагы гааламан гәдин да сол дешүнә тикир, јәхүд бој-нундан асырды. "Сибитугу" сөзү түрк дилләриндә бөкү, бугу, бүзү, бүбү "тиләк", "чаду", "сәһр" (Б. В. Севортјан. Көст. л. гәт, II ч. с. 294) вә гу-лу, гулү "багламаг" (көст. л. гәт, III ч. с. 95-96) сөзләриндән ибарәт ол-магды әмүл јәтлә "тиләкми багламаг", мәнәзи мәнәда "ушагсәзлыга оон гој аг" мәнәсини берир. Ушагын голуна "көзмунчугу" баһандири: куја бәднәзәр дәјдикчә мунчугдан кәзләр парләјиб чыхыр, ушаг илә хәтарола галыр. Орта Асиянын түрк халqlарында вә кавказларда кәвәдәјмәје гаршы ушаглара "көзмунчугу"нун тикилмәси бәрәдә бәх: Н. Г. Борозна. Некоторые материалы об амuletах -- украшениих населения Средней Азии. Сб. "До-мугульманские верования и обряды в Средней Азии". М., 1970, с. 287.

69. Чин (әрәб дилиндә чәм формасы "әчһинә") инама көрә хараба-лыларда, күчлүккәрдә, гәбристанда вә с. јашајан јерәлә көзәкөрүн-мәз парандыр. М. һәшимбәјовун көчән әсрлә јаздыгына көрә чинләрин мү-сәлмән вә кәфир олмәси әтиәси дә һәдди (119, 103). Дәјилијинә көрә ушагы "чунан" кәфир чинләрди. Чинләр металдан тә олу сәәсиндән һәм дә "бискиһаһ" дән сорхулур. Чәлдә чинләриг тә көрә әл шәкәлли сәкәк-ли икәл вә әдәсән шәр гәриһанчи тәһкик. "Һәра бәһәр". Азербайҗан д.

бө'яи жерлеринде чин "кез" алландырылып (8, № 178). Өчмдөжө көрө бө'яи һојванла, (мәсәлән, ат, хорга) чини көрүлөр (8, 96); чинләр дө анләлдириләр, тој едирлөп (јөнө орада). Силар јашлы адама јашың төзәдүфөн бәләсә едирдилүкдө (јер гаанмагла, гајнар су текмөккө вө с.) берер тохчндүрө бг'әр. Куја чинләр һөтта гөдиннә сандыгдаки тезә палтарла да көјиб кәдир вө сонда көтериб јеринә тојурлар. Она көрө кечилдө гөдинлар сандыгдаки палтара ијнө вө ја санчаг санчө, үстүнө о јүзү (көрсөз милли) тојурдулар.

70. Күрдләрде пәбә үчүн бөх: О.Л.Вильчевский. Музирински курди. Предновозаказский объект. Труды института этнографии им.Н.И.Михалюко-Маклая АН СССР, том XXXIX, №. 1958, с.218. Онун ф.кринчө "шөшө" бөз. күрд дилиндө шөш "а.н" сөзүндөндир. Ајсорларда шөшө ушагсөз, јөхүд ард-ардннча ушагылар өмүт гөдин руһунә дејиләр. Она көрө бөлә гөдиннә вәһчја јашы бұрамырдылар (В.П.Муратхан). Обичай, овезанннө с рөдлө-ннәи рөбөнка үсприйден СССР, "Сов.этнография", 1987, № 4, с.68-72). Талиларда көчмшлө иләнчө алтыбчә күүндө "төсөт ахшамы" мәчлисә гүрүчүрдү. һөһин күн бир ағбирчәк гөдин ушага ад тојурду. һөһин көчө һөшөдөн көрпәни гөрүчәг үчүн бәләһнаа7 ијнө санчыр вө сөһ рөдөк јат-мырдылар. Бу адөт бир гөдәр бөргли шөкилә тағларда да варды: һөһин көч өнә јатмырды, арабир көрпөсинин ачын чагырырды вө бутунла да ку-ја лөһөнч ушага јашы ашмасиннә гаршыһна алырды. Лакин шөһөнин һан-он гүд өлдүгү һағыһа ајдын төсөвүр тох.ур. Шөшө "вурмуш" ушагы са-гаһмаг үчүн өнә бармағынә дуға батырб ушагың дамагыңа сгүрүр вө сон-ра оңу баш үстүндө тутулмыш түфөккә алтыһан көчирды (8, 171).

71. Мәсәлән, ушагың өнөбилә тојуб 7 өз кәддирилдилә (24,3.)

72. Гөһөһиләрда вө һаңуһуларда көри гајтарылан габа бир ијнө гс.урдулар ки, ушагың дјәти ијнө кимк ити олсун. Халг ичөрисиндө де-јиллсјинс көрө ушагың дия чхармасы о гөдәр вәјјөтлө бам вөрик ки,

ушаг дејир: "әкәр аням билсө ки, мән вө четиндиклә дия чхар-трам, схлуру (бө'яи жерләрде -- бөшија) одун өвәзһнө очаге тојуб јандырағ вө мәнө һөдик дийиһөг".

73. Чөчүгүн гары ивләјирсө буца әдилән түркчәра "бөһтлөмә" адландырды. Ушагы бојағханаја апарараг күтүн дүләсиһин етраһына дөсла-цирды вө бөкүлән жерлерини (бөндлөһи) күпә сүртүрдүлөр.

74. Мәсәләг, Муган бөлкәсөһнә һисләла чхармыш ушага хө һикитү-нү (сары күлдүр) дөриб томизләјир, иһәк оһунә дө јазыб һөтөнкдөстө-дө дејүрдүлөр. Әмәлө кәләп гатыһың хөстө ушагың бөдәһинә сүртүрдү-лөр. Гыһыччә чхармыш ушагың үзүнә вәһкә гары сүртүрдүлөр; дејәдл-јинә көрө оңда ушаг хөстәлијә јүнкүл көчирдир вө төз сагалыр. Бө'яи жерләрде хөстө ушага от оһү ичирдилдәр, ләкин ушаг, онун ат сүдү ол-дугуһу билмәмәһи иди. Бө'яи жерләрде хөстө ушагың кечинә кәсиб дөһәси-һө бурјүрдүлөр; Гүвә-Һаһмаг зоһасында ушага ириш өһи гөзуруб вөри-лирди. Гыһыччә чхармыш ушагың башына гирмнәһ рөһилә шал бағлајыр вө она дүјү төрөји, су вөрирдилдәр.

Көчмшлө көһиш јазылмыш "көј өскүрөкә" гары түрк таралар тох-иде. Муган зоһасында оһун үчүн металын һасынә сүртүб чхарыр, әләк-дөн кечиргә, сүја төкүб ушага ичирдилдәр; Көј өскүрөјә гарың кечи-пији јэмәк дө јашы һыалычә дөрмән һөсәб олунурду. Бө'яи жерләрде ушага көјчә гарыңа кәсиб һаннә һөһкә вө ја ат сүдүнә гарыһыһыб вөчирдилдәр; Көј өскүрөјә гарың ән јашы дөрмән килпи етк һөсәб еди-лиди. Ушага өзү билмәдөн бир-иһи тийә кир й өтиндөн иһиллик јәрдиг-дөн сонра итбурну чајыңа ичирдилдәр. Бө'яи жерләрде ушага сәрчә өти гөзуруб вөрирдилдәр; јөхүд топалаг отуну дөриб бөһиләр, сүјүнү сыхыб атыр, өзүпү јагда гөзуруб төз-төз ушага јөдидилдирдилдәр.

Сарылағ чхармыш ушагың ејаһлары вө гөһөһиләрчә сүртүлдәр; ушагың бөһнүһдәи сары муңчу асардылар, ушага чөхү бө һаз (дөһәб) вөд-дилдәр вө с.

77. Огурлуг етмәси һә баштасыннан намусуна тохунмасы үстүндә гулаг кәсилмәси һаггында јашлы мә'луматчыларымыз бәзә чохлу рәвә-јетләр данышымшлар. Тәдим түрктәрдә гулаг кәсмәк әдәти варды. Мунһә-рибә вахты мугавимәт кәстәрәлләрин гулагларынын кәсилмәси әдәти монголларда да варды. Мәсәлән, Баты хан Шольада доггуз кәсә гулаг кәсдирилди (бах: Г. Спенсер. Развитие политических учреждений. СПб. 1882, с. 39).

78. Халг ичәрисиндә дејилдијинә керә дәрл нәфәрә завал јохдур: гадына, ашыга, елчијә вә гонәга.

79. Франсыз сәјјәһи А. Дјума кечән өсрин орталаринда Азәрбајҗан-да олмуш һә ана гучагында бәдиә хәнчәр бәгламыш уләг кормуш вә тәвәччүбләнимшди (Путешествия Александра Дюма. 1861. Азәрбајҗан ЕА Тарих Институтунун әлми архиви, кит. 1920, с. 85).

80. Тәәссуф ки, бу мөвзу Азәрбајҗан этнографјасында индијә-дәк һәртәрефли тәдгиг олунманшдыр.

81. Степанов И. Закавказский округ. Сб. ММК, XI, с. 273.

I. XII әср Абәрбәјҗан шаири Әбулүлү Канәвинин бир шә'риңдә-ки "Әкәр од, су кими кәскиндир сөзүм" ифадәси (6, П, II5) кәстә-рир ки, о вахт азәрбајҗанлыларда од вә су јун кәскинлији инамы варды. В. Харузина (К вопросу о почитании огня. "Этнографическое обозрение" 1906, № 3-4, с. 128) һаглы јазыр ки, тәчүбәдә инсанлар одун мәнвәдичи, јандырғын вә демәли тәмизләјичи ху-сусијјәтинә керәшдүләр.

2. Нал һаггында јухарида демишик. Бизә бәлә кәлир ки, на-лын пис дуйлара вә бәднәзәрә гаршы горујучу васитә сәјјилмасы онун мәнвә дөмирдән ибарәт олмасы илә әләгәдардыр (Гәфғәз халг-ларында бәднәзәрә гаршы налын васитә ролу һаггында бах: ЗЭИ, ЗЭС). Халг ичәрисиндә дејилдијинә керә налын мугәддәслији онун имам Әлинин (бә'зи мә'луматчыларымыза керә Халыр Нәбинин) аты Дүлдү-лүн налы олмасындадыр. Дүлдүл — түрк мәнвәли сөздүр вә "ирги ат" дәмәкдир (В. В. Радлов. Көст. лугөт. ч. Ш, китаб 2, с. 1809). "Дүлдүл" ат ады илк дәрбә XII әсрдә гәјд олунур (Рашидәддин. Пе-реписка. М., 1972, с. 394). "Китаби Дәдә Горғуд" да да "Әли"нин аты "Дүлдүл" ифадәси вардыр. Мәрәгладыр ки, абхазларда "Дүлдүл" бир ат чинсинин адыдыр.

3. Одун пәкәдичи, бәд фикирләрдән тәмизләјичи васитә олма-сы әгидәси орта әсрләрдә христиан дининин ефикамларына зидд әлми фикирләр сәјләјән адамларын дири-дири тонгалда јандырылмасында да әксини тапмшдыр (338, 372).

4. Гүрх күн мүддәтиндә уварын һәјатинин тәйлүкәдә олмасы әгидәси мәншәкә гәдим түрк мәнвәлидир. Онун фәре дилиндәки кә-бел ("40°) сөзү илә ифадә олунмасы сонрамы һадисәдир. Доғумдан сонрамы "чиллә" Сибири вә Алтајын бүтүн түрк халгларында кениш јарылдыгына керә онун Иран дили халглардан мәнвәсиниләси

агыла баган дежил. Сибгун турк халглары ичарисиндеки эгидеже көре үмүңүзтө тобиотде һајатла өлүм арасында мубаризе 40 хун давам едир (316,162). Догумдан, тојдан ве өлүмдөн сонраки чилленин ("гырк"ын) мөгэни де бу инам тошкил едир.

6. И. П. Петрушевский. Ислам в Иране в УШ-ХУ вв. Л., 1966, с. 66. Башга тодгигатчылары көре чин сөзү эрб дилине латын дилинден көчмөдир ве молаикэ иле инсан арасында орта мөгге тутан варлыг адыдыр.

6. Чинин ушаглар үчүн горхулу руһ сајылмасы инамы Орта Асија халгларында да вардыр (306,37).

7. Беднээрин көзөл гыз үчүн горхулу олмасыны илк дөфе Хаганы жазмалдыр: "Һусунне көз дөјмөмөк үчүн биз ода, Көл үзэрлик жох, текөк көздөн бөбөк" (52,376). Сонунчу дөфе буна Молла Пенаһ Вагиф буна ишарэ едир: "О алма јанагы, бүллүр бухагы, Аллаһ беднээрдөн саламөт өјлө сөн" (Молла Пенаһ Вагиф Әсарлары. Баки, 1960, с. 21).

8. Ма'луматчыларымыза көре сагмал һејвана беднээр онун јелинини бөјүмүјүнө ве чох суд вермөсине көре дөје билер. Дежиләне көре "нээр јандырмыш" инәјин ве ја чамлыш судундон спесифик хошақалмөз иј көдир. Она көре көчмөшде гадымлар сагмал һејвандан сагылан судун ве гатыгындан алынан жагын мигдарыны киэли сахлајыр-дилар. Сагмал һејвана нээр дөјмөмөси үчүн бујнузундон дадаган ве б. мунчуллар исир, нээр дөјдикде исө һејвана үзэрлик түстүсү веридилер.

9. Ма'луматчыларымыз дежилер ки, кишилер көчмөшде өкүз гошулуш арабада не гөдөр јүк олдугуну киэледирдилер ки, беднээр булмөсөи.

10. Она көре көчмөшде арыкнеја (ары потөклери јерлөшөн па-рага) көнар адам бурахагырчы. Дежиләне көре, беднээр араны

илләмөсине, бал топламасына "дөје" билер ве "нээр дөјичи" арыгырлар. Беднээрдөн голујучу наситө киши көчмөшде ары парагынын бир дирәјинден ит ве ја ат көллө сүмүјү, тәбии дешикли даш ве үзэрлик дөстөси ашмөшди. Халг арысында дежилер ки, нээр јалныс итө тө'сир өтмир, чүнки ит һәтта адамлар үчүн мөггөдөс олан чаг јерине де сидик бурахар.

11. Эрб дилинде инс "инсан", "адим" демөкдир.

12. Бир ма'луматчымыз бизи инандарыга чалышды ки, бир дөфе бахмагла гадым беднээр сөзбаран (һәштәрхан) тојугулуш габыры јарк олан јумуртасыны чатладыр.

13. Рөвајәтө көре, көһриз чыхардан көнкан јерин алтында га-ја дашына раст көдир, лакин ону чыхарда бишир. Нээрчи (беднээр) киши исө "Паһ атоннан, не јаман дашдыр" демөккө һөмин даш парчалајыр (8, 137).

14. Губа рајднунун Афурга көңинде 1961-чи илде ма'луматчымыз дејирди ки, дејирмана араба иле дән апардыгда беднээрин көзө апармасы нөтичөсинде өкүзалерин бири дөрһал узаныб өлмөшдүр.

15. Д. Зеленин јазыр ки, русларда көчмөшде чагыны јанына черөк, јумурта ве бычар гојурдулар (155,321). Лакин бу бүтүн руслар үчүн характерик адә дејилди. Ону эссөсөн туркларда төмөсдә јерлөшөн руслар ичра едирдилер.

16. Полинезијалыларын дилинде табу "јасаг", даһа дөсиги "төчрид едилмиш" демөкдир.

17. Ејниле бу ајин башгырларда ващар: гөдөни раһат дог-масы үчүн ону гурдуш ағындан көчириришлөре (274,269).

18. Адәтөн гурдуш ајыгыш олуруш едилмиш өши гөтөмде јандирдилар. Ишара көре бушдан сонра огуру афлис олмөшдир. Гөдөни кишидән, јахүд көчмөш икәтөди ајырыш үчүн онлардан биринин полгагыш тура јаны сүрүш олбаныш гурд көтөмөш

дәхли: јохдур, бу үмумијјетлә чанаваны чох һалларда јолузат доланмасы, ики гурдун бир-биринин ардынча кетмәкәси хуәсиј-јетләри илә әләгәдардыр. Бу әјиндә белә бир инам нәр ки, гурд јағы сүртүлмиш гадын, јахуц киши чанәвар киши јулгыз јашамага башлајафәг вә демәли, әр-әрвәд арасында бирлик олмајачаг (Гәјд едилмәлидир ки, дүшмәнчилиг мәгәдилә гурдун әјагыны вә ја әли-ни јандырмаг әдәти кечән әсрдә Зәнкәзурда јашајан ермәниләрдә дә варды вә шүбһәсиә ки, азербайҗанлилардан мәннисәнилмәдир, чун-ки Ермәнистанда јашајан ермәниләрдә бу әдәт јохдур). Ләкин јајын исти вәхтәндә гәфилдән јаған, тез кәсән вә ад тән хејриәи сәјя-лән ағ јағиш Ширвандә "Гурд јагышы" адланыр ки, бу гурд тотемилә әләгәдардыр. Татлирда бу јағиш "Куркәндәји" ("Чанәвар доғу-шу" демәкдир) адланыр. Абшәрон јарымадасында дүшмәнчилик мәгә-дилә бир нәфәрин мүмдән һејкәлини дүзәлдиб јандырмаг орсуну вар-ды.

19. Кәјәрчин гүдүнүн мүгәддәс олдуғуну Низәми Кәнчәри дә јазмәнадыр.

20. Хорузун мүгәддәслији "Авәстә"дән мә'лумдур.

21. "Кавказ" гәзәти; 1856, № 17.

22. Бәх: И.Гольдциер. Культ святых в исламе. М., 1938, с.28.

23. Бах: Д.К.Зеленин. Культ энгонов в Сибири. М.-Л., 1939, с.9.

АЗӘРБАЈҗАНДА СОВЕТ НАКИМҗИЈӘТИНИН ГУРУЛМАСИ ВӘ ИЛӘ
МӘШӘТИНДӘ ДӘЛИВӘКИЛКЛӘРИН КӘВВӘЛМӘСИ

1. Ф.Енкелә. Аиләни, хуәси мүлкүјјетин вә дәвләтин мәшәји.
2. Јәнә орада, с.
3. В.И.Ләнин. Әсәрләри, ч.30, с.30-31.
4. "Бакинский рабочий" гәзәти, 10/III-1924.
5. "Бакинский рабочий" гәзәти, 10/У-1926.
6. Кодәкә законәв Азербайдҗанской ССР о браке сами и аҗбақ-тах граждәнского оостояния. Е., 1958, с.6.
7. А.Асадов. Семейные право, Баку, 1959, с.162.
8. I съезд народов Востока. Стенографический отчет. Баку, 1920, с.215.
9. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайдҗанской ССР. 1921, № 5.
10. "Бакинский рабочий" гәзәти, 8/III-1916.
11. Ә.Әсәдов. ССРИ-дә никаһ вә аилә. Баку, 1935, с.15.
12. "Бакинский рабочий" гәзәти, 4/УIII-1924.
13. "Коммунист" гәзәти, 1926, № 35.
14. Ә.Әсәдов. Совет әиләсинин даһи дә мөһкәмләндирмәһ һәтти-на партија вә һөкүмәтин тәдбирләри, Баку, 1959, с.20.
15. В.И.Ләнин. Әсәрләри, ч.40, с.157.
16. В.И.Ләнин. Әсәрләри, ч.20, с.160-161.
17. Гльҗерия А. Муган (Путевые заметки). "Бакинский рабочий" гәзәти, 8/VI-1922.
18. "Коммунист" гәзәти, 10/УIII-1926.
19. Јәнә орада.
20. "Бакинский рабочий" гәзәти, 8/III-1926.

21. "Бакинский рабочий" гез. 8/III-1923.
22. "Бакинская рабочая" гез. 1926, № 288; 1926, № 133.
23. "Революция и национальность", 1936, № 3, с.55.
24. "Бакинская рабочая", 6/IV-1926.
25. "Бакинская рабочая", 10/III-1924.
26. "Бакинская рабочая", 12/III, 1935, 8/III-1923.
27. "Бакинская рабочая", 1928 № 167, 5/III.
28. "Бакинская рабочая", 8/III-1922.
29. "Бакинская рабочая", 12/IX-1927.
30. "Бакинская рабочая", 1921, № 247.
31. "Бакинская рабочая", 2/III-1921.
32. "Бакинская рабочая", 1921, № 247.
33. Сулейманова Н. Седзет, Баки, 1960, с.71.
34. "Шерг гадзыны" ж. 1923, № 1, с.2.
35. Султанова Н. Кест.есэри, с.74.
36. "Бакинская рабочая", 7/VI-1922, № 99.
37. "Бакинская рабочая", 3/VI-1922.
38. Султанова Н. Седзет. Баки, 1970, с.50.
39. Каспарова В. Раскрепощение женщин Востока, М., 1926, с.8-9.
40. Каспарова В. Кест.есэри, с.9.
41. "Бакинская рабочая", 27/I-1925.
42. Каспарова В. Кест.есэри, с.9.
43. Известия ИК АКП(б), №7-9, 1921, с.15; ИГОАР Азерб.ССР, фонд 411, л.41.
44. "Бакинская рабочая", 6/IV-1926, № 81.
45. "Бакинская рабочая", 1926, № 81.
46. "Бакинская рабочая", 12/III-1927.
47. "Бакинская рабочая", 8/III-1926.
48. "Бакинская рабочая", 18/X-1928.

49. Султанова Н. Седзет, с.97.
50. Каспарова В. Кест.есэри, с.10.
51. "Бакинская рабочая", 8/III-1926.
52. "Бакинская рабочая", 10/X-1928.
53. "Бакинская рабочая", 2/XI-1928.
54. Жене орада.
55. "Бакинская рабочая", 10/X-1928.
56. Жене орада.
57. "Бакинская рабочая", 25/X-1926.
58. Каспарова В. Кест.есэри.
59. "Бакинская рабочая", 10/X-1928.
60. "Бакинская рабочая", 25/X-1928.
61. "Бакинская рабочая", 8/III-1929.
62. Султанова Н. Кест.есэри, с.94.
63. "Бакинская рабочая", 12/XII-1927.
64. "Бакинская рабочая", 2/XI-1927.
65. Каспарова, Кест.есэри, с.9.
66. Жене орада.
67. Әлијев Х. Кест.есэри, с.108.
68. Жене орада.
69. Каспарова В. Кест.есэри, с.10.
70. Иманзаде С. Октябр икгилазы во Азербайджанли таши авадлыгы. Б., 1957, с.23.
71. Иманзаде С. Кест.есэри, с.56.
72. Әлијев Х. Кест.есэри, с.108.
73. Аз.ССР һакумәтинин фәалләјјәтинин хуласәси (1920-1933-чү илләр), с.220.
74. III Умумәзербайжан Советләр гурултайына һесабот. Баки, 1923, с.246.
75. Дәрдуңчу чагырыш Азерб.ССР Али Советинин ичләслари. Стенографик һесабот. Баки, 1956, с.9.

(хүсусиле, көрөнөп "сатылыб" -- "алынмасы"), Умај илаһесинө ситајин вө б. көнш араалда түрк халгларынын мәшәтиндө сөмчјјөви олдугуна көрө мөһә үмүгүрк мәншөлидир. Демәли бу адәтләр мөдәни сыманнын теркиб һисәсидирләр. С. А. Токаевин халгын мөдәни сыманын тәшкил едән адәтләрин һөмин халгын этногенези проблеманын араалдырмасы үчүн тутарлы дәлил сымасы фикрине (314,24-25) әсәсән демәк олар ки, һөмин адәтләр азербәјҗанлыларын мәншөјянин һөлли үчүн гүмәтли фәктлар вәјрә Јухарида гәјд етдик ки, Мошөј Каләнкаты У әсрин 70-чи йлләринлән данышаркән Албан килсәсиниң албанларда гојумдан өвләнмә (кузен никаһ) вө лөвираг (гардаш өлдүкдө онун ушакларына сахлямаг мөгөдилә дул галыш араалына өвләнмөк) адәтләрини тадаган етмәсинә гәјд әдир. Бу адәтләр тарих боју азербәјҗанлыларда ичра олунмушдур, XIX әсрдә дө көпшә јайылышды. Демәли, бурадан ики нәтичә алмаг алына биләр. Биринчиси, албанлар азербәјҗанлыларын бирбашә улу өчәдәлләрдир. Икинчиси, бу никаһ адәтләрини У әсрдә ичра етмиш албанларла XIX әсрдә ичра едән азербәјҗанлыларла етник вө дил мөнсуобјјәтләринә көрө ејни гоһум этносдурлар. "Албан" етник адның данышанларын түркдилли олмасы һаггында консепсийәмчәлә разылашмајанлар һаггы олараг дөјә биләрләр ки, бу никаһ адәтләрини ичра едән азербәјҗанлылар мәншөчө башга дилдә данышмыш өдирә түркләшмиш албанлар да ола биләр. Лакин мөсәләнин икинчи тәрәфи вәр. Бу никаһ адәтләри азербәјҗанлыларын јалчыз мөвјјән һисәси араалында ичра өвилсөјди, онда оу фикрә һагг гәвандырмаг оларды. Һәлбуғи бу адәтләри бүтүн түрк азербәјҗанлылар көвләјдирдиләр. Демәли, әхәр азербәјҗанлылар XI-XII әсрләрлән сонрә көлмө олајдылар, онда албанлардан бу адәтләри гәбул едә олмағадиләр. Бунуғла дөләјк јөнә дө бу икәһ адәтләрини ичра етмиш албанларын етник мөнсуобјјәтчө иялики азербәјҗанлыларын өчәдәлләри сымасы нәтичәси алынар. Бу нәтичә ики әргүмәнтлә дө тәсдиг олунур.

1. Азербәјҗанда кулли мигдәрда кечмишдә ситајин едилмиш шүрләр, оцаглар вәр. Бу оцагларын бө'зләри христан албанларда мөнәс-тырлардан, вәнкләрән дәрәтдир. Көчән әсрдә бө'зәк бөлкәләрдә јашајан мусәлман түрк азербәјҗанлылар һөмин вәнкләре вәзир дөјәр, гурбан көсирдиләр. Бу сну көстәрир ки, II әсрдән сонрә ислам динини гәбул етсәләр дө онларын өчәдәлләри IV әсрдән башлајараг нәсилләр боју өн'өнәни давам етдәрмөкдә давам етмишләр. Демәли, XIX әсрдә вәнкләре ситајин едән мусәлман азербәјҗанлылар вә ермәнләр IV-V әсрләрдә ки албанларын нәсплләрдир.

Азербәјҗан тој адәтләринин мугәјсәли тәһлилиндә бир марағлы нәтичә алынар: Гарабагда вә Зәвкәзурда јашајан ермәниләрин көчән әсрдә тој адәтләри өјнәлә азербәјҗанлыларындыр. Буну һөмин адәтләрин адларын да көстәрир. Кәлин кәтиридикдә гучағнә өглан ушакынын вәрилмәси, көбәккәсә, кәлин бәјин һөјәтинә дахил олдугда гојун көсилмәси, кәлинин ајағи алтында гөб сундырлымасы, Ал арвади, сундулу, кәлим, мағар, нишак вө с. (бах:Г.Чурсин, Армия Закавказья. Д,1921).

2. XII әсрдә јашамыш Хағаш вә Низамидән башлајараг бүтүн сонрә-кичәсәләрдә Төдим түрк мәншөли бөбө (көргө ушак), кәрдек бөзләри вө һумај илаһесиниң ады чөкилдир. Демәли, XII әсрдә түрк Азербәјҗан дили вәрди вө һәм дө бу дил мөһә албанларын дили әсәсында формалаш-мышды.

Төдгитатымаздан алына өһәмјјәтли нәтичәләрән бири бујдур.

Үчүнчү гисми тәшкил едән адәтләр гоһму өлкәләрин халглары илә азербәјҗанлыларын чохмәшәллики етник өләгәләри вә Азербәјҗан араалы-синдә кетмиш етник асосмилләсифалар нәтичәсиндә мигәс гәлимиш адәт-ләрдыр. Мәсәлән, бөднәзәрә гарыш ушакларын јахаларынә гаринјанит вө гүмрөв тикимләси дихәр түрк халгларында олмадығына көрө мәншөчө башга халглардан гәбул олунма адәтләрдир.

Азербайджанлыларын тој адәтләринин төһилик кестәрик ки, бу адәтләр нәһәтә патрархал кәчмә илә бағли олмағла һикаһин угурлу олмағын төһин әтмәк мәғсәдини дәһимәдир. Угурлу һикәһ һәм гәһи-ләһин (нәһлиһ) сәһитлиғини төһин әдилмәси, һәм дә нәрәсәлик һүғу-гүһун мәвһудлуғу илә әләғәдәр оларғ еиләһин миғраһини кәләчәк вә-ғисини дунјаға кәлмәси әрәсунун һәјатә кәтирилмәси дәмәк иди. Дә-мәлә, угурлу һикәһдә иғтиһәи вә һүсүси марағ вәһдәт тәһкил әдир. Бу-вә һәһәл олмағ үчүн бүтүн е'тиғәдләр вә иһәһәләр чәлә олунмуш, буну чәлә дә гәһләм динләрлә (мәкјә, төһәһизм, аһимизм, әчдәлә ситәјиш вә с.) бағли чохлу әјинләр вә әдәтләр тәһәһкүл тәһһим вә һәһилләр боју дә-һәм әдирилмишдир. Әдәндә әчдәдләриниһин исләһдән вә һриһтиһәһлиғ-дән әһвәләк е'тиғәдләри һағғында фәһкир јүрүтмәк үчүн тој адәтләри гәһәһәһли мәнәһәләрдир.

Уду әчдәдләриниһин мәнәһәи сәһәһи һағғында дикәр тәрәһин мән-бә доғуһа вә ушәғләрин илк иләрдә сәһләһмәси илә бағли әдәтләрдир. Бу әдәтләрдә гәһим мәһһәтиһиһин дәмәк олар бүтүн сәһәләри әк-сәһи тәһһимдир. Мәһләһин бу чәһәти диггәти чәлә әдир ки, тој вә доғуһ әдәтләриһә һриһтиһәһлиғна вә исләһин төһи сирә јох дәрәһәсидә-дир, јәхүд чох күз иди. Јүһәһәдә дәһиләһәһләрдән әдәһи кәрүнү ки, XIX әһрлә вә XX әһрин I рибүндә әзәрбәјҗәнлиларын әһлә вә һикәһлә әләғәдәр мәрәһимләри гәһәһки әһрләриһ е'әһвәи мәһли үһсүрләри әсә-һиндә ичрә әдирләрди.

Азәрбәјҗәнлиларын әһлә мәһһәтиһин тәдғиги кестәрик ки, бәһи сәһәһәһи үһсүрләри нәһәрә әһһиһәһәси, һикәһ фәһмәләри, һикәһ әдәт-ләри, һикәһә кирмә гәһдәләри, тој мәрәһими, доғуһ вә кәрпәләрә гүһлүгәлә сәһли әјинләр Азәрбәјҗәнли һәм түркдәһли, һәм дә Ирандәһ-ли һә Дәһһәһтәһдәһли кичик хәһлиһиһ ичәһәһиндә, дәмәк олар, әһһи-һир. Бу кестәрик ки, кичик хәһлиһәр түркдәһли әзәрбәјҗәнлиларлә гәһдәһдән дәһәм әдән гәһнәјҗәһ-ғәһһәһиһә прәһсәһи кәһмишдир. Сәһәһә

бундә һәмһин хәһлиһарын һүмәһнәһдәләри арасында мәнәһуд олуғу гәһһиһиһ һикәһләрини дә рәду олмушдур.

II. Азәрбәјҗәндә Совет һәһимијјәтиһин гүһүһиһәһидән сәһрә XX әһрин 20-чи иләриндә гәһһиһиһи киши илә бәрәһәр һүғуғу е'ләһ әдир-мәси, һәһини рәһми дәһләт оғанләриһдә гәһлијјәтиһә кәһилмәси, гә-һдәһин иғтиһәи һәјатә чәлә олунмәси вә бунуғлә әләғәдәр оларғ чәддә-һини әһлиһәһи вә с. әзәрбәјҗәнлиларын әһлә мәһһәтиһдә кәһли дәһиһиһи-һикләр әһлә кәтирдә.

Бу дәһиһиһиһиһәр тәһкәһиндәһлијјә әһәс һикәһ фәһмәһиһә вә әһлә-һин мәнәһәһ фәһмәһиһиһ бәрғәрәр әдди вә нәтичәдә һикәһлә сәһли бун-һиһә патрархал гәһдәләр вә әдәтләр мәһһәһдән сәһлиһи.

Азәрбәјҗәнлилардә кәһмиш әһлә вә һикәһ һағғында тәдғигәһиһәһ-дән әһһәһн әһә нәтичәләр бунлардир.

Азербайжан дилинде

1. Абауллајев Б. Азербайжан фольклорунун гедим жанрлары. "Азербайжан шифаһи халг эдебијјатина даир тьагитгяр". VI ч., Баки, 1981
2. Абдуллајев Б. Ёггичи сеси. Баки, 1989.
3. Абдуллајев Б. Азербайжан фольклорунда айле-мөшөт керемилери ве онларын поэтик мотивдари. "Азербайжан шифаһи халг эдебијјатина даир төдгитгяр". ч., Баки, 1987.
4. Азербайжанын ашыг ве шаир гадымлары. Баки, 1991.
5. Азербайжан мөшөбөт драмалары. Баки, 1980
6. Азербайжан классик эдебијјати китабханаон, 20 чилде, I-IV чилдәр.
7. Азербайжан нагиллары. I-IV чилдәр. Баки, 1960-1964.
8. Азербайжан мифоложи нотилери. Баки, 1986.
9. Азербайжан халг драмалары. Баки, 1983.
10. Азербайжан фольклору антологиясон. I ч., Баки, 1968.
11. Азербайжан эдебијјати ижилери. Баки, 1985.
12. Ачалов А.М., Наврузов М.Д. "Ал" тапшыгы ве онун ислери". Баки "Азербайжан филолокија сон мәселелери". Баки, 1983
13. Бабајева Р. Губа шаһеринин тој адетлери. Баки, 1946.
14. Бајатлар Баки, 1956
- 14-а Беслукев-Марлиноски. А.Молла-Нур. Баки, 1988.
15. Велијев Б. Азербайжан фольклору. Баки, 1985
16. Гөзи Бурһанеддин Диван. Баки, 1988

17. Гөзбуллајев Г.Ө. Азербайжанын бө'зи никаһ адетлери не даир. "Азербайжан ССР ЕА "Мө'рузелери" 1964, № II
18. Гөзбуллајев Г.Ө. Ендогамиянын мөшөјине даир. Азербайжан ССР ЕА "Мө'рузелери" 1969, №12.
19. Гөзбуллајев Г.Ө. Азербайжанда ендогам никаһлар һаггында. "Азербайжан этнографик мәчмуәси", Ш.бураһилин Баки, 1977.
20. Гөзбуллајев Г.Ө. Ингилаба гөдерки эдебијјатда Азербайжанда патронимија ве бөјүк аилелер һаггында мө'луматлар. "Азербайжан тарихи мәселелери" Баки, 1966.
21. Гөһреманов Ч., Халилов Ш. Мустафа Зерир. "Усуф ве зЗүлейха", Баки, 1991.
22. Гөтрян Тебризи. Диван, Баки, 1967.
23. Гулијев һ. А. Азербайжан су ајини һаггында материаллар. Азербайжан ССР ЕА Мө'рузелери, 1961, № II.
24. Гулијев һ.А., Бөхтијаров А.С. Азербайжанда гедим дини ајинлер ве онларын мөшөбөтде галыглары. Баки, 1967.
25. Гулијев һ.А. Азербайжан айле мөшөтинин бө'зи мәселелери. Баки, 1939.
- 25^а. Гулијев Н.М. Азербайжаншыларын мүасир көнд аилеси / Гөрб рајонларынин материаллары есафинда / Баки, 1932
26. Дунја ушаг эдебијјати китабханаон. Баки, 1937.
27. Дадашзаде М. Азербайжанын орта өсрлөрдө мө'неви мөдөнијјети. Баки, 1985
28. Енқоло Ф. Аиленик, хусуси мүлк ијјетин ве дөмлетин мөшөји. Баки, 1961.

29. Әсәд Тәбризл. Мәһр вә Мунгәри. Бәки, 1986.
30. Әһмәдов Ә.Х. "Дәдә Горгуд" дастанында азербәйҗанлыларын әилә вә кәбир мүнәсибәтләринин әкиси. Азәрб. ССР ЕА мө'рузәләри, 1975, № 5.
31. Әһмәдов Ә.Х. XIX әсрин соду вә XX әсрин әвәлләриндә Азәрбәйҗанын шимал-тәрәп һиссәси әһәлисинин тој әдәтләри һаггында. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри. Тәрих, фәлсәфә вә һуғуғ сәриясин, 1970, № 2.
32. Әфәндијев Ү. Шәкидә әвләнкәк әдәтләри. Азәрб. ССР ЕА Низәми әд. Әдәбијјәт Институтунун әсәрләри. Бәки, 1947, ч. П.
33. Китаби-Дәдә Горгуд. Бәки, 1985.
34. Ибраһимов И. Аталар сөзү вә мәсәлләр. "Азәрбәйҗан шифаһи халғ әдәбијјәтинин дәир тәдқиғләр", Бәки, 1961.
36. Имәшадә С. Сәктябр ингилабы вә Азәрбәйҗан гәдди әзәдлиғи. Бәки, 1957.
37. Мәмләдов З. Сирачәддин Урмәви. Бәки, 1990.
38. Нәсимли Диван. Бәки, 1978.
39. Нәсирәддин Туси. Әхлаги-Нәсири, Бәки, 1980.
40. Низәми Кәһчәви Хосров вә Ширин. Бәки, 1947.
41. Низәми Кәһчәви Лигриға. Сирләр хәзинәси. Шәрәфнамә. Бәки, 1988.
42. Низәми Кәһчәви Шәрәфнамә. Бәки, 1947.

43. Низәми Кәһчәви. "Дәјли вә Мөчәли". Бәки, 1983.
44. Низәми Кәһчәви. Једди мөвәл. Бәки, 1983.
45. Сарабски В. Кәһиә Бәки. Бәки, 1988.
46. Тәһмасиб М. В. Халғ әдәбијјәтинин мәрәсим вә мөвәтм нәғмәләри. "Азәрбәйҗан шифаһи халғ әдәбијјәтинә дәир тәдқиғләр" Бәки, 1961.
47. Тәһмасиб М. В. Әфәсәни гүшләр. "Вәтән уғрунда". 1944, №
48. Тәһмасиб М. В. Азәрбәйҗан халғ дастанлары. Бәки, 1972.
49. Фәрәлијев Т. Азәрбәйҗан фәлклорунда халғ дрии вә ојуи тәмәшләри. "Азәрбәйҗан шифаһи халғ әдәбијјәтинә дәир тәдқиғләр", ч. V, Бәки, 1987.
50. Халғчымын цәјмләри вә цүјумләри. Бәки, 1985
51. Хагәни Сәчилми әсәрләри, Бәки, 1956.
52. Хагәни Сәчилми әсәрләри, Бәки, 1987
53. Халғ дастанлары. I-II цилләр. Бәки, 1961
54. Чөмәлиминия У. В. Әсәрләри I-IV цилләр, Бәки, 1963-1977.
55. Шәһбәзов М. В. Шәһбәз етних групунда китаб вә тој. Азәрбәйҗан ССР ЕА Мө'рузәләри, 1974, № 6.

РУС Д И Л И Н Д Э

56. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка, том I, М.-Л., 1958.
57. Абдурахман С. Татакские петские сказки, записанные в г. Нухе, ЖОМПК, XXXI, ч. П.
58. Абелов Н. А. Экономический быт гос. крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии. "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края" том VI, Тифлис, 1886.
59. Абелов Н. А. Экономический быт гос. крестьян Елизаветопольского уезда Елизаветопольской губернии. "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края", том УП, Тифлис, 1887.
60. Абрамазон С. М. Рождение и детство киргизского ребенка. "Сборник Музея антропологии и этнографии АН СССР", том XII, М.-Л., 1949.
61. Агларов М. А. Формы заключения брака и некоторые особенности свадебной обрядности у андийцев в XIX веке, "Советская этнография", 1964, № 4.
62. Агаширинова С. С. Свадебные обряды лезгин XIX-нач. XX веков. "Уч. записки НИЯЛ Дагестанского филиала АН СССР", т. XII, Махачкала, 1964.
64. Акритис П. Г. Свадебные обычаи абхазских греков. "Советская этнография", 1936, № 4-5.
65. Алекперов А. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960.
66. Алейников М. Поверья ногайцев. СМОМПК, вып. ХУП, отд. П.
67. Александров Дх. Азимбеков И., Сысов В. Бвлах - Шуша. "Известия Азербайджанского комитета охраны памятников старины, искусства и природы", вып. III, Баку, 1927.
68. Ализаде А. А. Семейно-бытовые традиции Лагиджа. "Азербайджанский этнографический сборник", вып. V.

69. Ализаде А. А. О некоторых особенностях семейно-брачных отношений. "Уч. записки АГУ им. С. М. Кирова", серия истории и философии, 1968, № 3.
- 69а. Ализаде А. А. Лагич - поселок ремесленников. (Этнографические исследования современников (этнографический реферат канд. диссертации). Т. 1983.
70. Алифин С. К. Экономический быт гос. крестьян Джаватского уезда Бакинской губернии. "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края", том УП, Тифлис, 1887.
71. Андреев М. С. По этнологии Афганистана. Долина Панджир. Ташкент, 1927.
72. Андреев М. С. Таджики долины Хуф (Верховья Аму-Дарьи) вып. I "Труды института археологии и этнографии Таджикской ССР", Сталинабад, 1958.
73. Анисимов И. Ш. Кавказские евреи-горцы. М., 1885.
74. Араковский И. Ф. В Закавказье, СПб, 1910.
75. Арасханинц А. Я. Экономический быт гос. крестьян Нухинского уезда Елизаветопольской губернии. "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края". Том VI, Тифлис, 1887.
76. Аргутинский-Долго-Борчалинский уезд в экономическом и коммерческом отношениях. Тифлис. 1891.
77. Аргынбаев И. О некоторых пережиточных формах брака у казахов. "Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана". М. 1978.
78. Аристов Г. Ф. Очерк культуры и быта курдских крестьян Ирана. "Переднеазиатский этнографический сборник", "Труды Института этнографии АН СССР им. Н. Н. Миклухо-Маклая". Нов. серия, том XXXIX, М., 1958. Семейное право, Баку, 1959.
79. Асапов А. О музыкальных инструментах древнего Азербайджана. "Советская археология", 1961, № 2.
80. Асланов Г. М. Семейный быт азербайджанцев в прошлом и настоящем (По материалам Халдванского р-на). Автореферат канд. диссертации. М., 1953.

РУС Д И Л И Н Д Э

56. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка, том I, М.-Л., 1958.
57. Абдуррахман С. Татарские детские сказки, записанные в г. Нухе, СМОМПК, XXXI, ч. П.
58. Абежов Н. А. Экономический быт гос. крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии. "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края" том VI, Тифлис, 1886.
59. Абежов Н. А. Экономический быт гос. крестьян Елизаветопольского уезда Елизаветопольской губернии. "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края", том УП, Тифлис, 1887.
60. Абрамазон С. М. Рождение и детство киргизского ребенка. "Сборник Музея антропологии и этнографии АН СССР" том XII, М.-Л., 1949.
61. Агларов М. А. Формы заключения брака и некоторые особенности свадебной обрядности у андийцев в XIX веке, "Советская этнография", 1964, № 4.
62. Агаширинова С. С. Свадебные обряды лезгин XIX-нач. XX веков. "Уч. записки НИЯЛ Дагестанского филиала АН СССР", т. XII, Махачкала, 1964.
64. Акритис П. Г. Свадебные обычаи абхазских греков. "Советская этнография", 1936, № 4-5.
65. Алекперов А. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Баку, 1960.
66. Алейников М. Поверья ногайцев. СМОМПК, вып. ХУП, отд. П.
67. Александров Дж. Азимбеков И., Сысов В. Евлах - Шуша. "Известия Азербайджанского комитета охраны памятников старины, искусства и природы", вып. III, Баку, 1927.
68. Ализаде А. А. Семейно-бытовые традиции Лагиджа. "Азербайджанский этнографический сборник", вып. V.

69. Ализаде А. А. О некоторых особенностях семейно-брачных отношений. "Уч. записки АГУ им. С. М. Кирова", серия истории и философии, 1968, № 3.
- 69a. Ализаде А. А. Лагич - поселок ремесленников. (Этнографические исследования современного быта). Автореферат канд. диссертации. Т. 1983.
70. Алифин С. К. Экономический быт гос. крестьян Джаватского уезда Бакинской губернии. "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края", том УП, Тифлис, 1887.
71. Андреев М. С. По этнологии Афганистана. Долина Панджир. Ташкент, 1927.
72. Андреев М. С. Таджики долины Хуф (Верховья Аму-Дарья) вып. I "Труды института археологии и этнографии Таджикской ССР", Сталинабад, 1958.
73. Анисимов И. Ш. Кавказские евреи-горцы. М., 1885.
74. Аракский И. Ф. В Закавказье, СПб, 1910.
75. Арахсханянц А. И. Экономический быт гос. крестьян Нухинского уезда Елизаветопольской губернии. "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края". Том VI, Тифлис, 1887.
76. Аргутинский-Долго-Борчалинский уезд в экономическом и коммерческом отношениях, Тифлис, 1891.
77. Аргынбаев И. О некоторых пережиточных формах брака у казахов. "Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана". М. 1978.
78. Аристов Г. Ф. Очерк культуры и быта курдских крестьян Ирана. "Переднеазиатский этнографический сборник". "Труды Института этнографии АН СССР им. Н. Н. Миклухо-Маклая". Нов. серия, том XXXIX, М., 1958. Семейное право, Баку, 1959.
79. Асадов А.
80. Асланов Г. М. О музыкальных инструментах древнего Азербайджана. "Советская археология", 1961, № 2.
81. Атакишиева М. И. Семейный быт азербайджанцев в прошлом и настоящем (По материалам Халдванского р-на). Автореферат канд. диссертации. М., 1953.

82. Ахмедов А. К. К вопросу о положении женщины в пореволюционной азербайджанской семье. "Материалы III науч. технической конференции молодых ученых 'Н Азерб. ССР'. Баку, 1970.
83. Ахмедов А. К. Формы брака и брачно-обычай у азербайджанцев в конце XIX - начале XX вв. (по материалам Бешкочитского района Грузинской ССР). Известия АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права, 1964, № 2.
84. Ахмедов А. К. Взаимоотношения аята и шариата в процессе заключения брака у азербайджанцев в конце XIX - начале XX вв. (по материалам Дамаскского р-на Грузии). ДАН Азерб. ССР, 1970, № 7.
85. Бабеева Р. Краткое описание амулетов. Научный архив Института истории Азербайджана. Инв. № 985.
86. Бабеева Р. Светлые обряды Апшерона. Азерб. этнографический сборник. Вып. № 1.
87. Багиров С. Б. Некоторые характерные черты населения жителей селения Геранбой-Ахмедлы Елизаветпольского уезда Елизаветпольской губернии, СМЮМПК, Вып. VI.
88. Багиров Дж. Летские ягры и народные обряды. "Светская этнография", 1936, № 4-5.
89. Байрамалибекова Т. На космогонических повериях талышцев Ленкоранского уезда. СМЮМПК, вып. XVII.
90. Бежанов М. Краткие свещения о селе Варташен и его жителей. СМЮМПК, вып. XIV.
91. Бекмуратова А. Т. Быт и семья каракяпачков в прошлом и настоящем. Нухус. 1970.
92. Бромлей Я. В. Этнос и этнография. М., 1973.
93. Брунеский С. Новейшие географические и исторические сведения о Кавказе. Ч. I. М., 1827.
94. Еруинный В. И. Обряды вчера и сегодня. М., 1968.
95. Буниятов Ш. Т. Этнографические мотивы в произведениях Низами. Автореферат канд. диссертации, Баку, 1991.

95. Буниятов Дж. М. Материалы из сочинений Эзхари Кавкази: об Азербайджане. Изв. АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права, 1976, № 3.
97. Бутков П. Г. Выдержки из проспекта персидской экспедиции в виде писем. 1796. "История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв." М., 1958.
98. Васильева Г. П. Туркмены - Нохурли. "Среднеазиатский этнографический сборник". Том I. "Труды института этнографии АН СССР им. Н. Н. Миклухо-Маклая". Нов. серия, том XXI. М., 1954.
99. Васильевич Г. М. К проблеме этногенеза тунгусо-маньчуров / по материалам изучения помолостей /, "Кр. сообщения института этнографии", том XXVII, М., 1957.
100. Везиров М. Г. Несколько сведений о татарских поверьях. СМЮМПК, вып. IX.
101. Везиров М. Г. О татарских поговорах. СМЮМПК, Вып. IX.
102. Ваншикин Б. Селение Салахлу и татарские сказки, записанные в нем. СМЮМПК, вып. III.
103. Вербицкий В. И. Алтайские инородцы. М., 1893.
104. Вербицкий В. И. Алтайцы. М., 1870.
105. Винников Я. Р. К вопросу о возникновении изобгана. "Сборник этнографических материалов" № 2. М., 1926.
106. Вишневский С. М. Мукирские курды. "Переднеазиатский этнографический сборник"; Труды института этнографии АН СССР им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Нов. серия, том XXXIX. М., 1958.
107. Волков Ф. Владычные обряды в Бельгии. "Светская этнография", 1985, № 4.
108. Волкова Н. Г. Хинакут. "Кавказский этнографический сборник", вып. VII.
109. Волфов С. Я. Семья и брак в их исторической эволюции. М., 1937.
110. Воотвилов П. Музыка и песни у азербайджанских татар СМЮМПК, вып. VII.

- III. Гаджиева С. Ш. Кавказские кумки. "Кавказский этнографический сборник", вып. П. М., 1958.
- II2. Гаджиева С. Ш. К вопросу о тухуме о большой семье у кавказских кумков. "Краткие сообщения Института этнографии им. Н. Н. Михлуко-Маклая", вып. XIV, 1952.
- II3. Гаджиева С. Ш. Семья и брак у народов Дагестана в XIX начале XX в., М., 1985.
- II4. Гакстгаузен А. Ф. Закавказский край. СПб, 1857, часть I-II.
- II5. Галунов Р. А. Средняя персидская свадьба. "Сборник музея антропологии и этнографии", том IX, 1930.
- II6. Гасанов Ш. Народная медицина аз Азербайджана. Изв. Общества обследования и изучения Азербайджана, № 6, 1925, с. 217.
- II7. Гасанбек Зардаби. Избранные статьи и письма, Баку, 1922.
- II8. Гасанов И. М. О налоговых положениях государственных крестьян Азербайджана в начале XX в. "Труды института истории АН Азерб. ССР", том XIV.
- II20. Гейбуллаев Г. А. Современная семья и семейный быт азербайджанцев. Автореферат канд. диссертации, Баку, 1966.
- II21. Гейбуллаев Г. А. О пережитках большой семьи в Азербайджане в XIX веке. "Азербайджанский этнографический сборник", 1965, вып. II.
- II22. Гейбуллаев Г. А. Садиков А. И. О некоторых пережитках родоплеменных отношений Азербайджане в XIX веке. "Уч. записки АГУ", 1974, № 4.
- II23. Гейбуллаев Г. А. Воспитание в современной семье колхозников. Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований в 1964 г. в СССР, Баку, 1965.
- II25. Голбородько И. И. Старая и новая Турция. М., 1908.
- II26. Голубкина Т. И., Ресулова М. М. О связях древних кавказских албанцев со странами древнего мира. "Уч. записки АГУ им. С. М. Киров" Серия истории и философии. 1966, № 6.
127. Горохов Н. С. Следы шаманства у якутов. "Известия Восточного отделения Сибирского ОИРГО", том XIII, № 3.
128. Грен А. Скаски и легенды чеченцев в русском переводе, СМОИП, 1897.
129. Гулиев Г. А. Социалистическая культура и быт колхозного крестьянства Азербайджана (по материалам Кубинского района). Автореферат канд. диссертации. М., 1963.
130. Гросс Э. Формы семьи и формы хозяйства. М., 1898.
131. Даль В. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа. СПб, 1880.
132. Далай-Чавтарая У. В. Этнографические материалы в Кавказских повестях Л. Н. Толстого, "Соз. Этнография", 1953, № 4.
133. Дзанашивили М. Г. Картельские поверья. СМОИП. вып. XLII, отд. II.
134. Джикиев А. Свадебные обряды у турком саязлов в конце XIX - начале XX в. "Труды института истории и этнографии Туркменской ССР", том УП, Ашгабад, 1963.
135. Деконский А. Г. Экономический быт гос. крестьян в Шушинском и Джебранльском уездах Елизаветпольской губернии. "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края" том IV, Тифлис, 1936.
136. Диренков Н. П. Пережитки материнского рода у вятских тарков. "Советская этнография", 1937, № 4.
137. Диренков Н. П. Брак и терминь роста и психологические запреты у турецких народов. "Сборник этнографических материалов", Л., 1927, № 2.
138. Диренкова Н. П. Умай в культуре турецких племен. "Культура и письменность Востока". Кн. III, 1928.
139. Довнар-Запольский М. В. Белорусская свадьба в культурно-религиозных пережитках. "Этнографическое обозрение", 1893, № I, кн. XVI, 1893, № 2, кн. XVII, 1893, № 4, кн. XIX.

140. Дубровин Н. Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. том I, кн. I, кн. П. В Закавказье, СПб, 1871.
141. Дьяконов М. М. Очерк истории Древнего Ирана. М., 1961.
142. Егизаров С. А. Вран у кавказских народов. М., 1878.
143. Егизаров С. А. Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии "Записки КОИРГО", т. XIII, вып. П, Тифлис, 1884.
144. Еремич В. И. К вопросу об исторической общности представлений свадебной и погребальной обрядности. "Русский фольклор". Вып. XXIV, М., 1967.
145. Ерицов А. Д. Экономический быт гос. крестьян Казахского уезда Елизаветпольской губернии. "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края", том П, Тифлис, 1886.
146. Ерицов А. Д. Экономический быт государственных крестьян Джавадского уезда Бакинской губернии. "Материалы для изучения экономического быта "Гос. крестьян Закавказского края", том VI, Тифлис, 1887.
147. Ефимов В. Заметки о мусульманском наследственном семейном праве. "Новое обозрение", 1886, № 278.
148. Желиховская В. Кавказ и Закавказье, СПб, 1896.
149. Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. М.-Л., 1960.
150. Задьякина К. Л. Пережитки возрастных классов у народов Средней Азии. Труды института этнографии АН СССР им. Н. Н. Миклуко-Маклач, Новая серия, том XIV, М., 1951.
152. Захаров А. Домашний и социальный быт женщин у закавказских татар. СМОМЛК, вып. XX.
153. Зейдлиц Н. К. Об описаниях первобытного физического воспитания у кавказских народов. Известия Кавказского отдела русского географического общества. в. вып. VI.

154. Зейдлиц Н. К. Таблица о народонаселении ИКОРГО, вып. XI.
155. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. М., 1991.
156. Зеленчук В. С. Очерки молдавской народной обрядности. Кишинев, 1959.
157. Зелянский С. П. Экономический быт государственных крестьян Звингаурского уезда Елизаветпольской губернии. "Материалы для изучения экономического быта гос. крестьян Закавказья", том IV.
158. Зелинский С. П. Три магалы: Нахичеванский, Ордубадский и Даралагезский. "Сб. сведений о Кавказе", том УП, Тифлис, 1880.
159. Зибер Н. И. Очерки первобытной экономической культуры. СПб, 1899.
160. Зубов П. Картина Кавказского края, том III, СПб, 1835.
161. Имамалов К. Село Награм Нахичеванского уезда Эриванской губернии СМОМЛК, вып. XXVII.
162. Имамалова А. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1964.
164. Инал-Ипа Ш. Абхазы. Историко-этнографические очерки. Сухуми, 1960.
165. Иностранцев К. А. Сасанидские этюды. СПб, 1909.
166. Иностранцев К. А. Обычай Прикаспийского населения Персии в X веке. СПб, 1909.
167. Ионе Г. И. Мингечаурские кушанские погребения с оружием. КСИИМК, вып. 60, 1955.
168. Исмаилов М. А. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX и начале XX вв. Баку, 1964, с. 62.
169. Истомин Н. Мушкурская долина. газ. "Навказ", 1865, №17.
170. История Агван Моисея Каганкатваци. СПб, 1861.
171. Ихилов М. М. Семья и быт табасарцев в XIX - начале XX вв. "Уч. записки института истории, языка и литературы им. Саласа Дагестанской АССР", том IX. Махачкала, 1961.

172. Икялов М.М. Большая семья и патриимия у городских евреев "Сов. этнография", 1950, № 1.
173. Кагаров Б.Г. Роль и происхождение свадебной обрядности. Сборник музея Антропологии и этнографии том УШ, 1929.
174. Кагаров Б.Г. Состав и происхождение свадебной обрядности. "Сборник музея антропологии и этнографии" т. УШ, Л. 1929.
175. Кагаров Б.Г. О значении некоторых русских свадебных обрядов. Известия АН СССР, 1917, № 9.
176. Казаченко А.И. К истории великорусского свадебного обряда. "Советская этнография", 1957, № 1.
177. Камалов И. Пережитки ислама и традиции старого быт у каракалпаков. "Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии" М.-Л., 1959.
178. Кадашев Н.Д. Местечко Салляи Дзезатского уезда Бакинской губернии. СМОМПК, вып. У.
179. Калашев Н.Д. Пословицы ширванских татар. СМОМПК, вып. XX XXIV.
180. Каракашлы К.Т. Материальная культура азербайджанцев. Баку, 1964.
181. Карашарлы А. Бытовые очерки азербайджанской деревни сел. Аджлабечи-Халлфердин Аджамского уезда Баку, 1928.
182. Карпов Г.И. Калым и его социальные корни. "Туркменоведение". 1930, № 2-3.
184. Каспаров Я.А. Раскрепощение женщин Востока. М. 1925.
185. Керимов Э.А. Очерки истории этнографии Азербайджана и русско-азербайджанских этнографических связей. Баку, 1985.
186. Кисляков Н.А. Семья и брак у таджиков. М., 1965.
187. Кисляков Н.А. Зарожитки матриархата в брачных обрядах народов Средней Азии. КСИА, 1957, вып. XXVШ.
188. Кисляков Н.А. Решения на работу М.С. Андреева "Таджикские племена Хуф". вып. 1. Труды института археологии и этнографии АН Таджикской ССР, том УИ, 1953. Советская этнография, № 3, № 4.

189. Кисляков Н.А. Некоторые брачные церемонии у народов Средней Азии и проблема материального рода. "Труды международного конгресса антропологических и этнографических наук", том IV, М., 1937.
190. Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Л., 1969.
191. Кистень Д.А. Экономический быт государственных крестьян Ленкоранского уезда Бакинской губернии. "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края", том УП, Тифлис, 1887.
192. Кисебеков А. Свадебные обряды у мусульман Нукинского уезда. СМОМПК, вып. XXXI.
193. Киямов Г.А. Эвельман Д.И. К этимологии Аджасту/Алместу "Советская Туркология", 1979, № 2.
194. Климович Л.И. Ислам и женщины. М., 1958.
195. Кобичев В.П. Крестьянское жилище народов Азербайджана в XIX в. "Кавказский этнографический сборник", том Ш, М.-Л., 1962.
196. Кобылев Я.Д. Религиозные обряды и обычаи могометан. Казань, 1864.
197. Ковалевский М.М. Этносы современных обычаев в древних законах России "Всемирный вестник". 1905, № 2.
198. Ковалевский М.М. Ростовский быт в настоящем, недавнем, отдаленном и прошлом. М., 1906.
199. Ковалевский М.М. Первообычное право. вып. II. Семейн.
200. Ковалевский М.М. Закон и обычаи на Кавказе. том I, М., 1890.
201. Ковалевский М.М. Очерки происхождения и развития семьи и собственности. М., 1939.
202. Ковалевский А.П. Новоструктурный текст или Филлан. "Вестник древней истории" I (2) М., 1938.

204. Колпаков А. П. Курдское племя Джелалаванц. "Советская этнография", 1951, № 1
205. Косвен М. О. К проблеме группового брака, КСИЗ, 1957, вып. 1.
206. Косвен М. О. Брак-покупка, "Красная нов", 1925, № 2.
207. Косвен М. О. Очерки истории первобытной культуры. М., 1957
208. Косвен М. О. Этнография и история Кавказа. М., 1961.
209. Косвен М. О. Семейная община и патронимия. М., 1966.
210. Косвен М. О. Авуцкулат. "Советская этнография", 1948, М 1.
211. Косвен М. О. Переход от матриархата к патриархату. "Труды Института этнографии АН СССР им. Н. Н. Миклуко-Маклая". Нов. серия, том XIV, 1951.
212. Котляревский П. В. Экономический быт государственных крестьян северной части Кубинского уезда Вятской губернии. "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края", том II, Тифлис, 1886.
213. Кулишер М. Ф. Очерк оригинальной этнографии и культуры. М., 1887.
214. Кочарлу Ф. А. О положении женщин и воспитание детей у мусульман. "Новое обозрение", М., 1895, № 411
216. Ларров Л. Я. О причинах многоженства в Дагестане. "Советская этнография", 1950, № 2.
217. Лазкобытов В. Кубинская провинция. Обзорение Российской владений за Кавказом. ч. IV. СПб, 1836
218. Лисициан С. Д. Очерки этнографии добровольческой Армении. "Кавказский этнографический сборник" том 7, М., 1955
219. Лобачева Н. П. Свадебный обряд Хорезмских узбеков. "Ар. Сообщения Института этнографии", т. XXXIX, 1960.
220. Лобачева Н. П. Различные обрядовые комплексы в свадебном церемониале народов Средней Азии и Кавказа. Наб. Домузильманские веро

- рования и обряды в Средней Азии", М., 1975.
221. Дягостер А. Ф., Чурин Г. Ф. География Кавказа. Тифлис, 1924.
222. Макалатия С. И. Из старого народного быта пшавов. "Советская этнография", 1939, № 1.
223. Магомедов А. Х. Культура и быт осетинского народа. Историко-этнографическое исследование. Орджоникидзе, 1968.
224. Магомедов А. Из дагестанских поверьев. СМОМПИ, вып. XIII.
225. Мак-Гвельский А. О. Демокрит и Древний Восток. ДАН Азерб. ССР, 1946, № 2.
226. Мак-Гвельский А. О. Авеста. Баку, 1961.
227. Максимов А. М. Из истории семьи у русских инородцев. "Этнографическое обозрение", том 52, М., 1902.
228. Максимов А. М. Ограничение отношений между одним из супругов и родственниками другого. "Этнографическое обозрение", 1908, № 1-2.
229. Мандельштам И. Опыт объяснения обычаев. ч. I, СПб, 1882.
230. Матье М. А. Из истории семьи и рода в древнем Египте. ВДИ, 1961, № 3.
231. Материалы по этнографии, том III, вып. 1.
232. Материалы по истории Средней Азии и Крыма. "Уч. записки Института востоковедения", том XVI.
233. Мерекулов М. А. Брак у адыгов. "Уч. записки Адыгейского НИИ", Майкоп, 1968, том 8.
234. Миллер В. Ф. О некоторых древних погребальных обрядах на Кавказе. "Этнографическое обозрение", № 1-2, М., 1911.
235. Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента X-XI веков, М., 1963.
236. Моногарева Л. Ф. Ягулемцы Западного Памира. "Советская этнография", 1949, № 3.

237. Морган Е. Древнее общество. Л., 1934.
238. Мурадян Г.Р. Праздник лоды в Нахичевани. Тифли, 1911.
239. Мхитар Гюш. Ашбюкская хроника. Баку, 1960.
240. Надеждин П.П. Кавказский край. Природа и люди. Тула, 1895.
241. Надеждин П.П. Природа и люди на Кавказе и за Кавказом. СПб, 1896.
242. Народы Кавказа. том I, М., 1962.
243. Народы Кавказа. том II, М., 1965.
244. Народы Средней Азии и Казахстана, том I, М., 1962.
245. Народы Средней Азии и Казахстана, том II, М., 1965.
246. Народы мира в нравах и обычаях. ПГ, 1916.
247. Никольская Э.А. Из истории семейно-брачных отношений у аварцев в XIX веке. КСИЗ, 1949, № VII.
248. Никольская Э.А. Аварцы. "Народы Дагестана" М., 1965.
249. Никольский И.А. Происхождение и истории белорусской свадебной обрядности. Минск, 1956.
250. Никифоров Н.И. Экономический быт государственных крестьян Западной части Нахичиванского уезда. "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края", том I, Тифли, 1885.
251. Описание российских владений за Кавказом. ч. I-IV, СПб, 1836.
252. Олдеротте Л.А. Из истории брака и семьи. "Советская этнография", 1947, № I.
253. Отчет общезаербайджанскому съезду Советов. Баку, 1927.
254. Пачтлов И.И. О физической организации некоторых Закавказских племен. "Санитарное дело", 1891, № 2.
255. Песвербакий А.Ф. Очерк Закатальского округа "Кавказский календарь" на 1866 год Тифлис, 1866.
256. Церция Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 Бакинская губерния. 1905, Елизаветпольская губерния, 1904

257. Першиц А.И. Похищение невест, правило или исключение? "Сов. этнография", 1982, № 4.
258. Першиц А.И. Из истории патриархальных форм брака. "Краткие сообщения "Института этнографии", 1955, № XXIV.
259. Петрушевский И.П. О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха. Баку, 1934.
260. Плотто А.И. Природа и люди Закатальского округа. "Сборник сведений о кавказских горцах". Вып. IV. Тифлис, 1870.
261. Поляков С.П. Этническая история Северо-Западной Туркмении в середине века. М., 1973.
262. Ползков Ф. Из области киргизских верований. "Этнографическое обозрение", том IX, СПб, 1851.
263. Полный свод законов Российской империи. Кн. 2, СПб, 1911.
264. Попов А.П. Материалы по религии якутов. "Сборник Музея антропологии и этнографии", XI, 1949.
265. Попов В.Н. Социалистические преобразования семейно-брачных отношений у народов Якутии. Новосибирск, 1987.
266. Потопов Л.П. Волк в народных поверьях узбеков. Краткие сообщения Института этнографии". 1958, т. XXX.
267. Поярков Л. Из области киргизских верований. "Этнографическое обозрение", кн. XI, 1891.
268. Пчелкина Е.Г. Родильные обычаи у осетин. "Советская этнография", 1937, № 4.
269. Пшэф В. Народное право осетин. "Сборник сведений о Кавказе". том I. СПб, 1871.
270. Путешественники об Азербайджане. том I, Баку, 1961.
271. Пушкарева Л.А. Шмелева М.И. Современная русская крестьянская свадьба. "Советская этнография", 1959, № 3.
272. Раджабов Т. Некоторые этнографические данные о пережитках сельской общины в Азербайджане. (По материалам Ширвана). "Азербайджанский этнографический сборник", вып. II, Баку, 1966.

273. Ровенфельд А.З. О пережитках древних верований у Прикавказских народов. "Советская этнография", 1959, № 4.
Башкиры, М.-Л., 1965.
274. Руденко С.И. Бакинской губернии, Баку, 1911.
275. Сборник сведений по Небрангистан. "Переднеазиатский этнографический сборник". Труды института этнографии АН СССР, Новая серия, т. XXXIX, М., 1958.
276. Салех Хелат Семейной общины в Восточном Азербайджане в конце XIX - начале XX вв. Автореферат канд. диссертации, Баку, 1970.
277. Салыков А.И. Пережитки большой семьи в дореволюционном Азербайджане. "Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований в 1964 г. в СССР". Баку, 1965.
278. Салыков А.И., Гейбуллаев Г.А. О некоторых пережитках родо-племенных отношений в Азербайджане в XIX веке. "Ученые труды Министерства высшего и среднего специального образования Азерб. ССР". Серия истории и философии, 1974, № 4.
279. Салыков А.И., Гейбуллаев Г.А. Этнография бывших кочевников Милляско-Карабахской степи. Научный архив Института истории Азербайджана. Инв. № 3632.
280. Сафарова Д. Мусульманская свадьба. "Закавказский вестник", 1964, № 12.
281. Сафиев М.А. Свадьба русского народа о семейной жизни степных предков. ч. II, кн. 2, СПб, 1837.
282. Сахаров И. Сборник статистических сведений по Закавказскому краю, ч. I, ч. II, Тифлис, 1902.
283. Сегал Д.И. Елизаветпольская губерния, Тифлис, 1902.
284. Сегал Д.И. Крестьянское земледелие в Закавказье, Тифлис, 1912.
285. Семенов Д.И. Возникновение человеческого общества. Красноярск, 1962.
286. Сергеева Г.А. Брак и свадьба у народов Дагестана в XIX в. "Краткие сообщения Института этнографии АН СССР", 1959, вып. XXXI.

287. Сергеева Г.А. Положения женщин в дореволюционном и советском Дагестане. "Кавказский этнографический сборник" т. IV, М., 1969.
288. Серебров А. Историко-этнографическое описание Дагестана 1796. "История, география и этнография Дагестана", М., 1958.
289. Слепцов П.А. Традиционная семья и обрядность у якутов (XIX - начало XX в.). Якутск, 1980.
290. Смирнов Н.А. Ислам и современный Восток. М., 1928.
291. Смирнова Я.С. Семья и семейный быт народов Северного Кавказа (Вторая половина XIX - XX в.).
292. Смирнова Я.С. Обычай изобогания у адигейцев и их живание в Советской эпохе. "Советская этнография", 1962, № 2.
293. Смирнова Я.С. К типологии обычаев умыкания (по материалам Северного "Западного Кавказа"). "Проблема типологии и этнографии", М., 1979.
294. Снесарев Г.П. Реликты доисламских верований у узбеков Хорезма. М., 1969.
295. Смоляк А. Ульчи. М., 1966.
296. Соколова З.П. Культ животных в религиях. М., 1972.
297. Спенсер Г. Развитие политических учреждений. СПб, 1882.
298. Список населенных мест Российской Империи. Бакинская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 по 1864 год. Т. 1870.
299. Старке К.И. Первобытная семья, ее возникновение и развитие. М., 1901.
300. Старынкевич И.Д. Формы заключения брака у турецких племен Сибири и у кочевников Средней Азии. "Сборник Музея антропологии и этнографии", том IX, 1930.
301. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб, 1833.
302. Студенецкая Е.Н. О большой семье у касгаринцев в XIX в. "Советская этнография", 1950, № 2.
304. Сумцов Н.Ф. О свадебных обрядах, преимущественно русских. Харьков, 1881.
305. Сухаренко Е.А. Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков. "Демусульманские верования и обряды в Средней Азии", М., 1975.

306. Сухарева О.А. Традиция семейно-родственного брака народов Средней Азии. "Семья и семейные обряды у народов Средней Азии", М., 1978.
307. Сухарева О.А. Мать и ребенок у таджиков. Сб. "Иран", том Ш, Л., 1929.
308. Тейлор Э. О методологии исследования развития учреждений. "Этнографическое обозрение", 1930, №2.
309. Тагиров Р.А. Современный быт колхозного крестьянства северо-западного Азербайджана. Автореферат канд. диссертации. Махачкала, 1970.
310. Тер-Саркисян А.Е. Брак и свадебный цикл у армян. "Кавказский этнографический сборник", IX, М., 1968.
311. Ткешелов М.И. Азербайджанские татары. "Сборник материалов по этнографии", вып. Ш, М., 1888.
312. Токарев С.А. Сущность и происхождение магии. Что такое магия. Труды Института Этнографии АН СССР, том XXIX, М., 1968.
313. Токарев С.А. Ранние формы религии и их развитие. М., 1964.
314. Токарев С.А. К постановке проблем этногенеза. "Советская этнография" 1949, № 3.
315. Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948.
316. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Новосибирск, 1989.
317. Трофимова А.Г. Из истории семьи азербайджанцев Апшерона (1920-1950 гг.). "Кавказский этнографический сборник", IV, М., 1969.
318. Трофимова А.Г. Изменение брачного возраста жителей г. Баку 1920-1960 годах. "Кавказский этнографический сборник", V, М., 1972.
320. Фарраджева Н.Д. Об отношении религии и брака к женщине. "Известия АН Азерб. ССР". Серия истории, филологии и права, 1963, № 5.

321. Фирштейн Л.А. -435-
О некоторых обычаях и обрядах, связанных с рождением и воспитанием ребенка у узбеков Южного Хорезма. "Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана", М., 1978.
322. Фостель де Куланж. Гражданская община древнего мира. СПб, 1906.
324. Хан-Агов А.Е. Экономический быт гос. крестьян Джавандирского уезда Елизаветпольского уезда. Материалы для изучения экономического быта гос. крестьян Закавказского края", том VI, Тифлис, 1887.
325. Харузий Н. Этнография. Семья и род. вып. П, СПб, 1903.
326. Хашаев Х.М. К вопросу о тукумах сельских общин и вольных обществах Дагестана в XIX веке. "Уч. зап. института истории, языка и литературы Дагестанского филиала АН СССР", том Ш, 1966.
327. Чирагзаде В.А. Социалистический быт рабочих-шелководов города Нухи. Автореферат канд. диссертации, Баку, 1966.
328. Чурсин Г.Ф. Материалы по этнографии Абхазии. Сухуми, I, 1957.
329. Чурсин Г.Ф. Очерки по этнологии Кавказа. Тифлис, 1913.
330. Чурсин Г.Ф. Народные обычаи и верования в Кавказе. "Записки КИОРГО", кн. XXV, вып. 2, Тифлис, 1906.
331. Чурсин Г.Ф. Свадебные обычаи и обряды на Кавказе. Газ. "Кавказ", 1902, № 2.
332. Чурсин Г.Ф. Азербайджанские курды (этнографические заметки). "Известия Кавказского историко-археологического комитета", том Ш, Тифлис, 1925.
333. Шанаев Д. Свадьба у северных осетин. "Сборник сведений о Кавказских горцах". вып. IV, Тифлис, 1870.
334. Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. М., 1974.
335. Шахарова М.С. Свадьба у сельского населения Кусини. "Сов. этнография", 1964, Г. I.
336. Шрапел Индо-европейцы. СПб, 1913.
337. Штернберг Л.Н. Семья и род у народов северо-восточной Азии. М., 1959.

33. Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. Л., 1936.
339. Штернберг Л.Я. Новые материалы по свадье. "Материалы по свадье и семейно-роловому" строю народов СССР". Л., вып. I, 1926.
340. Эйпельман Н. Первобытный коммунизм и первобытная религия, М., 1923.
341. Эфендиева М. К санитарно-бытовой характеристике населения северо-восточной части Азербайджанской ССР. Азерб. ССР БА Тарих Институтунун элми архиви. инв. № 39.
342. Эфендиев М.Г. Село Лагич Геокчайского уезда Бакинской губернии СМОМПК, вып. XXIX.
343. Ягодныйский П.Н. Экономический быт гос. крестьян Ордубазского уезда Эриванской губернии. "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края", том I. П., Тифлис, 1886.
344. Ягодныйский П.Н. Экономический быт гос. крестьян Западной части Бакинского уезда Бакинской губернии. "Материалы для изучения экономического быта гос. крестьян Закавказского края", том II, Тифлис, 1886.
345. Ягодныйский П.Н. Экономический быт гос. крестьян Южной части Кубинского уезда Бакинской губернии. "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края", том II, Тифлис, 1886.
346. Якобсон А.А. Раскопки по городищу Оренкала в 1953-1956г. "Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции", том I. М.-Л., 1959.
347. Ямпольский З.Н. Кавказская Албания (III век до н.э. - I в.н., 1966.

- IV СӨСИЛ. Догум не ушакларын андада тербијесин. . . . . сөһ. 284-314
- I. Догум адетлари не тербија. 265-296
2. Догум адетлеринин тербија. 296-314
- Y СӨСИЛ. Азербайджанда совет бакимчијетинин гурулмаси не анда мевлештанде дејижикликлерин башланмасы. . . 325-333
- ГЕНДЛЕР КӨ МЕРЪАЛР . . . . . 339 -408
- Н Ө Т И Ч Ө 409-413
- КОТЪСАДЕ СӨТЪМУШ ӘДЕБЪАЈАТ . . . . . 414 -426

Чапa нмзаланмыш 20. 04. 94. Сифарш 198. Тиражы 550. Мугавиле гижмети

Азербайжан ЕА мотбәси

1994

269

229